

କୃତ୍ତିମାମ୍ବ ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ

ଡକ୍ଟର କୁସୁମେ ପାଣିଗ୍ରାହୀ

ଉଚ୍ଚିତ୍ତାପ ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ

ଲେଖକ—

ଡକ୍ଟର ବୃଷ୍ଟରେ ପାଣିଗ୍ରାହୀ, ଏମ୍. ଏ, କି.ଏଲ୍,

—❀—

ପ୍ରକାଶକ—

ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱ ବିଦ୍ୟାଳୟ

ବାଣୀବିହାର, ଭୁବନେଶ୍ୱର

Dr. P. Parija, O. B. E., M. A. (Canlab)
B. Sc., I. E. S. (Retd.), F. N. I.

VICE-CHANCELLOR

Gram : UTKALVARSHY

Phone : OFFICE-549

UTKAL UNIVERSITY

VANI VIHAR

BHUBANESWAR

December, 8, 1962

I am glad that Dr. K. C. Panigrahi's book "Kimvadanti O' Itihasa" has been published after some unavoidable delay. Dr. Panigrahi was given financial aid by the Jnan Vijnan Parishad, an organisation under this University, to promote research and advancement and dissemination of knowledge. Dr. Panigrahi has made the best use of the aid and has produced a book which, in the opinion of experts, is a very useful work for the spread of historical knowledge among the public of Orissa. Dr. Panigrahi deserves congratulation for this useful work.

P. Parija

VICE-CHANCELLOR

8/12

ଉପକ୍ରମଶିକା

କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଇତିହାସ ନହେ; କିନ୍ତୁ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ମଧ୍ୟରେ ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ଲୁଚିରହିଥିବାର ହୋଇ ରହିଥାଏ ଓ ତାହା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉପାଦାନଦ୍ୱାରା ପରୀକ୍ଷିତ ହେବା ପରେ ଇତିହାସରେ ଗ୍ରହଣିତ ହୁଏ । କିମ୍ବଦନ୍ତୀରେ ଅସ୍ପଷ୍ଟତା, ଅତରଞ୍ଜିତ, ଅସମ୍ଭବତା, ଶିକତା, ପରସ୍ପର ବିରୋଧାତମତା ଓ ସମସାମୟିକ ଲେଖକଙ୍କୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଇତିହାସ ସହିତ ତାର ଅମେଳ ଇତ୍ୟାଦି ରହିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ୱାଭାବିକ । ଅତୀତ ଘଟନାମାନଙ୍କ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ସ୍ମୃତିରୁ ଓ ପ୍ରକୃତ ଘଟନାମାନଙ୍କୁ ବାସ୍ତବ, ଅତରଞ୍ଜିତ ଓ ଲକ୍ଷ୍ୟକାରରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିବାର ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ସହଜାତ ପ୍ରକୃତିରୁ କିମ୍ବଦନ୍ତୀମାନ ସମ୍ଭୂତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଏଣୁ ସମସ୍ତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀରେ ପ୍ରାୟ ଏକ ପ୍ରକାର ଭ୍ରମ ଓ ତ୍ରୁଟି ଦେଖାଯାଏ । ତଥାପି କିମ୍ବଦନ୍ତୀକୁ ଇତିହାସର ଗୋଟିଏ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଉପାଦାନ ବୋଲି ସମସ୍ତ ଐତିହାସିକ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ତାମ୍ ଶିଳାଲେଖ ଇତ୍ୟାଦିରୁ ଯେଉଁ ସବୁ ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ମିଳେ, ତାହା ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଇତିହାସ ଲେଖିବାପାଇଁ ଧର୍ଯ୍ୟାସ୍ତ ନୁହେଁ । ଏଣୁ କିମ୍ବଦନ୍ତୀକୁ ପରିପୂରକ ଉପାଦାନରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ସେଥିରୁ ଇତିହାସ ବାହାର କରବାର ଚେଷ୍ଟା ସମସ୍ତ ଐତିହାସିକ କରିଥାନ୍ତି ।

ଆମ ଦେଶରେ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ସମୟ ଯେପରି ପ୍ରଚୁର, କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ପ୍ରଚୁର । ଓଡ଼ିଶାର ସମ୍ଭୂତ ଓ ଭାଷା ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରଚୁର ଐତିହାସିକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ରହିଛି ଓ ସେ ଗୁଡ଼ିକୁ ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ଅଲୋଚନା କଲେ ସେଥିରୁ ବହୁ ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ସଂଗୃହୀତ ହେବାର ସମ୍ଭାବନା ରହିଛି । ବୈଦେଶିକ

ପତ୍ରିତମାନେ ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସକୁ ବହୁଭାବରେ ସମ୍ବଳ କରିଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଅମ ଦେଶର ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରବେଶ ନ ଥିବାରୁ କିମ୍ବଦନ୍ତୀକୁ ଇତିହାସ ସଙ୍କଳନରେ ନିଯୋଜିତ କରିବାର ସୁବିଧା ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ସମସ୍ତେ ପାଇନାହାନ୍ତି । ଏଣୁ ଓଡ଼ିଶାରୁ କିମ୍ବଦନ୍ତୀମାନ କେବଳ ଓଡ଼ିଶାବାସୀମାନଙ୍କଦ୍ୱାରାହିଁ ଯଥାର୍ଥ ଭାବରେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇ ପାରିବ । ଏହି ବିଶ୍ୱାସର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ଲେଖକ ଏହି ପୁସ୍ତକ ଲେଖିବାରେ ପ୍ରୟାସୀ ହୋଇଛି ।

କିମ୍ବଦନ୍ତୀମାନଙ୍କୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉପାଦାନଦ୍ୱାରା ପରୀକ୍ଷା କରି ନେବାପାଇଁ ଏଠାରେ ଯଥାସମ୍ଭବ ଚେଷ୍ଟା କରା ହୋଇଛି । ତାମ୍ର ଶିଳାଲେଖ ଇତ୍ୟାଦିରେ ଯାହା ଅଛି ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀମାନଙ୍କରେ ଯାହା ଅଛି, ତାହା ସହଜ ଓ ସରଳଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି । ଲେଖକ ଛାତ୍ରସାରରେ କୌଣସି ବିଷୟକୁ ଅସତ୍ୟ ବା ଅତି-ରଞ୍ଜିତ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରିବାପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରି ନାହିଁ ; କିନ୍ତୁ କୌଣସି ଆଦିବାସୀଙ୍କ ମତ ଉପରେ କୌଣସି ଯୁକ୍ତିର ମୂଳଭୂତି ସ୍ଥାପନ କରିନାହିଁ, କିନ୍ତୁ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ସମାଲୋଚନା ମଧ୍ୟ କରି ନାହିଁ । ମୌଳିକ ଉପାଦାନହିଁ ଇତିହାସର ମୂଳପତ୍ର, ଏଣୁ ତାହାର ଉପରେହିଁ ସମସ୍ତ ଆଲୋଚନା କେନ୍ଦ୍ରୀ ଭୂତ କରାଯାଇଛି । ତଥାପି ଏହାର ଧ୍ରୁବିତ ଚର୍ୟୁତ 'ଯଦି କେହି ଲେଖକର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଆଣନ୍ତି, ତାହାହେତୁକ ସେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସଂଶୋଧନ କରିବାକୁ ସବିଧା ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବ ।

ଗବେଷଣା ପୁସ୍ତକ ବା ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କରେ ସାଧାରଣତଃ ପ୍ରକାଶିତ ପୁସ୍ତକ ଓ ମୌଳିକ ଉପାଦାନମାନଙ୍କର ସୂଚନା

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଆକାରରେ ଦିଅ ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ କେତେକ କାରଣ ବଶତଃ ଏହି ପୁରୁଷର ସବୁଦିନ ସେପରି ସୁଚିନା ଦିଅଯାଇ ନାହିଁ । ଅନେକ ଗୁଡ଼ିଏ ସଂସ୍କୃତ ଓ ଇଂରାଜୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମରେ ଲିଖିତ ଓଡ଼ିଆ ପୁସ୍ତକ ବା ପ୍ରବନ୍ଧ ଭାବକ୍ରାନ୍ତ ହେଲେ, ତାହା ଜନ ସାଧାରଣଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ଏ ପୁସ୍ତକଟି ଓଡ଼ିଶାର ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ; କାରଣ ଏହାର ମୂଳଭୂତ ହେଉଛି ଓଡ଼ିଶାର କନ୍ଦଦନ୍ତୀ ଓ ଏହି କନ୍ଦଦନ୍ତୀରେ ଲେଖକ ଓଡ଼ିଶାବାସୀମାନଙ୍କରହିଁ ପ୍ରବେଶ ଅଛି । ଏହି କାରଣରୁ ମଧ୍ୟ ପୁସ୍ତକଟିକୁ ଇଂରାଜୀରେ ଲେଖିବାପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇନାହିଁ । ଯେଉଁ ପୁସ୍ତକର ମୂଳଭୂତ ହେଉଛି ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଓ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ କନ୍ଦଦନ୍ତୀ, ତାର ସତ୍ୟାସତ୍ୟ ବର୍ତ୍ତୁର କେବଳ ଓଡ଼ିଶାବାସୀମାନେହିଁ କରପାରିବେ; ଓଡ଼ିଆ ଅନଭିଜ୍ଞ ବୈଦେଶିକ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଏହି ବର୍ତ୍ତୁର କରପାରିବେ ନାହିଁ । ଏହି ପୁସ୍ତକଟି ଉତ୍କଳବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ଜ୍ଞାନ-ବିଜ୍ଞାନ-ସମିତିର ଅନୁକୂଲ୍ୟରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଲେଖକ ଏହି ସମିତି ନିକଟରେ କୃତଜ୍ଞ ରହିଛି । ଲିଖିତ ବିଷୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସିଟିକୁ ଅସତ୍ୟ ବା ଅତରଞ୍ଜିତ ବୋଲି କେହି ସନ୍ଦେହ କଲେ ଏହି ସମିତି ଜରିଆରେ ତାର ବିଶଦ୍ ବିବରଣୀ ପ୍ରକାଶ କରିବାପାଇଁ ଲେଖକ ବାଧ୍ୟ ହେବ ।

ପୁସ୍ତକଟି ପ୍ରଥମାକ୍ଷ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟାକ୍ଷରେ ବିଭକ୍ତ । ପ୍ରଥମାକ୍ଷରେ ପଞ୍ଚକଟକର ଇତିହାସ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି ଓ ଦ୍ୱିତୀୟାକ୍ଷରେ ମାଧୁଲୀପାଣିର କେତେକ ବିଷୟ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି । ପୁସ୍ତକରେ ସଲିଦେଶିତ ବିଷୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ

(୧)

କେତେକ ପ୍ରବନ୍ଧାକାରରେ ବର୍ତ୍ତନ ପଦ୍ଧତିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ
ହୋଇଥିଲା । ସେ ସମସ୍ତକୁ କେତେବେଳେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ,
କେତେବେଳେ ପରିମାଜିତ ଓ କେତେବେଳେ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ କରିବାକୁ
ପଡ଼ିଛି ।

ପାଟନା
୨୯/୯/୫୫

ଗୁଣ୍ଡିଚାର

ସୂଚୀପତ୍ର

ବିଷୟ

ପୃଷ୍ଠା

ପ୍ରଥମାଂଶ

- ୧ । ଭପନମଣିକା
- ୨ । ଜାକପୁର କଟକ
- ୩ । ଭୃତ୍ୟା କଟକ
- ୪ । ଚଉଦୁର କଟକ
- ୫ । କଟକ
- ୬ । ଶାରଙ୍ଗଗଡ଼

୧
୧
୧୮
୨୩
୩୫
୪୩

ଦ୍ୱିତୀୟାଂଶ

- ୧ । ଭପନମଣିକା
- ୨ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀର ଜନକାଳ
- ୩ । କେଶରୀବର ଓ ସୋମବର
- ୪ । ମାଦଳା ପାଞ୍ଜୀର ଶକାଦ
- ୫ । କେଶରୀବର ସଙ୍ଗୀତନିର୍ଣ୍ଣୟ
- ୬ । ବୈଦିଗର୍ଭ ଓ ଗଙ୍ଗବର
- ୭ । ବିପ୍ଳବବିପ୍ଳବ
- ୮ । ପରଶିଷ୍ଟ
- ୯ । ଚିତ୍ରାବଳୀ

୫୩
୫୮
୭୩
୮୪
୧୭
୧୦୯
୧୩୨
୧୫୭
୧୭୯

ମୁଦ୍ରାକର —
ଶ୍ରୀ ଅନନ୍ତ ତ୍ରିପାଠି ଶର୍ମା
ଶିବରାମଶି ପ୍ରେସ୍, କୁଲୁବର (ଗଞ୍ଜାମ)

ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ: ୧୯୭୦ ଖ୍ରୀ: ୮୧୫୩

କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଓ ଇତିହାସ

ଜାଜପୁର କଟକ

(ଅଭିନବ ଯଯାତିନଗର)

ଉତ୍କଳର ପଞ୍ଚ ମହାବେଶବ ମଧ୍ୟରେ ବିରଜାବେଶବ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ବେଶ ଓ ଉତ୍କଳର ପଞ୍ଚକଟକ ମଧ୍ୟରେ ଜାଜପୁର ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ କଟକ । କିନ୍ତୁ ଜଗନ୍ନାଥବେଶବ ପୁରୀ, ସୌରାଷ୍ଟ୍ର କୋଣାର୍କ ଓ ଶୈବବେଶବ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଇତିହାସ ଉପରେ ଐତିହାସିକମାନେ କେତେକାଂଶରେ ଅଲୋକପାତ କରିଥିଲେହେଁ ବିରଜାବେଶବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଇତିହାସ ଏକାବେଳକେ ନୀରବ କଳ୍ପଲେ ଚଳେ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବେଶରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ସବୁ ମନ୍ଦିର ଅଛି, ସେ ସବୁ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ, କିନ୍ତୁ ବିରଜା ଦେବାଙ୍କ ବର୍ତ୍ତମାନ ମନ୍ଦିର ଏକ ଶତ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଜାଜପୁରର ଜଣେ ଜମିଦାର ଚୌଧୁରୀ ସୁଦର୍ଶନ ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଏଣୁ ଏହା ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ନୁହେଁ । ପୁରୀ ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱରର କେତେକ କାଞ୍ଚି ଧର୍ମାନ୍ଧମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ସେଠାରେ ଯେଉଁ ବହୁ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ମନ୍ଦିର ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି, ସେମାନେ ବେଶବ-ଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯଥେଷ୍ଟ ଐତିହାସିକ ଉପାଦାନ ଯୋଗାଇଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବିରଜାବେଶବରେ ଧର୍ମାନ୍ଧମାନଙ୍କର ଧ୍ୱଂସଲୀଳା ସବୁଠାରୁ

ବେଣୀ ଭାବରେ ଗୁଲୁଥିଲା । ତାହାର ଫଳରେ ଅଧିକାଂଶ ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିର ଧ୍ବଂସ ପାଇଛି । ତ୍ରଲୋଚନେଶ୍ୱର, ପିଙ୍ଗେଶ୍ୱର ଓ ଅପେକ୍ଷା-କୃତ ଅଳ୍ପ ପ୍ରାଚୀନ ବରାହମନ୍ଦିରକୁ ବାଦ୍ ଦେଲେ ବରଜା-କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅନ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିର ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ ।

କିନ୍ତୁ ସମଗ୍ର କ୍ଷେତ୍ରଟିର ଆଡ଼ିଦୀର୍ଘ ଅନ୍ତତଃ ଦିଗ ମାତ୍ରକୁ ବୁଲି ଦେଖିଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଜାତପୁରକ୍ଷେତ୍ରର ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିରମାନ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କ ଠାରୁ ସ୍ୱଳ୍ପ ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ କୌଣସିମତେ ନ୍ୟୁନ ନଥିଲେ । ଜାତପୁରର ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ିକ ଧ୍ବଂସ ପାଇଛି ଓ ସେମାନଙ୍କ ପାଠ ସ୍ଥାନରେ ବର୍ତ୍ତମାନ କୁଟୀରାକୃତି ଷୁଦ୍ରମନ୍ଦିରମାନ ଅଧୁନିକ ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ଓ ରୁଗ୍ଧ ଚନ୍ଦ୍ର ବନ୍ଦନ କରି ମୁଣ୍ଡ ଟେକି ଉଠିଛନ୍ତି । ଏହି ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଓ ଦେହରେ ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କ ଅଂଶ ବିଶେଷ ଓ ମୂର୍ତ୍ତି ବିଶେଷ ଅଦ୍ୟାପି ଦେଖା ଯାଏ । ତା ଛଡ଼ା ବରଜା ଦେବୀଙ୍କ ମନ୍ଦିର ଓ ବେଢ଼ାରେ, ପ୍ରାଚୀନ ପୁଷ୍ପବିଣୀର ସୋପାନମାନଙ୍କରେ, ପ୍ରାଚୀନ ପୋଲଦେହରେ, ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟରେ, ଏସ୍. ଡି. ଓ. କ ବାସଭବନର ବେଢ଼ା ମଧ୍ୟରେ ଓ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ପୂଜିତ ଓ ଅପୂଜିତ ଦେବଦେବୀ ସ୍ତୁପ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କ ବହୁ ଉପାଦାନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଭୁବନେଶ୍ୱର ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କ ସହିତ ଏହି ଉପାଦାନମାନଙ୍କ ତୁଳନାତ୍ମକ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଏମାନଙ୍କ ନିର୍ମାଣକାଳ ଜଣାପଡ଼େ । ଉଭୟ କ୍ଷେତ୍ରର ସ୍ଥାପତ୍ୟର ତୁଳନାତ୍ମକ ଅନୁଶୀଳନ କଲେବେଳେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ଉଭୟସ୍ଥାନର ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କୁ ଏକ ଅଖଡ଼ାର ଶିଳ୍ପୀମାନେ ତିଆରି କରିଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଖଲି ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ନୁହେଁ, ମଣ୍ଡନ କଳାର ଷୁଦ୍ରାଦିପି

କ୍ଷୁଦ୍ର ଅଂଶ ବିଶେଷରେ ମଧ୍ୟ ଆକାର ପ୍ରକାର ଓ ମାପଯୋଗର ପୂଜା ମେଳ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଭୁବନେଶ୍ୱର ପ୍ରାଚୀନମନ୍ଦିର-ମାନଙ୍କ ନିର୍ମାଣକାଳ ଅନେକାଂଶରେ ଜଣା ପଡ଼ିଛି । ଏଣୁ ଜାଜପୁରର ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କ ନିର୍ମାଣକାଳ ମଧ୍ୟ ଅନୁଶୀଳନଦ୍ୱାରା ଅନେକାଂଶରେ ଜଣାପଡ଼େ ।

ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ରର ଇତିହାସ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ରହିଛି । ବିରଜାମାହାତ୍ମ୍ୟ ନାମରେ ଜାଜପୁରକ୍ଷେତ୍ରର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ସମ୍ବନ୍ଧି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡପୁରାଣରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି ଓ ତାର ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ ମଧ୍ୟ ହୋଇଯାଇଛି । ଏହା ଛଡ଼ା ଜାଜପୁର ଓ ତାର ଆଖମାଣରେ ବହୁ ପ୍ରକାଶିତ ଓ ଅପ୍ରକାଶିତ ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖ ଅଛି । ଏ ସମସ୍ତ ଉପାଦାନ ଉପରେ ନିର୍ଭର କଲେ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ରର ଅସ୍ତତ୍ତ୍ୱ ଇତିହାସ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମୋଟା ମୋଟି କେତେକ କଥା ଜଣାପଡ଼େ ।

ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ମାହାତ୍ମ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଗୟାପୁର ନାମରେ ଜଣେ ଅସୁର ଥିଲା । ସେ ଏତେ ବେଶୀ ଦାନଶୀଳ, ଧାର୍ମିକ ଓ ଅହିଂସ ଥିଲା ଯେ ଦେବତାମାନେ ତାକୁ ଭୟ କଲେ ଓ ତାର ବିନାଶ ପାଇଁ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଶରଣ ନେଲେ । ବିଷ୍ଣୁ ଅହିଂସ ଗୟାପୁରକୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ନ ମାରି କୌଳରେ ମାରିଲେ । ଗୟାପୁରକୁ ସତ୍ୟ କରାଇ ତାର ଦେହଟାକୁ ଦାନ ସ୍ୱରୂପ ମାଗିନେଲେ ଓ ତାକୁ ତନିଖଣ୍ଡ କରି ତାର ମୁଣ୍ଡକୁ ଗୟାରେ, ନାଭିଅଂଶକୁ ଜାଜପୁରରେ ଓ ପାଦ ଅଂଶକୁ ମହେନ୍ଦ୍ର ପର୍ବତରେ ପକାଇ ଦେଲେ । ଏହି ତନି ସ୍ଥାନରେ ତନୋଟି ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଲା । ଗୟାରେ ଗଦାଧରକର ଅର୍ଥାତ୍ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର, ଜାଜପୁରରେ ବିରଜାକର

ଅର୍ଥାତ୍ ଶକ୍ତିଙ୍କର ଓ ମହେନ୍ଦ୍ର ପଟ୍ଟନାୟକଙ୍କର ଗୋବିନ୍ଦଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଅର୍ଥାତ୍ ଶିବଙ୍କର ସେହି ଏହିପରି ଭାବରେ ରହିଲେ ହେଲା । ଏହି କମ୍ବଦନ୍ତୀଟିରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପୁନରୁତ୍ଥାନର ଗୋଟିଏ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଇତିହାସ ଅଛି ବୋଲି ମନେ ହୁଏ । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଅଦ୍ଭୁତ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ କରି ବୈଦିକ ଧର୍ମର ପୁନଃ ସ୍ଥାପନ କରି ନ ଥିଲେ । ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାସ୍ତ କରି ଓ ସେମାନଙ୍କ ଉର୍ଥସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକୁ ଜଳକୌଶଳରେ ଅଧିକାର କରି ସେମାନେ ଏହି ଧର୍ମର ପୁନଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ଯେ ଗୟା ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ଥିଲା । ଏହଠାରେହିଁ ଶାକ୍ୟସିଂହ ବୁଦ୍ଧ ଲଭି କାଟିଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଏଠାରେ ଶ୍ରୀଷ୍ଟପୁର ଦୁର୍ଗାୟ ଗୋଦାବର ସ୍ତୂପ ଓ ଶ୍ରୀଷ୍ଟାଦି ଚତୁର୍ଥ ଗୋଦାବର ବୌଦ୍ଧ ମନ୍ଦିରର ଧୂମ୍ରାବଶେଷ ଦେଖାଯାଏ । ବିରଜା-କ୍ଷେତ୍ର-ମହାତ୍ମ୍ୟରେ ଅଦ୍ଭୁତ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଯଜ୍ଞକୁଣ୍ଡରୁ ବିରଜାଙ୍କ ଆବର୍ତ୍ତ ବାହାରିଥିଲା । ଏଥିରୁ ଏହାହିଁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବୌଦ୍ଧ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯଜ୍ଞ କରି ବିରଜାଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ।

ବୌଦ୍ଧ କ୍ଷେତ୍ର କେବେ ଶାକ୍ତକ୍ଷେତ୍ରରେ ପରିଣତ ହେଲା, ବିରଜାଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶିଳ୍ପକଳା ଓ ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ଇତିହାସକାରୀ ଅନୁଶୀଳନଦ୍ୱାରା ତାର ଗୋଟିଏ ମୋଟା ମୋଟି ସମୟ ମଧ୍ୟ ବାହାର କରାଯାଇ ପାରେ । ବିଦ୍ୟମାନ ବିରଜା ମନ୍ଦିରର ପ୍ରାୟ ଏକ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଜଳସମ୍ବରରେ ବିରଜାଙ୍କର ଆଦି ପୀଠ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ସେହି ଆଦିପୀଠକୁ ସ୍ଥାନୀୟ ଲୋକ ଦେଖାଇ ଥାନ୍ତି । ସେଠାରେ ଗୋଟିଏ ଭଗ୍ନମନ୍ଦିର ସ୍ତୂପ

ରହିଛି । ସେଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ତାହା ଗୁପ୍ତସଜ୍ଜତ୍ୱ କାଳର ଗୋଟିଏ ମନ୍ଦିର ଥିଲା । ଏହାର ଶିଖର ନ ଥିଲା, କିନ୍ତୁ ପାଦ ଚେରେ ପିଣ୍ଡା, ପାଦ, କୁମ୍ଭ, କଣି, ବସନ୍ତ, ଜଂଘା ଇତ୍ୟାଦି ଉପ ବିଭାଗ ନ ଥିଲା, କିନ୍ତୁ ଏହାର ପାଗ ବିଭାଗ ମଧ୍ୟ ନ ଥିଲା । ଯେତେବେଳେ ଜଣାଯାଏ ଏହାର ଛତା ଅଧୁନାକ ପକ୍କା ଗୁହ୍ୟ ଛତା ପରି ଚତୁଷ୍ପାଶ ଓ ସମତଳ ଥିଲା । ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ଯେଉଁ ସବୁ ଗୁପ୍ତକାଳୀନ ମନ୍ଦିର ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଛି, ସେଗୁଡ଼ିକର ଛତା ଅଧୁନାକ ପକ୍କାଗୁହ୍ୟର ଛତା ପରି ।

ବିରଜାଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ସଧ୍ୟ ଏହି ଗୁପ୍ତ ସଜ୍ଜତ୍ୱ କାଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଚତୁର୍ଥ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ବିରଜାଙ୍କ ଧ୍ୟାନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ତାଙ୍କର ରୂପ ହେଉଛି ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀଙ୍କ ରୂପ । ଦ୍ୱିଧୂଜାଦେବୀ ଏକ ହସ୍ତରେ ମହିଷର ପୁଚ୍ଛ ଧାରଣପୁରକ ଅନ୍ୟ ହସ୍ତରେ ଶୂଳ ଦ୍ୱାରା ମହିଷରୁଦ୍ଧା କରା ବର ପ୍ରାଣ ନାଶ କରୁଛନ୍ତି । ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଯେତେ ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀ ମୂର୍ତ୍ତି ମିଳିଛି । ସେ ସବୁକୁ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀଙ୍କ ସର୍ବପୁରାତନ ରୂପ ଥିଲା ଦ୍ୱିଧୂଜା ଓ ମହିଷାସୁରର ରୂପ ଥିଲା କେବଳ ଗୋଟିଏ ମହିଷ । ଧୂତପୁର ନାଗୋଦ୍-ସ୍ତୋତ୍ରର ଭୂମିର ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ଯେଉଁ ଗୁପ୍ତ ମନ୍ଦିର ଅଛି, ତହିଁରେ ଥିବା ମହିଷମର୍ଦ୍ଦିନୀଙ୍କ ରୂପ ଠିକ୍ ବିରଜାଙ୍କ ପରି । କିନ୍ତୁ ତଥାତ୍ ଏହି ମେ ତାହା ଚତୁର୍ଭୁଜା । ଏହି ହେତୁରୁ ବହୁବର୍ଷଯୁକେ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ରମାପ୍ରସାଦଚନ୍ଦ୍ର କହିପାରିଛନ୍ତି

ସେ ବରଜାଳ ମୂର୍ତ୍ତି ଅନ୍ତତଃ ଚତୁର୍ଥ କନ୍ୟା ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ
ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବ । (୧)

ଏହି ସମୟରେ ଅର୍ଥାତ୍ ତୃତୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ କଳିଙ୍ଗରେ ବିଶେଷତଃ ଜାଜପୁର ମଣ୍ଡଳରେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ଯେ ବେଶୀ ଥିଲା ତାହା ଅନେକ କାରଣରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଦଠାବସ (ଦନ୍ତବସୁ) ନାମକ ପାଲ୍ଲବଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଉତ୍କଳର ରାଜପୁତ୍ର ଦନ୍ତକୁମାର କଳିଙ୍ଗର ଗୁପ୍ତବିହାର କନ୍ୟାକୁ ବିବାହ କରି ତାଙ୍କ ଠାରୁ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଦାନ୍ତ ଦାନ ସୁଦ୍ଧରେ ପାଇଥିଲେ ଓ ତାକୁ ସିଂହଳକୁ ଘେନି ଯାଇ ଥିଲେ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଏହି ଦାନ୍ତ ପ୍ରାୟ ମଧ୍ୟରେ ରଖିତ ହୋଇ ଗୁପ୍ତବିହାର ସୁବର୍ଣ୍ଣରୁପ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କ ସମୟ ଠାରୁ ପୂଜିତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଗୁହ୍ୟନାମକ ରାଜା ଓ ଲୁଦ୍ଧବଂଶୀୟ ରାଜାମାତେ କଳିଙ୍ଗ, ମହିଷ (ମେଦିନୀପୁର) ଓ

(୧) ଗୁପ୍ତ ରାଜତ୍ବ କାଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଚତୁର୍ଥ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧର୍ମର ସୁନରୁଥାଏ ଯୁଗ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା, ଏ ବସ୍ତୁରେ ମତଭେଦ ନାହିଁ । ଏ ସମୟରେ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ପୂଜା ବିଶେଷ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରିଥିଲା, ସୁରାଶମାନ ସଦଳିତ ହୋଇଥିଲା ଓ ବୁଦ୍ଧ ଋୟା ପରି ବୌଦ୍ଧପୀଠାବ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧର୍ମର ପୀଠରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ଏଣୁ ଏହି ସମୟରେ ଜାଜପୁରର ବୌଦ୍ଧତ୍ବ ଶାନ୍ତ ଶେଷରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିବା ଧୂର ସମ୍ଭବ ।

ମହେନ୍ଦ୍ରପବନ ଅଞ୍ଚଳରେ ରାଜାକୁ କରୁଥିଲେ (୨)* । ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ଦଠାବସ ଓ ପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଗୁହଣିବ ବା ଗୁହ ଯେ ଜଣେ କପୋଳ-କଲ୍ପିତ ବ୍ୟକ୍ତି ହୁଏନ, ତାହା ଭୌମରାଜାମାନଙ୍କ “ତାମ୍ରଶାସନ-ଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଭୌମରାଜାମାନେ ଗୁହଦେବପାଟକ ବା ଗୁହେଶ୍ଵର ପାଟକରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲେବେଳେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ରୁମିଦାନ କରୁଥିବା କଥା ସେମାନଙ୍କ ଅଧିକାରୀ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ସେମାନଙ୍କ ଜଣେ କରଦ ରାଜାଙ୍କ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ମନ୍ଦାକିନୀ ନଦୀର ନାମ ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଯେତେବେଳେ ଜଣାଯାଏ ଏହି ଗୁହେଶ୍ଵର ପାଟକ ଅଧୁନାତ ଶତାବ୍ଦୀର ବା ଗୋହରଟିକିର ଅଟେ । ଟିକିର ଅର୍ଥ ଉଚ୍ଛ୍ଵାନ ଓ ଗୁହେଶ୍ଵରରୁ ଗୋହର ଶବ୍ଦ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବାର ଅନୁମାନ ଅସଙ୍ଗତ ହୁଏ । ଶତାବ୍ଦୀର ଓ ଗୋହରଟିକିରରେ ପ୍ରାଚୀନ ଧୂସ-ପ୍ରସ୍ଥ ବିଦ୍ୟାମାନ ଅଛି । ଅଳ୍ପବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଏହିଧୂସପ୍ରସ୍ଥରୁ ପାଗୋଟି ପ୍ରକାଶ ବୌଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତି ଅନାତ ହୋଇ ଓଡ଼ିଶା ସଂଗ୍ରହାଳୟରେ ରଖିତ ହୋଇଛି । ଏଥି ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିକରେ ଭୌମବଂଶୀୟ ଶୈଳୀ ଶ୍ରବ୍ୟକର ଦେବଙ୍କ ନାମ ଲିଖିତ ଅଛି । ମନ୍ଦାକିନୀ ନଦୀ ଯୁଦ୍ଧ-

(୨) କଳିଙ୍ଗ ମହାସାଗରୀ ମହେନ୍ଦ୍ରନଳୟାସ୍ତ ସେ ।

ଏକାଞ୍ଚନପଦାନ୍ ସନାନ୍ ପାଳୟିଷ୍ୟତି ବୈ ଗୁହଃ ॥

ବାୟୁ ସୁରଣ (ବଙ୍ଗବାସୀ ସମ୍ବନ୍ଧେ), ୧୧ ଅଧ୍ୟାୟ, ୩୮୭ ।

କୌଶସ କୌଶସ ସୁରଣରେ ଗୁହଃ ସ୍ଥାନରେ ଗୁହଃ ରହିଛି “ଗୁହଃ”ର ପଣ୍ଡିତମାନେ “ଗୁହବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ” ବୋଲି ଅର୍ଥ କରିଛନ୍ତି ।

ସ୍ରୋତା ହୋଇ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଜାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ ପ୍ରବାହିତ । ହେଉଛି । ଗଡ଼ାପଦା ଓ ଗୋହରଡ଼ିକରା ଜାଜପୁରର ୪୫ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏ ସମସ୍ତ ପ୍ରମାଣରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଗୋହର ଟିକର ଚୌମରଜାମାନଙ୍କ ରାଜଧାନୀ (୩) ଥିଲା ଓ ସେମାନଙ୍କ ପୁରୁଷ ତାହା ଗୁହଗିବଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ବା ତାଙ୍କ ନାମ ସହିତ କୌଶମିମତେ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ଥିଲା ।

ଏହିପରି ନାନାଦିଗରୁ ଆଲୋଚନା କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଶ୍ରୀକ୍ଷ୍ମାଙ୍କ ଚତୁର୍ଥ-ପଞ୍ଚମ ଗଡ଼ାଦ୍ରୀ ବେଳକୁ ଧରଜାଙ୍କମୂର୍ତ୍ତି ଓ ପଠ ଜାଜପୁରରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହା ପରେ ଭଞ୍ଜଲରେ ଚୌମବଂଶ, ସୋମବଂଶ ବା କେଶରୀ ବଂଶ, ଗଙ୍ଗବଂଶ,

(୩) ଚୌମ ରାଜାମାନଙ୍କ ତାମ୍ରଶାସନଗୁଡ଼ିକ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ପ୍ରଥମ ଗୁହଦେବଦେବ ଓ ଦ୍ଵିତୀୟ ଶିବଦେବଦେବ ଗୁହଦେବ ପାଟକ ଜୟସୁଜାତାରୁ ତାମ୍ରଶାସନ ଦାନ କରିଥିଲେ କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ହିତୃବନ ମହାବଦେବ ଓ ଅନନ୍ତାନନ୍ଦ ଚୌମବଂଶୀୟ ରାଜା ବା ରାଣୀ ଗୁହେଶ୍ଵର ପାଟକ ଜୟସୁଜାତାରୁ ତାମ୍ରଶାସନ ଦାନ କରିଥିଲେ । ଏହି ଗୁହଦେବଦେବ ଶେଷ ବେଳକୁ ଗୁହେଶ୍ଵରରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ଗୁହେଶ୍ଵରରୁ ଗୋହର କୋଟି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବା ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ । ସେହିଠାରେ ରାଜାମାନେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିବା ବେଳେ ତାମ୍ରଶାସନ ଦାନ କରୁଥିଲେ, ତାକୁ ଜୟସୁଜାତାର ବୃଦ୍ଧାୟାସଥିଲା । ଯେତେବେଳେ ସମସ୍ତ ଚୌମ ତାମ୍ରଶାସନରେ ଗୁହଦେବ ପାଟକ ବା ଗୁହେଶ୍ଵର ପାଟକକୁ ଜୟସୁଜାତାର ବୋଲି ବୁଝା ଯାଇଛି, ଏହାକୁ ସେମାନଙ୍କ ସ୍ଥାୟୀ ବାସସ୍ଥାନ ବା ରାଜଧାନୀ ବୋଲି ଧରିବାକୁ ସମୀଚୀନ ।

ଧୂର୍ଘବୀ, ଭୋରବୀ, ପଠାଣୀ, ମୋଗଲ, ମରହଟ୍ଟା ଓ ଇଂରାଜ-
ମାନେ କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଗଲେ । ପ୍ରତ୍ୟେକକ ରାଜତ୍ୱ-
କାଳରେ ଏହି ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ରରେ କ'ଣ ଘଟିଥିଲା, ତାର ସ୍ଥୁଳ
ଇତିହାସ ଜାଜପୁର ଓ ତାର ଅନ୍ତର୍ଗାମ୍ୟର ପ୍ରଚୁର ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ-
ସମ୍ପଦ ସାହାଯ୍ୟରେ ପୁନର୍ଗଠନ କରାଯାଇ ସମ୍ଭବ କିନ୍ତୁ ତାହା
ଦୀର୍ଘ ସମୟ, ପ୍ରଚୁର ପରିଶ୍ରମ ଓ ଅର୍ଥ ସାପେକ୍ଷ ।

ଜାଜପୁରର ଅଧିକାଂଶ ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିର ଧୂସ ଥାଉଛି,
କିନ୍ତୁ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ମହାମୁଖରେ ସେମାନଙ୍କ ତାଲିକା ରହିଛି
ଏହି ତାଲିକାରୁ ଜଣାଯାଏ ସେ ସ୍ଥାନର କେତେକ କାହିଁ ଉତ୍କଳାର
କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ରାଜା ବା ରାଣୀଙ୍କ ନାମ ସହିତ ଜଡ଼ିତ ଥିଲା ।
ତାଲିକାରେ ଲଳିତେଶ୍ୱର, କୁସୁମେଶ୍ୱର ଓ ଦଣ୍ଡୀଶ୍ୱର ମହାଦେବଙ୍କ
ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । (୪) ଭୌମ ବଂଶୀୟ ଅଧିକାଂଶ ରାଜାଙ୍କ
ନାମ ସହିତ ଲଳିତେଶ୍ୱର, କୁସୁମେଶ୍ୱର ଓ ଲେଶ୍ୱର ବିରଜା
ତାମ୍ରଶାସନମାନଙ୍କରେ ଦେଖାଯାଏ । ଯେତେ ଦୂର ସମ୍ଭବ
ଲଳିତେଶ୍ୱର ଓ କୁସୁମେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଭୌମରାଜାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା
ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଦଣ୍ଡୀମହାଦେବ ଭୌମବଂଶୀୟ ପଞ୍ଚମଶତାବ୍ଦୀ-
ଦେବଙ୍କ କନ୍ୟା ଥିଲେ ଓ ଓସ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ଉତ୍କଳସୁ-
ଭାରଣୀ ରୂପେ ଉତ୍କଳରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଦଣ୍ଡୀଶ୍ୱରମହାଦେବ
ଏହି ଦଣ୍ଡୀମହାଦେବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ଶୂର, ସମ୍ଭବ ।
ଯଯାତୀଶ୍ୱର ନାମକ ଅଉଁଗୋଟିଏ ମହାଦେବଙ୍କ ନାମ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର-

(୪) ଏହି ତାଲିକା ନିମ୍ନର ଐତିହାସିକତା ସର୍ବପ୍ରଥମେ ପଣ୍ଡିତ
ବିନାୟକ ମିଶ୍ର ଦେଖାଇଛନ୍ତି ।

ମହାତ୍ମ୍ୟର ତାଲିକାରୁ ମିଳେ । ଏହାର ସ୍ଥାପୟିତା ଉତ୍କଳ ପ୍ରସିଦ୍ଧ
ଯଯାତିକେଶରୀ ହୋଇଥିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସମ୍ଭବ । ଏହି ଯଯାତି ସୋମବଂଶୀୟ
ବା କେଶେଶବଂଶୀୟ ଏହି ଯଯାତି ହୋଇଥିବେ । (୫) ଏହାଙ୍କ ଦ୍ଵାରା
ଜାତପୁରରେ ଅଭିନବ ଯଯାତିନଗର ଘାଟିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହା
ସୁବୁରୁ ଜାତପୁରର ନାମ ଥିଲା ବିରଜା । । କେଶେଶବଂଶ ରାଜତ୍ଵରେ
ଜାତି ସୁରରେ ବିଦୁ ଜାତୀ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା, ଯଜ୍ଞ ହେଲା, ମନ୍ଦିର ସାଧ୍ୟା
ବୃଦ୍ଧିପାଇଁ ଏବଂ ସମ୍ରାଜ୍ଞି ଓ ଶୁଭସ୍ତମ୍ଭ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ଗଙ୍ଗ-
ରାଜତ୍ଵ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ଜାତପୁରରେ କେତେକ ମନ୍ଦିର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ
ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ବିରଜା ମହାତ୍ମ୍ୟ ତାଲିକାରୁ ରାଜକେଶରୀର
ନାମକ ଗୋଟିଏ ମହାଦେବ ମନ୍ଦିର ମିଳେ । ଏହା ଗଙ୍ଗରାଜା
ରାଜକେଶରୀଦେବ ନିର୍ମାଣ କରୁଥିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସମ୍ଭବ । ମାଦଳା-
ପାଞ୍ଜିର ପ୍ରମାଣରୁ ଏବଂ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଓ କଳାଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାରକଲେ
ଜଣାଯାଏ ଯେ ବରହ ମନ୍ଦିରକୁ ମୂର୍ତ୍ତିବଂଶୀ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ
ନିର୍ମାଣ କରୁଥିଲେ ।

ଏହିପରି ଆଲୋଚନା କଲେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ଉତ୍କଳର
ସମସ୍ତ ପ୍ରମୁଖ ରାଜବଂଶ, ଯଥା ଗୁପ୍ତବଂଶ, ଭୌମବଂଶ, କେଶେଶ ବା
ସୋମବଂଶ, ଗଙ୍ଗବଂଶ ଓ ମୂର୍ତ୍ତିବଂଶ, ଏହି ବିରଜାଦେବରେ
ସେମାନଙ୍କ ଜାତୀୟତା ନିର୍ମାଣ କରିପାରୁ ଥିଲେ । ଜାତୀୟତା

(୫) ଏହା ଛଡ଼ା ଦଣ୍ଡିଗର୍ଥ ଓ ଯଯାତିଗର୍ଥର ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି ।
ଏହି ଗର୍ଥ ବା ସୁସ୍ଵରଣୀରୁଦ୍ର ଦଣ୍ଡିମହାଦେବ ଓ ଯଯାତି-
ଦେବର ନିର୍ମାଣ କରି ଥିବାର ଅନୁମାନ ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

ଅନେକାଂଶରେ ଧୂସପାଇଛି; ତଥାପି ମଧ୍ୟ ଯାହା ଅଳ୍ପ ସେଥିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ସେ ଏହି ରାଜବିମୋଚନ ଅମଳରେ ବିରଜାକ୍ଷେପରେ କାର୍ତ୍ତିମାନ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ।

ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ରାଜତ୍ବପରେ ଜାଜପୁରର ପ୍ରଚୀନ କାର୍ତ୍ତି ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ପହଞ୍ଚିଥିଲା । ଉତ୍କଳର ଶେଷ ସ୍ବାଧୀନ ନୃପତି ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ଜାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳର ଗୋହରଟିକିରରେ ବଙ୍ଗ ନବାବ ସୁଲେମାନଙ୍କ ସହୃଦ ଲଢ଼ାଇ କିଛି ୧୫୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପରାସ୍ତ ଓ ନିହତ ହେଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଖୋଡ଼ା ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମାଗତ ଗଠନମୂଳକ କାର୍ଯ୍ୟ ଗୁଲିଆସିବା ପରେ ବିରଜାକ୍ଷେପରେ ଏହି ଠାରୁ ଗଢ଼ିବା ସମୟ ଶେଷ ହୋଇ ଗ୍ରାନ୍ଥିବ: ସମୟ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଜାଜପୁରରେ ଯେଉଁ ଧୂସ ଲାଜା ଗୁଲିଥିଲା ତାର ଅନେକ ପ୍ରମାଣ ଅଛି । ବଶେଷତଃ ସେ ସ୍ଥାନର ଭଗ୍ନାବଶିଷ୍ଟ କାର୍ତ୍ତିଶାଳି ଏହି ପ୍ରମାଣ ଦେଖି ଶ୍ରବଣରେ ଯୋଗାଇଥାନ୍ତି । (୫) ବିଧର୍ମୀ

(୫) ବଙ୍ଗରାଜ୍ୟରେ ଚଳିତ ସମୟ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଶୂନ୍ୟ ପ୍ରଶ୍ନର ଦ୍ରବ୍ୟ । ବିମାଳ ପଣ୍ଡିତ ମୁସଲମାନ ହେଲେ କଲରେ ଶୂନ୍ୟପ୍ରଶ୍ନ କଲଣିଥିଲେ । ଏଥିରେ ଚର୍ଚ୍ଚିତ ଅଛି ଯେ ସତ୍ୟଧର୍ମୀମାନଙ୍କ ଅନୁରୋଧରେ ଧର୍ମ ମହମଦ ହେଲେ, ଶିଷ୍ଟ ହେଲେ ପରମ୍ପରା ଓ ଶିବ ହେଲେ ଅଦାମ । ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ମିଳି ଜାଜପୁରରେ ପଶିଲେ ଏବଂ ୨୦ ଓ ମନ୍ଦିର ସମସ୍ତ ଭାଙ୍ଗିମୋଡ଼ା ଧର ଧର କୋଇ ଚିହ୍ନର କବିର ରୁ କରିଲେ । ଜାଜପୁରର ପ୍ରଧାନ ମସଜିଦ୍ଦି ହଜୁମନ୍ଦିରର ନିଉଦରଶରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି । ଏହା ଆଉରଙ୍ଗଜେବଙ୍କ ସମୟରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ହଜୁମନ୍ଦିରମଣ୍ଡପ ବର୍ତ୍ତମାନ ମୁସଲମାନ ବକର ହୋଇଛି । ମହାକଳା ନଦୀର ପୋଲ (ଅଠର

ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସୁସବ୍ୟ ଓ ବୈଜ୍ଞାନିକ କ୍ଷେତ୍ରେ ଜାତ ବିରଜା
ପୀଠର କେତେକ କାର୍ଯ୍ୟର ଉପଶାବେଷଣର ଦୟାବସ୍ତୁ କର
ସେମାନଙ୍କ ରୁଚି ଓ ସଚ୍ଚାର ପରଚୟ ଦେଖିପାରିଲୁ ।

କାକପୁର ଖାଲି ଗୋଟିଏ ଝେନ୍ଦ ବା ପିଠୁଳି ନ ଥିଲା;
ଏହା ବହୁବର୍ଚ୍ଚ ଧରି ଗୋଟିଏ କଟକ ବା ଦୁର୍ଗରୂପେ ରହି ପ୍ରାଚୀନ
ଭିତ୍ତିରେ ଗୋଟିଏ ଚିହ୍ନିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଥିଲା । ପ୍ରଧାନ
ପ୍ରାକୃତିକ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ବୈତରଣୀ ନଦୀକୁ ପାର ହେଲେ ଉତ୍ତର
ଦିଗରୁ ଆସୁଥିବା ଶତ୍ରୁକୁ ପ୍ରଥମେ କାକପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ ପହଞ୍ଚିବାକୁ
ମଡ଼ୁଥିଲା । ଏହାର ଏହି ପ୍ରାକୃତିକ ପରସ୍ଥିତି ହେତୁ ପ୍ରାଚୀନ
ଭିତ୍ତିର ଅଧିକାଂଶ ସଜବଣ ଏହାକୁ ମୁଖ୍ୟ ବା ଗୌଣ ରାଜଧାନୀ
ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରି ଆସିଥିଲେ । ଅଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ
ପୁରାଣ ଓ * ଦଠାବଂସରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଗୁହୁଣିବଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ସମ୍ଭବତଃ
ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ଥିଲା । ତା ପରେ ଭୌମବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଏହି
ଅଞ୍ଚଳରେ ରାଜଧାନୀ ସ୍ଥାପନ କରି ବହୁ ମଞ୍ଚ ମନ୍ଦିର ଇତ୍ୟାଦି
ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ଅମଳରେ କାକପୁର ଅଞ୍ଚଳ
ଗୋଟାଏ ପ୍ରଧାନ ଚଳ ପୀଠରେ ପରିଣତ ହେଲା; କାରଣ
ଭୌମମାନଙ୍କ ଅଦ୍ୟୁତ୍ତମାନେ ସେମାନଙ୍କ ତାମ୍ରଲେଖମାନଙ୍କରେ
ନିଜକୁ “ପଦମବୌଗତ” ଓ “ପରମୋପାସକ” ବୋଲି ସରଚୟ
ଦେଇ ମହାଯାନ ପତ୍ନୀ ବୌଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ସେମାନଙ୍କ
ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜାମାନେ ମହାଯାନର ରୂପାନ୍ତର ତଳୁଯାନ ଓ ବଜ୍ର-
ଯାନର ଚକ୍ର ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ । ସେମାନେ ନାମତଃ

ନଳା) ହୁଏତ ମନ୍ଦିର ଉପକରଣରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି । ଏହା ଛଡ଼ା
ବହୁମଞ୍ଚ ଦେହରେ ମନ ପା ହାତର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ।

• ଶବ୍ଦଟି ପାର । ଦଠାବଂସ = ଦନ୍ତଭସ୍ମ = Tooth Relic

‘ପରମେଶ୍ୱର’ ଓ ‘ପରମ ବୈଷ୍ଣବ’ ବୋଲି ସେମାନଙ୍କ ମତାମତରେ ନିଜକୁ ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି; ମାତ୍ର ସେମାନଙ୍କ ଧର୍ମର ମୂଳପିଣ୍ଡ ଥିଲା ତନ୍ତ୍ରବାଦ । ଭୌମ ରାଜତ୍ୱକାଳର ସନ୍ତମ-ଅଶ୍ୱମ ଗଭାଦୀ ଶ୍ରବତରେ ଗୋଟିଏ ଧର୍ମ-ବିପ୍ଳବର ଯୁଗ । ଏହି ସମୟରେ ଫତ୍ତାଧାନ, ବଜ୍ରଧାନ, ସହଜଧାନ, ତନ୍ତ୍ରଧାନ, ପାଶୁପତ-ଧର୍ମ, ଶାକ୍ତଧର୍ମ ଇତ୍ୟାଦି ନାମରେ ନାନା ଧର୍ମ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ବ୍ୟବଧାନ ନ ଥିଲା । ଏଣୁ କେନ୍ଦ୍ର ନିଜକୁ “ପରମପାହେଶ୍ୱର” ବୋଲି ପରିଚୟ ଦେଇ ସୁଦ୍ଧା ଶାକ୍ତ ବା ତନ୍ତ୍ରବାଦର ପ୍ରଧାନ ଭକ୍ତ ହୋଇପାରୁ ଥିଲେ । ଭୌମରାଜତ୍ୱର ଏହି ମିଶ୍ର-ଧର୍ମର ଚିହ୍ନ ବରଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଥିବା ବହୁ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଯୋଗରେ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ରହିଛି । ତାହାର ସମ୍ୟକ୍ ଅଲୋଚନା ଏଠାରେ ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ ।

ଭୌମ ରାଜତ୍ୱପରେ ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀମାନେ ଏହି ଜାଜପୁରକୁ ଉତ୍କଳର ରାଜଧାନୀ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ତାମ୍ରଶାସନଗୁଡ଼ିକ ଅଲୋଚନା କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରଥମ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ବିନାତପୁର ବା ସୋନପୁରରେ ଥିବା ଅଧୁନିକ ବାଣିକ୍ୟ । ଜନମେଜୟ ଓ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ଏହି ବିନାତପୁରରୁ ତାମ୍ରଶାସନମାନ ଦାନ କରିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ରହିଛି । ପରେ କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ଓ ତାଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜାମାନେ ଯଯାତି ନଗରରୁ ତାମ୍ରଶାସନମାନ ଦାନ କରିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏଥିରୁ ଏହାହିଁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ବିନାତପୁର ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ଅମଳରୁ ଯଯାତି ନଗର ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହେଲା । ରାଜାମାନେ ଯେ ସୁନାମାନୁସାରେ ନଗର ସ୍ଥାପନ କରୁଥିଲେ, ଏହାର

ଉଦାହରଣ ବରଳ ନୁହେଁ । ମାତ୍ର ଯାଯପୁରକୁ ଯେ ଅଭିନବ ଯଯାତି ନଗର ବୋଲି କୁହାଯାଇଥିଲା, ତାହା ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ଅନଙ୍ଗଭ୍ରମଦେବଙ୍କ ଅମଳର ଘଟନାବଳୀରେ ଥିବା “ଅଭିନବ ଯଯାତି ନଗର ମୁଦଲେ” ଇତ୍ୟାଦିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ତାମ୍ରଲେଖ ଓ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ପ୍ରମାଣମାନଙ୍କରୁ ଏହାହିଁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ବନାତପୁରକୁ ଯଯାତି ନଗର ଆଖ୍ୟା ଦେଇଥିଲେ ଓ ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତି ଜାତପୁରକୁ ରାଜଧାନୀ କରି ତାକୁ ଅଭିନବ ଯଯାତିନଗର ଆଖ୍ୟା ଦେଇଥିଲେ । ପୁରାତନ ଯଯାତିନଗର ଠାରୁ ନୁତନ ଯଯାତି ନଗରକୁ ପ୍ରଥମ କବୋ ପାଇଁ “ଅଭିନବ” ଶବ୍ଦର ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇଥିଲା । ଜାତାପୁରର ଗୋଟିଏ ଅଞ୍ଚଳ ବର୍ତ୍ତମାନ “ରାଜନଗର” ନାମରେ ଅଭିହିତ । ସମ୍ଭବତଃ ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ସୋମବଂଶୀ-କେଶରୀମାନଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । କେବଳ ଖନନ-କାର୍ଯ୍ୟହିଁ ଏହି ଅନୁମାନକୁ ସତ୍ୟରେ ପରୀକ୍ଷିତ କରି ପାରବ ।

ଏହି ଅଭିନବ ଯଯାତି ନଗରରେ ଯଯାତିକେଶରୀ (୨ୟ ଯଯାତି-ଚନ୍ଦ୍ରୀହର) କଅଣ କରିଥିଲେ, ତାହା କମ୍ବଦନ୍ତୀ ଆକାରରେ ଉତ୍କଳର ପୁରପଲ୍ଲିରେ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରଚଳିତ ରହିଛି । ଏହି କମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅନୁସାରେ ଯଯାତିକେଶରୀ ଜାତପୁରରେ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ ଓ କାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ଦଶ ସହସ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଣାଇ ଏହି ଯଜ୍ଞକାର୍ଯ୍ୟରେ ସେମାନଙ୍କ ନିଯୋଜିତ କରିଥିଲେ । ଉତ୍କଳର ଅଧିକାଂଶ କୁଳାନ ବ୍ରାହ୍ମଣ କାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ଆଗତ ଏହି ଦଶ ସହସ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣର ବଂଶଧର ବୋଲି ଆଜି ସୁଦ୍ଧା ଗବ୍ଧ କରିଥାନ୍ତି । କମ୍ବଦନ୍ତୀରେ ଏହା ମଧ୍ୟ କଥିତ ଅଛି ଯେ ଯଜ୍ଞ ପରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ସୁର ନଦୀରେ

ପରିଣତ ହେଲା । ଯେଉଁମାନେ ଜାଜପୁରରେ ରହି ସୁରାପାନ କଲେ, ସେମାନେ “ଜାଜପୁରଦସୁ” ବ୍ରାହ୍ମଣ ହେଲେ ଓ ଯେଉଁମାନେ ସେଠାରୁ ଚାଲି ଆସିଲେ ସେମାନେ ଦକ୍ଷିଣଦସୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ହେଲେ । ଏହି କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଏକାବେଳେ ଭାରି ଗୁମାସ୍ତା ହୋଇ ନ ଯାରେ । ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତିଙ୍କ ପରି ପ୍ରକଳ ପ୍ରତାପୀ ରାଜା ଯଦ୍ଵା କରୁଥିବା ଓ ମଧ୍ୟ ଦେଲେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଡକାଇ ଆଣିଥିବା କିମ୍ବଦନ୍ତୀରେ କୌଣସି ଅସଙ୍ଗତି ନାହିଁ । ଅଗରୁ କୁହାଯାଉଛି ଯେ ଭୌମ-ରାଜବଂଶ ଅମଳରେ ଜାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ ତନ୍ତ୍ରବାଦ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । ଏଣୁ ବୈଦିକ ଧର୍ମର ପୁନରୁତ୍ଥାନ ପାଇଁ ଯଯାତି-କେଶବ ଅଭିନବ ଯଯାତିନଗରେ ଯଦ୍ଵା କରୁଥିଲେ ଓ ଏହି ଯଦ୍ଵାକୁ ବାଧ୍ୟତା ଭାବରେ ଧର୍ମାପନ କରୁବା ପାଇଁ ମଧ୍ୟଦେଶରୁ ବୈଦିକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଡକାଇ ଆଣି ଥିଲେ । ବୈଦରଣୀ ନଦୀ ସୁରରେ ପରିଣତ ହେବାର କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଯେ ଜାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଶାକ୍ତ ମତରେ ମଦ୍ୟ ମାଂସ ସେବନ କରୁଥିଲେ । ଯଯାତି ବୈଦିକ ଧର୍ମର ପୁନଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ପାଇଁ ଏଥିରେ ବାଧା ଦେଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଗରବରତ ଧର୍ମକୁ ଗ୍ରହଣ ସମସ୍ତଙ୍କ ପକ୍ଷେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏଣୁ ଜାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳ ପ୍ରଧାନତଃ ତନ୍ତ୍ର ପୀଠ ହୋଇ ରହିଲା ଓ ଉତ୍କଳର ଦକ୍ଷିଣାଞ୍ଚଳରେ ବୈଦିକ-ଧର୍ମ ପୁନଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହେଲା ।

ଯଯାତି କେଶବ ଉତ୍କଳର ଧର୍ମଜୀବନରେ ଗୋଟାଏ ମହା ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆଣିଥିଲେ । ଏଣୁ ବହୁ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ସେ ରାଜତ୍ଵ କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳର ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ତାଙ୍କର ନାମ ଆଜି ସୁଦ୍ଧା ସୁପରିଚିତ ରହିଛି । ତାଙ୍କ ପରେ ବହୁ ରାଜା ରାଜତ୍ଵ କରିଯାଇଛନ୍ତି,

କିନ୍ତୁ ଯଯାତିଙ୍କ ପରି ସେମାନେ ପୁରୀପଞ୍ଚରେ ସୁପରିଚିତ ହୋଇ ପାରି ନାହାନ୍ତି । ଯଯାତି କେଶରୀ ଯେ ତନ୍ତ୍ରବାଦର ଉଚ୍ଛେଦ କରି ବୈଦିକ ଧର୍ମର ପୁନଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ, ତାହା ଖାଲି କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ନୁହେଁ, ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ସଦ୍ରା ପଣ୍ଡିତ କବିହରିମ ଜୀବଦେବଙ୍କ ଭକ୍ତିଭାଗବତ ମହାକାବ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀଙ୍କ ଗୁରୁ ଭବଦେବ ପୃଥ୍ବୀ ତନ୍ତ୍ର ସାଗରରେ ନିମଜ୍ଜିତ ହେଉଥିବାବେଳେ ସେ ତାକୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିଲେ । (୧) ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହା ଯେ ଭବଦେବ ତନ୍ତ୍ରବାଦକୁ ଲୋପ କରି ବୈଦିକ ଧର୍ମ ସମ୍ଭାପନ କରିବା ପାଇଁ ଉଦ୍ୟୋତକେଶରୀଙ୍କୁ ଘାହାନ୍ତ କରିଥିଲେ । ଉଦ୍ୟୋତକେଶରୀ ଯଯାତିକେଶରୀ (୨ୟ ଯଯାତି) କ ପୁତ୍ର ଥିଲେ । ଅତଏବ ପିତା ଧର୍ମନୀତିରେ ଯେଉଁ ପରମ୍ପରା ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ ତାହା ଉଦ୍ୟୋତକେଶରୀ ତାଙ୍କ ଗୁରୁ । ଭବଦେବଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିବେ ।

- (୨) ଉଦ୍ୟୋତକେଶରୀ ବୃକ୍ଷସ୍ୟ ଗୁହର୍ତ୍ତବୁଦ ।
 ତେଷ୍ଠ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମହମ୍ମା ଭବଦେବ ନାମା ॥
 ସୋମେଶ୍ଵର ବୃକ୍ଷସ୍ୟ ସମର୍ଚ୍ଚନାୟା ।
 ବଂଶୀ ସ ତେନ କୃଷିନୈବ କୃତପ୍ରସ୍ତେ ॥
 ସେନୋକ୍ତେ ସଦଳ ଗନ୍ତୁତ ସନ୍ତସାରେ ।
 ତନ୍ମାଣ୍ଡବେ ମହତ ମଜ୍ଜତ ସର୍ବଲୋଚ ॥

ଯେଉଁ ଅଭିନବ ଯଯାତି ନଗରରେ ଯଯାତିକେଶରୀ ପଞ୍ଚ
କରିଥିଲେ, ତାହା କାଳକ୍ରମେ ଯଜ୍ଞପୁର ବା ଯାଜପୁର ନାମରେ
ଅଭିହିତ ହେଲା । ଏହି ଯାଜପୁରରୁ ଆଧୁନିକ ଜାଜପୁର ନାମଟି
ସୃଷ୍ଟ ହୋଇଛି ବୋଲି କହିଲେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସମୀଚୀନ ହେବ ।

ଛତିଆ କଟକ

ବିଭୀୟ ଅମରାବତୀ ବବେ

ପଞ୍ଚକଟକ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଛତିଆକଟକ ଦ୍ଵିତୀୟ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି ।
ସ୍କାଲ୍ ଓ ହଲ୍ ପାହେର ମାଦଲା ପାଞ୍ଜିର ଯେଉଁ
ପୋଥି ସବୁ ବ୍ୟବହାର କରିଥିଲେ, ସେଥିରେ ଅମରାବତୀ କଟକ
ନାମଟି ଥିଲା ଓ ସେଥି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଛତିଆ ନାମଟି ବିକୃତ ହୋଇ
ଛତା ଅକାର ଧାରଣ କରିଥିଲା । ପାଞ୍ଜିର ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୋଥି-
ମାନଙ୍କରେ ଏହି କଟକଟିର ନାମ ଯିଲେ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଗଞ୍ଜାମରୁ
ପାସ୍ତ ପାଞ୍ଜିରେ ଏହାଙ୍କୁ “ଦୁଞ୍ଜାଅ (ଦ୍ଵିତୀୟ) ଅମରାବତୀ” କଟକ
ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଗଜ ବଂଶର ସ୍ଥାପନକାରୀ ଶ୍ଵେତଗଙ୍ଗ
ଓଡ଼ିଶା ଦଖଲ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଯେଉଁ ପାଞ୍ଜିଟି କଟକ ବା
ଦୁର୍ଗ ଅଧିକାର କରିଥିଲା, ସେଥି ମଧ୍ୟରେ ଅମରାବତୀ ଯେ
ଅନ୍ୟତମ ଥିଲା, ଏ ବିଷୟରେ ମାଦଲାପାଞ୍ଜି ଓ ଗଞ୍ଜାମରୁ ପ୍ରାପ୍ତ
ପାଞ୍ଜି ମଧ୍ୟରେ ମତଭେଦ ନାହିଁ ।

ବୈଶ୍ୟ ଶ୍ଵେତଗଙ୍ଗ ପ୍ରାୟ ୨ ମଇଲ ଦୂରରେ ଛତିଆ ଗ୍ରାମ
ଅବସ୍ଥିତ । ଏହି ଓଡ଼ିଆ ନାମଟି ପ୍ରାଚୀନ ହୁଏ; ଛତାକର
ବରଗଛ ଓ ତତ୍ପାଖୁଁ ସ୍ଥଳ ଛତିଆ ମଠରୁ ସମଗ୍ର ହିନ୍ଦିକୁ ଛତିଆ
ନାମରେ ଅଭିହିତ କରିଛି ବୋଲି ମନେ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଛତିଆମଠର
ଅଳ୍ପ ଦୂରରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଚୀନ ଦୁର୍ଗର ଯେଉଁ ବଗ୍ଗାବଗେଷ ଅଛି,
ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ସ୍ଵଳ୍ପ ଅମରାବତୀ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଛି ।

ଦୁର୍ଗତି ଗୋଟିଏ ଲକ୍ଷ ପାହାଡ଼ର ଅଳ୍ପ ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ଏହି ପାହାଡ଼ଟି ଦୁର୍ଗର ରକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ଦୃଢ଼ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏହାକୁ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଅବସ୍ଥାରେ ରଖିବା ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିଲା । ଦୁର୍ଗଟିର ପ୍ରାଚୀର ବର୍ତ୍ତମାନ ମୂଢ଼ା ସାମାନ୍ୟ ଅଂଶରେ ରହିଛି ଓ ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହାର ଆୟତନ ଖୁବ୍ ବଡ଼ ନଥିଲା । ଏହା ମଧ୍ୟରେ ଦୁର୍ଗଟି କିପରି କେତେକ ବାସସ୍ଥାନ ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଓ ସଭ୍ୟ ମଣ୍ଡପ ନାମକ ଗୋଟିଏ ଉଚ୍ଚ ବେଢ଼ିକା ରହିଛି ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଶ୍ନ ହେଉଛି—ଏହି ଦୁର୍ଗଟି କେବେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ? ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଅନୁସାରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଗଣ ଏହାକୁ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ଗଞ୍ଜାମରୁ ପ୍ରାୟ ପାଞ୍ଚ ଅନୁସାରେ ସେ ଏହାକୁ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ଯଦି ସେ ଖାଲି ଏହାକୁ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ ବୋଲି ଧରାଯାଏ, ତାହାହେଲେ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ଯେ ଏହା ତାଙ୍କ ଯୁବରୁ ପୋର୍ଟୁଗୀଜେମାନଙ୍କ ଅମଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସେ ଏହାକୁ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଯଦି ଧରାଯାଏ, ତାହାହେଲେ ମାନିବାକୁ ହେବ ଯେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଗଣଙ୍କ ଛାଡ଼ିବାକାଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ବା ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ ଏହା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଦୁର୍ଗଟିର ଭଗ୍ନାବଶେଷରୁ ଏହାର ନିର୍ମାଣକାଳର କୌଣସି ସୂଚନା ମିଳେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଭଗ୍ନ ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ପୁରୁଷ ଓ ଅସୁରଙ୍କ ମୁର୍ତ୍ତିମାନ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ କାରୁକଳାରୁହିଁ ଏହାର ନିର୍ମାଣ କାଳର ସୂଚନା ମିଳି ଥାଏ । ଏହା ଭିତରେ

ବର୍ତ୍ତମାନ ଗୋଟିଏ ମଠ ଅଛି ଓ ମଠାଧୀଶଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଯେଉଁ ପୂଜିତ ଓ ଅପୂଜିତ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଅଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ଲଳ ଚନ୍ଦ୍ରା ପଥରର ଅବଲୋକିତେଶ୍ୱର ମୂର୍ତ୍ତି ଯଦ୍ରାପାଦ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ରାଜଲୀଳାସନରେ ସମାସୀନ, ଏହାଙ୍କ ମସ୍ତକରେ ପ୍ରଭାମଣ୍ଡଳ, କଣ୍ଠରେ କୁଣ୍ଡଳ, କଣ୍ଠରେ ବ୍ୟାଘ୍ର-ନାଗ-କଡ଼ିତ ହାର, ହସ୍ତରେ ସନାଳପଦ୍ମ ଓ ମସ୍ତକରେ ଚିରଲୀ କେଶ ରହିଛି । ବୌଦ୍ଧମତରେ କଳାର ସମସ୍ତ ଚିହ୍ନ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ଦେହରେ ରହିଛି । ଯେତେବେଳେ ସମ୍ଭବ, ବୌଦ୍ଧ ଜାତୀୟ ଧୂସାରଗେଷ୍ଟରେ ପରସ୍ପର ନିକଟସ୍ଥ କୌଣସି ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିଟି ଆଗାଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ଯାଏରେ ରହିତ ହୋଇଛି । କଳା ମୁଗୁନ ପଥରରେ ନିର୍ମିତ ଅନ୍ୟ ପୂଜିତ ମୂର୍ତ୍ତି ଦୁଇଟି ହେଉଛନ୍ତି ଇନ୍ଦ୍ରମୂର୍ତ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଏଥିମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିକୁ ଗ୍ରାମରେ ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ ବୋଲି ସ୍ଥାନୀୟ ଲୋକେ କହୁଥାନ୍ତି । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ଦୁଇଟିରେ ଗଙ୍ଗା ରାଜତ୍ୱକାଳର କଳାର ସମସ୍ତ ଚିହ୍ନ ବ୍ୟାପୀନ ରହିଛି । ଏମାନଙ୍କ ପ୍ରଭାମଣ୍ଡଳ, ଅଙ୍ଗରୁଷଣ ଓ “ବନଲତା” ଇତ୍ୟାଦି ଗଙ୍ଗାକଳାର ଚିହ୍ନର ପରିଚ୍ଛାୟ । ଏଣୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠଗଙ୍ଗାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଏହି ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଯେଉଁ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅଛି, ତାହା ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସମର୍ଥିତ ହୋଇଥାଏ ।

ଏଣୁ ଏହାହିଁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ଯେ ଶ୍ରେଷ୍ଠଗଙ୍ଗାଦେବ ଏହି ଦୁର୍ଗକୁ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । “ଅମରବତୀ” ଏହି ନାମଟି ମଧ୍ୟ ଏହି ସ୍ଥାନରେ ଉପନୀତ ହେବାପାଇଁ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥାଏ ।

ଗ୍ରେଡ଼ଗଙ୍ଗ ଓ ତାଙ୍କ ପୁନଃପୁରୁଷମାନେ ଦକ୍ଷିଣରେ ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ ଓ ଦକ୍ଷିଣର ନରେ ନରା ସମ୍ମିତ ସୁପରିଚିତ ଥିଲେ । ଗ୍ରେଡ଼ଗଙ୍ଗ ମେଡେବେଲେ ଓଡ଼ିଶା ଦଖଲ କଲେ, ସେତେବେଳେ କୁଷ୍ମା ନଦୀ ମୁହାଣର ଅଳ୍ପ ଦୁରରେ ବୌଦ୍ଧଙ୍କଦ୍ୱାରା ବିମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ଅମରାବତୀନାମକ ନଗର ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ଏଣୁ ଗ୍ରେଡ଼ଗଙ୍ଗ ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକାର କରି ଯେଉଁ ଦୁର୍ଗ ବା କଟକ ସ୍ଥାପନ କଲେ ତାର ନାମ ଦେଲେ ଦ୍ୱିଜାୟୁ ଅମରାବତୀ କଟକ ବା ଅଭିନବ ଅମରାବତୀ-କଟକ । ଜାଜପୁର କଟକର ଇତିହାସ ଅନେକନା କଲେବେଳେ ଦେଶାଧିପତି ଯେ କୋଟଲ ରାଜ୍ୟରେ (ବିପର ମହାନଦୀ ଉପତ୍ୟକାରେ) ଯଯାତିନଗର ନାମକ ଗୋଟିଏ ନଗର ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା; ଏଣୁ କୋଟଲକେଶ୍ୱରମାନେ (ସୋମବଂଶୀ-କେଶ୍ୱରମାନେ) ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକାର କରିବା ପରେ ଜାଜପୁରରେ ଅଭିନବ ଯଯାତିନଗର ସ୍ଥାପନ କଲେ । ଶିବପିତାମହଙ୍କ ରାଜ୍ୟରେ ଥିବା ନଗରମାନଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ବିଜିତ ରାଜ୍ୟରେ ନୂତନ ନଗରମାନ ସ୍ଥାପନକରିବା ପ୍ରଚୀନ ରାଜବଂଶମାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଚରାଚରିତ ପ୍ରଥା ଥିଲା । ମଣ୍ଡିତମାନେ ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି ଯେ ଦକ୍ଷିଣର ପାଣ୍ଡ୍ୟବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଉତ୍ତର ଭାରତରୁ ଆସିଥିଲେ ଓ ନିଜ ବଂଶକୁ ପାଣ୍ଡ୍ୟ ବା ପାଣ୍ଡ୍ୟ ବଂଶ ବୋଲି ପରିଚୟ ଦେଉଥିଲେ । ଦକ୍ଷିଣରେ ରାଜ୍ୟ କର୍ତ୍ତା କରି ବସତି ସ୍ଥାପନ କଲା ପରେ ଉତ୍ତର ଭାରତର ମଧ୍ୟ-ନଗର ନାମାନୁସାରେ ସେମାନେ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ମଧ୍ୟ ମଧୁର ନଗର ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତୀୟମାନଙ୍କ ଉଚ୍ଚାରଣ ଅନୁଯାୟୀ ଏହି ମଧୁର ବର୍ତ୍ତମାନ ମଦୁରରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି ।

ଅବଶ୍ୟକ, ବିଦ୍ୟାମାନ ମୁର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ କଳା ବୌଦ୍ଧିଶୃଙ୍ଖଳା ଓ ଏହି ପ୍ରାଚୀନ ଦୁର୍ଗର ନାମ କରଣରୁ ଏହା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ଏହି ଦୁର୍ଗ ଗୌଡ଼ଗଜାଦେବଙ୍କ କାର୍ତ୍ତବ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳରେ ଅନେକ ସ୍ଥାନ ଥିବା ସ୍ଥଳେ ଦୁର୍ଗନିର୍ମାଣ କରବା ପାଇଁ ସେ ଏହି ସ୍ଥାନକୁ ନିର୍ବାଚନ କଲେ କାର୍ତ୍ତବ୍ୟ ? ଇତିହାସ ଚୌଗୋଳିକ ପରିସ୍ଥିତି ଲକ୍ଷ୍ୟକଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହା ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ଓ ବିଭୂପାର ପ୍ରାୟ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏଣୁ ଅନୁକରଣ କେଶ୍ବିତ ଏହି ସ୍ଥାନଟି ସାମରକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଗୋଟିଏ ଘାଟି ସ୍ଥଳ ଥିଲା । ଏଠାରେ ଏହା ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ସାମରକ ଅଭ୍ୟାସନ ଲୋକବାସରେ କିମ୍ବା ଶତ୍ରୁର ଗତିପଥ ଅବରୋଧ କରବାବେଳେ ନିଦାମାନଙ୍କୁ ଦୂରତରମଣୀୟ ବାଧା ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଉ ଥିଲା । ଏହା ଛଡ଼ା ଗୌଡ଼ଗଜା ଓଡ଼ିଶା ଦଖଲ କରବା ପୂର୍ବରୁ ଛତିଆ-ଅଞ୍ଚଳଟି ସତ୍ୟତାର ଗୋଟିଏ କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ ଥିଲା । ଅମରବେତ ଦେଇ ପ୍ରାୟ ୪ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଜଳୌକା ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ମୁକ୍ତା ଅନିବଦ୍ୟ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କ ଧୂଃସାଗେଷ ରହିଛି । ପ୍ରଧାନ ମନ୍ଦିରଟି ବିଷ୍ଣୁ ମନ୍ଦିର ଥିଲା ଓ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ସେଥିରେ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ବିଷ୍ଣୁମୁର୍ତ୍ତି ରହିଅଛି । ପ୍ରଧାନ ମନ୍ଦିରଟି ପ୍ରାୟ ଧୂଃସ ପାଇଛି, କିନ୍ତୁ ଏହାର ଗୃହ କୋଣରେ ଯେଉଁ ଗୃହେଟି ଯୁଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ଥିଲା, ସେ ଗୃହକ କେତେକାଂଶରେ ଭଲ ରହିଛି । ଏ ସମସ୍ତ ମନ୍ଦିର ଗଠନଶୈଳୀ ଓ କାରୁକଳା ଭୁବନେଶ୍ବରର ମୁକ୍ତେଶ୍ବରମନ୍ଦିରରେ ଗଠନଶୈଳୀ ଓ କାରୁକଳା ପରି । ଏହି ମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ିକୁ ପଞ୍ଚାଶତ ବର୍ଷ ମନ୍ଦିର କୁହାଯାଏ । ଏମାନଙ୍କ ଅଦୂରରେ ଗେଣେଶ୍ବରମନ୍ଦିର ଗୋଟିଏ ମନ୍ଦିରର ଯେଉଁ ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଅଛି, ତହିଁରେ ଗଙ୍ଗା-ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କ କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ସମସ୍ତ ଚିହ୍ନ ରହିଛି ।

ଚଉଦାର କଟକ

(ଯଜନ ନଗର)

ଚଉଦାର ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ବୃହତ୍ତର କଟକର ଅଂଶେଶେଷ ।
ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳ ସ୍ଥାନ ମଧ୍ୟରେ ଏହି
ଘନୀୟ ସମୃଦ୍ଧ ଥିଲା । ବରୁପା ଓ ମହାନଦୀର ଏକ ପାର୍ଶ୍ୱରେ
ବାଗୀଶୀ ଓ ବାଚବାଟୀ କଟକ, ଓ ଅପରପାର୍ଶ୍ୱରେ ଚଉଦାର
କଟକ ବହୁରତବର୍ଷର ଉତ୍କଳର ହୃଦୟ ଥିବାରୁ କାର୍ଯ୍ୟ କରି
ଅସିଥିଲେ । ବାଗୀଶୀ ଓ ବାଚବାଟୀର ପ୍ରତିନିଧି ଅଧୁନିକ
କଟକ ସହର ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ତାର ସୁବି ପ୍ରତିଷ୍ଠା ରଖି କରୁଛି ଓ
ଏହାର ଇତିହାସ ମଧ୍ୟ କେତେକ ପରିମାଣରେ ଜଣା ପଡ଼ିଛି, କିନ୍ତୁ
ଚଉଦାରର ପ୍ରାଚୀନ ନାମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲେଖ ପାଇଛି । ଚଉଦାର
ନାମଟି ବେଶ୍ ପ୍ରାଚୀନ ହୁଏ । ଶୋଭନ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଭାଗରେ
ବା ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ଲିଖିତ ମଦଳାପାଞ୍ଜି-
ଠାରୁ ପ୍ରାଚୀନତର ଐତିହାସିକ ଲେଖା ବା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହି
ଚଉଦାର ନାମଟି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏ ସ୍ଥାନର ପ୍ରାଚୀନ ନାମ
ଲେଖ ପାଇବା ପରେ ଚଉଦାର ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରାଚୀନ ଦୁର୍ଗର ଧୂସର-
ଶେଷ ଦେଖି ଲୋକମାନେ ଚଉଦାର ନାମଟି ଚିହ୍ନି କରିଛନ୍ତି ।
କବିବର ଶ୍ୟାମାଧିକ “ବହୁଦାର ଶୋଭା ଦୁର୍ଗ ଚଉଦାର” କଥାଟି
ଠିକ୍ ହୁଏ । ପ୍ରକୃତରେ ଏ ଦୁର୍ଗର ବହୁଦାର ନଥିଲା । ଲୋକମାନେ
ଉପାଟ୍ଟମେଣ୍ଡା ତରଫରୁ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ସୁଧାକର ପଟ୍ଟନାୟକ ବହୁ

ପରଶ୍ରମ କରି ଚଉଦ୍ଦାରର ଯେଉଁ ନକ୍ସା ତିଆରିଥିଲେ, ସେଥିରେ କେବଳ ଗୁରୋଟିମାତ୍ର ଦ୍ଵାର ଦେଖାଯାଏ ।

ସଠାଣ୍ଡ, ମୋଗଲ ଓ ମହମ୍ମଦୀୟ ଅମଲରେ କଟକସହରର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବଜାୟ ଥିଲା । ଗୁଡ଼ିଚ୍ ରଜତ୍ଵ ଅରନ୍ଧ ହେବା ପରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ରହିଲା । ଓଡ଼ିଶା ଗୁଡ଼ିଚ୍ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅଙ୍ଗାରୁତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସମଗ୍ର ଦେଶଟି ନବମ ଉତ୍ତଜନ ବା କଟକ ଉତ୍ତଜନ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଲା । କଟକ କହିଲେ ଓଡ଼ିଶା ବାହାରର ଲୋକେ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶା ଦେଶଟିକୁ ବୁଝୁଥିଲେ । ସେହିପରି ଭାରତରେ ମୁସଲମାନ ରଜତ୍ଵର ପ୍ରାରମ୍ଭଠାରୁ ମୋଗଲ ରଜତ୍ଵ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶା ବାହାରର ଲୋକେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଯାଜନଗର ବୋଲି କହୁଥିଲେ । ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରୁ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶା ଦେଶ ଯେ ଯାଜନଗର ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲା, ଏହାର ବହୁ ପ୍ରମାଣ ମୁସଲମାନ ଐତିହାସିକମାନଙ୍କ ବିବରଣୀରୁ ମିଳେ । ମିହନାଜ୍, ଶିରାଜଙ୍କ ‘ତବାକତ୍-ଉ-ନାସିର’ ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣା ଯାଏ ଯେ ବଙ୍ଗ ଓ ବାହାରର ବିଜେତା ବଣେତଅର ଶିଲିଜ ୧୨୦୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ମହମ୍ମଦ୍ ଶିରନ୍ ଓ ଅହମ୍ମଦ୍ ଇବନ୍ ନାମକ ମୁସଲମାନ ଭ୍ରତୃହସ୍ତଙ୍କ ଯାଜନଗର ବା ଓଡ଼ିଶା ଦଖଲ କରିବାକୁ ଅଦେଶ ଦେଇଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ଅସଫ-ଅବ୍ଦିଯାନରେ ବଣେତଅର ଶିଲିଜଙ୍କ ହଠାତ୍ ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିବାରୁ ମୁସଲମାନ ଭ୍ରତୃହସ୍ତ ଏହି ଅଦେଶ ପାଳନ କରି ପାରି ନଥିଲେ । ଦାସ ବଂଶୀୟ ସୁଲତାନ କୁତୁବୁଦ୍ଦିନ୍ଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ବଙ୍ଗର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଗଈୟୁଦ୍ଦିନ୍ ଲକ୍ଷ୍ମୀତ, ଯାଜନଗର, କାମରୂପ ବା

ଆସାମ ଓ ହିନ୍ଦୁନୀ କର ଦାବ କରୁଥିବା କଥା ତବାଳୁ କ-
ନାସିରରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । କୋଣାର୍କ ନିର୍ମାତା ପ୍ରବଳପ୍ରଭାପୀ
ଲଙ୍ଗୁଳା ନରସିଂହ (ପ୍ରଥମ ନରସିଂହ, ବଙ୍ଗୋପନ କର୍ତ୍ତା
ତୁରାନ ଶୈଳ ଅମଳରେ ଏକାଧିକ ଥର ବଙ୍ଗ ଆକ୍ରମଣ କରୁଥିଲେ
ଓ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କୁ କଟାସିନ୍ ଦୁର୍ଗଠାରେ ପବସ୍ତ କରି ଲଙ୍ଗୁଳିତ
(ମୁସଲମାନ ବଙ୍ଗର ରାଜଧାନୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀବତୀ) ନଗରକୁ ଆକ୍ରମଣ
ଓ ଅବରୋଧ କରୁଥିଲେ ! ଏହି ଲଙ୍ଗୁଳା ନରସିଂହଙ୍କୁ ମୁସଲମାନ
ଇତିହାସରେ ଯାଜନଗରର ରାଜା ବୋଲି କୁହା ଯାଇଛି ଓ
ଏହାଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଯୁଦ୍ଧ କରୁଥିବା “ସାବନ୍ତର” ବା ସାମନ୍ତହାସକୁ
ଯାଜନଗର ରାଜାଙ୍କ ଜାମାତା ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । କିଆରିଦିନ୍
ବାଣିକ ତାରିଖ ଇ-ଫିରୋଜ-ସାହାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଦାସ
ବଂଶୀୟ ସୁଲତାନ୍ ବଲ୍ଲଭନଙ୍କ ଅମଳରେ ବଙ୍ଗନର ବୁଗ୍ଗିଲିଶା
ଦଲ୍ଲୀସମାହ ବରୁଦିନେ ବିଦ୍ରୋହ କରି ଯାଜନଗରକୁ ପଳାଇ
ଆସିଥିଲେ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଫିରୋଜଶାହ ଯାଜନଗରେ ଗୋ
(ଫାଟିରେ ସାରଭାନ ଦେଓ, ଝିଅରେ ସାନଗ୍ରାହଦେବ) ବା
ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ୩ୟ ଗ୍ରାହଦେବଙ୍କୁ ୧୨୭୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଆକ୍ରମଣ
କରୁଥିବାର ବିଶଦ ଜିବରଣ ରହିଛି । ଫେରୁସ୍ତାଙ୍କ ଇତିହାସରେ
ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ମାଲବର ସୁଲତାନ ହୋଶୋଙ୍ଗଶାହ ୧୪୭୧
ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଯାଜନଗର ରାଜାଙ୍କୁ ଘୋଟକ ବ୍ୟବସାୟୀ ବେଗେର
ଆକ୍ରମଣ କରୁଥିଲେ । ଏହି ଘଟଣା ଆକନ୍-ଇ-ଆକବରୀରେ
ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି ।

ମୁସଲମାନ ଐତିହାସିକମାନେ ଯାଜନଗର ସମ୍ବନ୍ଧରେ
କଅଣ ଲେଖିଛନ୍ତି ଓ ମୁସଲମାନ ଐତିହାସିକ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର

ଅନୁବାଦକ ଓ ଟୀକାକାର ଇଲ୍‌ଅର୍, ଡର୍ଡ୍‌ସନ୍, ବ୍ଲୁରସ୍, ଚିବେଟୀ ଓ ଜାରେଟ୍ ପ୍ରଭୃତି ଯାଜନଗରର ଅବସ୍ଥିତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କଅଣ କହୁଛନ୍ତି, ତାହା ଲେଖିବାକୁ ଗଲେ ବହୁଳଥା ଲେଖିବାକୁ ହେବ, କିନ୍ତୁ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ ହେବ ନାହିଁ । କିଏ କଅଣ କହୁଛନ୍ତି, ତାହା ଲେଖିଦେଲେ ଐତିହାସିକର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ହେବ ନାହିଁ । ବୈଦେଶିକ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଆମ ଦେଶର ବିସ୍ତୃତ ଭୌଗୋଳିକ ବବରଣ ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ, କିମ୍ବା ଅମଗ୍ରା, କମ୍ବଦନ୍ତୀ ଓ ପ୍ରାଚୀନାତ୍ମକ ସମ୍ପଦ ସହିତ ସେମାନେ ପୁସ୍ତକଗତ ହୁଅନ୍ତି । ଏଣୁ ସେମାନେ ଯାହା ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି, ସେଥିପ୍ରତି ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଅସ୍ମର ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ତାକୁ ସର୍ବଭୋଗ୍ୟରେ ଗ୍ରହଣକରିବା ମଧ୍ୟ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । କେନ୍ଦ୍ର କେନ୍ଦ୍ର ରଜ୍ୟ ଦେଶରେ ହିପ୍ପୋରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଯାଜନଗର ଥିବାର ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି । ଏହା ଯଦି ସତ୍ୟ ହୁଏ, ତଥାପି ସୁଦ୍ଧା ସ୍ତ୍ରୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ଯେ ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ ମୁସଲମାନ ଐତିହାସିକମାନେ ଯାଜନଗରକୁ ଓଡ଼ିଶା ଅର୍ଥରେହିଁ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ନଗରୀ ଏଡ଼େ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୋଇ ନିଜ ନାମାନୁସାରେ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶା ଦେଶକୁ ଯାଜନଗର ନାମରେ ପ୍ରଖ୍ୟାତ କଲା, ସେହି ନଗରୀର ଭୌଗୋଳିକ ପରସ୍ଥିତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ପଣ୍ଡିତ ସ୍ପଷ୍ଟ ଧାରଣା ସୃଷ୍ଟି କରିପାରି ନାହାନ୍ତି । ଯାଜପୁର ଓ ଯାଜନଗର ମଧ୍ୟରେ ଧ୍ବନିଗତ ସାମ୍ୟ ଥିବାରୁ ଭଲପାଇ ଏକ ଓ ଅଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନ ବୋଲି ଅନେକେ କହୁ ଯାଇଛନ୍ତି । ଯେଉଁ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ଇତିହାସ ଲେଖିଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବଶେଷ ଲେଖକ ଅଧ୍ୟାପକ ସୁବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଏହି ମତ ଗୋଷ୍ଠୀ କରିଛନ୍ତି । ଚନ୍ଦ୍ରଦ୍ବାର କିମ୍ବା ଯାଜପୁର ଯଦି ଯାଜନଗର ନାମରେ ଅଭିଦ୍ତ

ଦେଉଥିଲା, ତାହାହେଲେ ତାର ପ୍ରମାଣ କେଉଁଠାରେ ଅଛି, ଏ କଥା କେହି ଦେଖାଇ ନାହାନ୍ତି ।

ଅମ ଦେରେ ଭ୍ରଷ୍ଟା ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ରାଜ୍ୟାଦିରେ ବୈଦେଶିକ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ଯଦି ପ୍ରବେଶ ଥାଆନ୍ତା, ତାହାହେଲେ ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଜାଣିପାରଥାନ୍ତେ ଯେ ଯାଜନଗର ଅଧୁନିକ ଚଉଦାଠ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ଥାନ ନୁହେଁ । ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ଲିଖିତ ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ଯଜନ ନଗରର ବା ଯାଜନଗରର ଅବସ୍ଥିତି ସୁନାହିଁ । ଭାବରେ ଦିଆଯାଇଛି । ପାଣ୍ଡବମାନେ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରୁ ଯାତ୍ରାକଲେ ଓ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥାନ କରି ହିମାଳୟକୁ ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ କରିବାକୁ ଗଲେ, ତାହାର ବିସ୍ତୃତ ବିବରଣ ଏହି ମହାଭାରତରେ ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ ମନ୍ଦିର ଦିଆଯାଇଛି । ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ମତରେ ପାଣ୍ଡବମାନେ ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣପାଇଁ ଓଡ଼ିଶାରୁହିଁ ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ ! ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ ଖର୍ଚ୍ଚର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଲେଖା ଅଛି—

ଶୁଣି ହୈବସୁତ ମନୁ ବଦନ୍ତ ଅଗସ୍ତ୍ୟ

ପାଣ୍ଡବମାନେ ରହିଲେ ଯେ ଅମରବତୀ ।

ସୁହାଣୀ କନ୍ୟାକୁ ବନ୍ଧା ହେଲେ ଧର୍ମସୁତ

ରହିଲେ ଯେ ପଞ୍ଚସ୍ରାବ ବର୍ଷ ପରିଯନ୍ତ ।

ପଶ୍ଚିମିତେ ରାଜ୍ୟ ଦେଲେ ଯଜନ ନଗର

ପଞ୍ଚ କଟକର ମଧ୍ୟେ ଏକ ଅଧିକାରୀ ।

ଭୂକ୍ତି ଶିତ ପଦମାନଙ୍କରେ ଥିବା ଅମରବତୀ ଓ ଯଜନନଗର ଅଧୁନକ ଛତଅ ଓ ଚଉଦ୍ୱାର ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ଥାନ ହୋଇ ନ ପାରେ । ଶାରଳା ଦାସ ମହାଭାରତ ଲେଖିବା ବେଳକୁ ପଞ୍ଚ କଟକ ନାମଟି ଓଡ଼ିଶାରେ ସୁପରିଚିତ ହୋଇସାରିଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଚଉଦ୍ୱାରରେ କିନ୍ଦଦନ୍ତୀ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି ଯେ ସେଠାରେ ଜନମେଳସ୍ଥ ସର୍ପାଦି କରାଯିବ । ଯଜନ ନଗର ବା ଚଉଦ୍ୱାରରେ ଜନମେଳସ୍ଥ ଯଜ୍ଞ କରାଯିବା କଥା ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ପିତା ପରାସିତଙ୍କୁ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ଏହି ଯଜନ ନଗରରେ ରାଜ୍ୟ ଦେଇ ପଞ୍ଚକଟକର ଏକମାତ୍ର ଅଧିକାରୀ କରାଯିବ ବୋଲି ଶାରଳାଦାସ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି ।

ସ୍ୱର୍ଗରୋହଣ ପର୍ବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅମରବତୀ, ଯଜନଗର ଓ ପଞ୍ଚକଟକ ଯେ ଓଡ଼ିଶା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଦେଶରେ ଅବସ୍ଥିତ ନଥିଲା, ଏ କଥା ମଧ୍ୟ ଶାରଳା ଦାସ ମହାଭାରତରୁ ପରିଷ୍କାର ଭାବରେ ଜଣାଯାଏ । ଏହି ପର୍ବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ବେଦ-ପୁରାଣ ତପତ ନାମକ ଜଣେ କୃଷିକାର ଓ ସୁରେଶ୍ୱର ନାମକ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ଝଗଡ଼ା କରି, ଯୁଧିଷ୍ଠିର ଅମରବତୀରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିବାବେଳେ ତାଙ୍କ ପାଖରେ ଗୁହାରି କରିଥିଲେ । ଝଗଡ଼ାର କାରଣ ଥିଲା ଗୋଟିଏ ସୁନାବୁଡ଼ି । ଏହାକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ କିନ୍ଦା କୃଷିକାର ଢେଙ୍କ ନେବାପାଇଁ ରାଜା ସେଇ ନଥିଲେ । ଯୁଧିଷ୍ଠିର ସେମାନଙ୍କ ନିର୍ଲୋଭତା ଦେଖି ବିସ୍ମୟ ହେଲେ ଓ ସହଦେବଙ୍କୁ ପଚାରିଲେ—ତେବେ କଅଣ କଳୟୁଗ ଆସିନାହିଁ ? ସହଦେବ କହିଲେ ଯେ କଳୟୁଗ ଆସିଛି, ମାତ୍ର ସେ ତାକୁ ବାନ୍ଧି ପକାଇଛନ୍ତି ।

କଳିଯୁଗ ବାନ୍ଧିଥିଲେ ଯେଉଁ ବନସ୍ତରେ
କଳ କଳାଗଡ଼ ବୋଲି ହୋଇଲା ସେଠାରେ ॥

କଳକଳାଗଡ଼ ବର୍ତ୍ତମାନ ଥିଲା ଛତା ବା ଅମରବତୀର
ଅଦୁରତେଣୁ ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଅମରବତୀରୁ ଯାତ୍ରାବମାନେ
ମେଉଁଠାକୁ ଗଲେ ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନ କରବାକୁ ଯାଏ ଶାରଳାଦାସ
ଲେଖିଛନ୍ତି—

ଯୁଧିଷ୍ଠିର ଦେବ ଏକଯୁଗ ରାଜ୍ୟ କର
ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ ପାରେ ଗଲେ ଯଜନ ନଗର ।
ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ ପାରେ ହୋଇ ରହିଲେ ସେ ସ୍ଥାନ
ଅନ୍ୟ ନାମର ସେ ସ୍ଥାନର ଧର୍ମପୁର ଜାଣି ।

ଏହି ଯଜନ ନଗରରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିବାବେଳେ
ଯୁଧିଷ୍ଠିର ହରିଷାନ୍ତଙ୍କ କନ୍ୟା ସୁହାଣୀକୁ ବିବାହ କରି ଶେଷବେଳକୁ
ତାଙ୍କୁ ଶିଖରେଶ୍ଵର ମହାଦେବଙ୍କ ଯେବାରେ ନିୟୁକ୍ତ କରା ଥିଲେ ।
ଏହି ଶିଖରେଶ୍ଵର ମହାଦେବ ବର୍ତ୍ତମାନ ଥିଲା କପିଳାସ ନିକଟସ୍ଥ
ଗାନ୍ଧାରୀରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଉଲ୍ଲିଷିତ ପଦ୍ୟରେ ଯଜନନଗରର
ଅପରାମ ଧର୍ମପୁର ଥିଲା ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଭ୍ରମସେନ
ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ଏହି ଧର୍ମପୁର ବା ଯଜନ ନଗରରୁ ଅନେକ
ରୁଡ଼ି ଏ ଧାନ ଆଣି ରୁଡ଼ିଲ କଲେ ଓ ଭାତ ରାନ୍ଧି ଶିଖରେଶ୍ଵର
ମହାଦେବଙ୍କ ପାଖରେ ଅର୍ପଣ ଦେଇଥିଲେ । ଏହି ସବୁ
ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଏହାହିଁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ଅମରବତୀ, କଳକଳା,
ଯଜନ ନଗର ବା ଧର୍ମପୁର ଓ ଶିଖରେଶ୍ଵର ମହାଦେବ, ଏ

ସମସ୍ତେ ପରସ୍ପର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ଅବସ୍ଥିତ
ଥିଲେ ।

ଯଜ୍ଞନ ନଗର ବା ଧର୍ମପୁରରୁ ପାଣ୍ଡବମାନେ ଦଶଶାତ୍ର-
ମୁଖରେ ଯାତ୍ରା କଲେ—

ତନ୍ତୁ ଚଳିଲେ ପାଣ୍ଡବେ ହୋଇ ହୁଷ୍ଟମତ
ଚନ୍ଦ୍ରୋପଳା ନଦୀପାର ହୋଇଣ ଯାଆନ୍ତି ।
ଚନ୍ଦ୍ରୋପଳା ନଦୀତୀରେ ବିଶ୍ୱେଶ୍ୱର ଥୁଳି
ଅମର ଲଙ୍କା ଦଶନେ ବହୁ ଜୋଷ ଭଜି ।
ପ୍ରବେଶ ହୋଇଲେ ଯାଇ ଏକାମ୍ରର ଗର୍ଭେ
ବନ୍ଦୁହସ୍ତଦେ ସ୍ଥାନ କରି ଦେଖି ବିଶ୍ୱନାଥେ ।

ଅଧୁନିକ କଟକ ସହରରେ ବିଶ୍ୱନାଥ ମହାଦେବ ବର୍ତ୍ତମାନ
ସ୍ଥିତ ଅଛନ୍ତି । ଚନ୍ଦ୍ରୋପଳା ବା ମହାନଦୀ କୁଳରେ ଅବସ୍ଥିତ
ଏହି ମହାଦେବଙ୍କୁ ଝୁଳାଇବି ପାଣ୍ଡବମାନେ ଏକାମ୍ର ବା
ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ପହଞ୍ଚିଲେ ଓ ସେଠାରୁ ପ୍ରାଚୀ ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ
ଗଲେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଚୀ ନଦୀ ପାର ହୋଇ ଆଉ ଅଧିକ ଦୂର
ଅଗ୍ରସର ହେଲେ ନାହିଁ ; କାରଣ ପ୍ରାଚୀନଦୀର ଅଧର ପାଶ୍ୱରେ
ଥିବା ସ୍ଥାନମାନ ଅମେଧ । ପ୍ରାଚୀ ନଦୀ କୁଳରୁ ପାଣ୍ଡବମାନେ
ଫେର ଏକାମ୍ରରେ ଦିନେ ଓ ଦିେତରଣୀ କୁଳରେ ପାଞ୍ଚଦିନ ରହି
ହିମାଳୟ ଅଭିମୁଖରେ ଗୟା ଉର୍ଥକୁ ବାହାରିଗଲେ ।

ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ ପବ୍ରେ ଦିଅଯାଇଥିବା ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କ ଗତ-
ପଥର ଏହାହିଁ ହେଲା ମୋଟା ମୋଟି ବର୍ଣ୍ଣନା । ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ

ଦିଆଯାଇଥିବା ସ୍ଥାନ, ନଦୀ, ପବନ ଓ ଦେବତା ଇତ୍ୟାଦି ଯେ କେବଳ ଓଡ଼ିଶା ଦେଶର ଓ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଦେଶର କୁହେ, ଏହା ପ୍ରମାଣ କରନ୍ତେ ପାଇଁ ଟୀକାଟିପ୍ପଣୀର ଅବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ । ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପାଣ୍ଡବମାନେ ଅମରାବତୀରୁ ଯଜନନଗର ଗଲେ । ଏହି ଯଜନ ନଗରର ଅନ୍ୟତାମ ଥିଲା ଧର୍ମପୁର ଓ ଏହାର ଏକ ଦିଗରେ କପିଳାସ ପବନ ଓ ଶିଖରେସ୍ବର ମହାଦେବ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ଚନ୍ଦ୍ରୋତ୍ପଳା (ମହାନଦୀ)ର ଅପରାଜିତରେ ବିଶ୍ବେଶ୍ବର ମହାଦେବ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲେ । ଅନ୍ୟ କଥାରେ କହିବାକୁ ଗଲେ ଯଜନ ନଗରଟି କପିଳାସ ଓ କଟକର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ଏଣୁ ଏହା ଚଉଦାଂର ଛତ୍ରା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ଥାନ ହୋଇ ନ ପାରେ ।

ତେବେ କେବଳ ଚନ୍ଦ୍ରୋତ୍ପଳା ନାମଟି ସାମାନ୍ୟ ଭ୍ରମ ସୃଷ୍ଟି କରୁଛି । ମହାନଦୀ, ତାର ଶାଖାସ୍ରାଖା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସୁଦୂର ନଦୀକୁ ମଧ୍ୟ ଶାରଳାଦାସ ଚନ୍ଦ୍ରୋତ୍ପଳା ନାମ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । କୈରେଣୀ, ଚନ୍ଦ୍ରୋତ୍ପଳା ଓ ପ୍ରାଚୀ ଭ୍ରତର ମୁଖ୍ୟ ନଦୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛନ୍ତି । ଏଣୁ ପାଣ୍ଡବମାନେ କେବଳ ଏହି ନଦୀଗୁଡ଼ିକୁ ପାର ହୋଇଥିବା କଥା ଶାରଳାଦାସ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି । ଅମରାବତୀ ବା ଆଧୁନିକ ଛତଅରୁ ଯଜନନଗର ବା ଆଧୁନିକ ଚଉଦାଂରକୁ ଆସିବାବେଳେ ପାଣ୍ଡବମାନେ ସୁଦୂର ଗନ୍ଧନଦୀ ପାର ହୋଇଥିବେ, କିନ୍ତୁ ଶାରଳା ଦାସ ତାକୁ ଚନ୍ଦ୍ରୋତ୍ପଳା ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି । କିମ୍ବା ଛତଅ ଓ ଚଉଦାଂର ମଧ୍ୟରେ ମହାନଦୀର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଶାଖା ପ୍ରବାହୁତ ହୋଇଥିଲା ଓ ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହା

ଲୁପ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଯଜନଗଣରୁ ବଶେଶ୍ୱର ମହାଦେବଙ୍କ ପାଖକୁ ଆସିବାବେଳେ ପାଣ୍ଡବମାନେ ବରୁଣା ଓ ମହାନଦୀ ପର ହୋଇଥିବେ, କିନ୍ତୁ ଶାରଳାଦାସ ଏହି ଉଭୟ ନଦୀକୁ ଚିହ୍ନିପୁନା ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ଏହି ଅଲେଚନାରୁ ଏହାହିଁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ଯେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚଉଦ୍ୱାରକୁ ଯଜନ ନଗର ବୋଲି କୁହାଯାଉ ଥିଲା । ଏଣୁ ଏହି ସମୟର ଓ ଏହା ପୁରର ମୁସଲମାନ ଆକ୍ରମଣବିଳମ୍ବନେ ଏହାକୁ ଯାଜନଗର ବୋଲି ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି । ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଶାରଳାଦାସ ଓଡ଼ିଆ ମହାଭାରତ ଲେଖିବା ବେଳକୁ ଜନମେଜୟ ଚଉଦ୍ୱାର ବା ଯଜନନଗରରେ ଯଜ୍ଞ କରୁଥିବାର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚକଟକର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଏଣୁ ମୂଳ ମହାଭାରତରେ ପଞ୍ଚକଟକକୁ ଉଲ୍ଲେଖରେ ଅବହ୍ରିତ ଥିବାର ଓ ଯଜନଗର ବା ଆଧୁନିକ ଚଉଦ୍ୱାରରେହିଁ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଥିବାରହିଁ ସେ ଅନୁମାନ କରିନେଲେ ।

କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ଜନମେଜୟ କିଏ ଓ ଯଜନଗର ଅଟେ ନାମ ଧର୍ମପୁର କାହିଁକି ହେଲା, ଏହା ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣନା । ବ୍ରହ୍ମେଶ୍ୱର ଶିଳାଲିପିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପ୍ରଥମ ଯଯାତକ ପିତା ଜନମେଜୟ ଉଲ୍ଲେଖ ରାଜାଙ୍କୁ କୁନ୍ତୁଦ୍ୱାର ମାରି ଦେଇ ଓଡ଼ିଶା ଦଖଲ କରିଥିଲେ । ଏଣୁ ଏହି ଜନମେଜୟ ବରୁପାକୁଳରେ ଯଜ୍ଞ କରୁଥିବା ଅସମ୍ଭବ ହୁଏ । ପ୍ରଥମ ଯଯାତକ ପ୍ରୟୋଗ ନାମ ଥିଲା ଧର୍ମ ରଥ । ଏଣୁ ଉପରୋକ୍ତ ପ୍ରଥାନ୍ତସାରେ ବରୁପାକୁଳକୁ

ଯଜନ ନଗର ଭୁବନେଶ୍ୱର ନାମାନ୍ତରାରେ ଧର୍ମପୁର ବୋଲି ଖ୍ୟାତ ହେଇଥିବା ମଧ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସମସ୍ତ କଥା ଓଲଟ ପଲଟ କରିପକାଏ । ଜଣେ ରାଜା ବା ବ୍ୟକ୍ତି ଯଦି ନରଥାନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ତାକୁ ଅନ୍ୟଜନଙ୍କ ଠାରେ ଆଶ୍ରେ କରିଦିଏ । ଐତିହାସିକ ରାଜା ଜନମେଳୟ ବିରୂପା କ୍ଳେଶରେ ଯେଉଁ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ ଓ ଯେଉଁ ନଗର ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ତାହା ପୌରାଣିକ ରାଜା ଜନମେଳୟଙ୍କ ଠାରେ ଆଶ୍ରେ କରିଛନ୍ତି । ଉଭୟ ରାଜାଙ୍କ ନାମ ଏକ ହୋଇଥିବାରୁ ଏପରି ଭ୍ରମ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ୱାଭାବିକ ହୋଇଛି ।

ଜାତପୁର କଟକର ଆଲେତନାରେ ଦେଖାଯାଇଛି ଯେ ଏଠାରେ ଯଯାତିକେଶରୀ ଯଜ୍ଞ କରିଥିବାରୁ ଏହା ଯଜ୍ଞପୁର ବା ଯାତପୁର ନାମରେ ମଧ୍ୟ ଅଭିହିତ ହେଇଥିଲା । ଏହି ଆଲେତନାରୁ ଦେଖାଯାଇଛି ଯେ ବିରୂପାକୂଳସ୍ଥ ଚଉଦାସରେ ଜନମେଳୟ ଯଜ୍ଞ କରିଥିବାରୁ ଏହାର ନାମ ଯଜନନଗର ଥିଲା । ଏହି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଯଜ୍ଞପୁର ଓ ଯଜନନଗର ଏକ ଓ ଅଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନ ବୋଲି ସାଧାରଣଙ୍କ ମନରେ ଭ୍ରମ ଉତ୍ପନ୍ନବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ୱାଭାବିକ । ଏପରି ଭ୍ରମ ଜନ୍ମୋତ୍ପତ୍ତିତାତ୍ପର୍ୟ ଓ ବିଦଗ୍ଧଚିନ୍ତାମଣିରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ସ୍ମରଣୀ ରଖିବା ଉଚିତ ଯେ ଶାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଶବ୍ଦ ଏହି ଉଭୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଠାରୁ ବେଶୀ ପ୍ରାଚୀନ । ଶାରଳାମହାଶବ୍ଦରେ ଯଜନନଗର ଓ ଯାତପୁରକୁ ଦୁଇଟି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ଥାନରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଦୋଷଦାସଙ୍କ ସ୍ୱପ୍ନମରକୁ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ରାଜାମାନେ ଆସିଥିଲେ, ତାହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରି କେଶିନୀ କହୁଛନ୍ତି —

ଯାଜପୁରନଗରର ଏ ଧରଣୀଧର

ସମ୍ବନ୍ଧୀ ଘେନି ବିଜେ କଲା ଏ ସଭାର ॥

ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟିତ ପଦ୍ୟାଂଶରୁ ଓ ତାଙ୍କ ମହାସରତର ଅଦ୍ଭୁତ
କେତେକ ସ୍ଥାନରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ଶାରଳାଦାସ ମାଜୁରକୁ
ଗୋଟିଏ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ସ୍ଥାନ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।

ଯାନନ ନଗରର ଧୂଂସାବଶେଷ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ମାହା
ରହୁଛି ସେଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଦିନେ ଏହା ଏକ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ
ନଗର ଥିଲା । ଏହାର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ବୈଷ୍ଣବ ଦୁର୍ଗ ଅବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ
ଥିଲା ଓ ପରଗାବେଶ୍ୱିତ ଥିଲା । ଏକ ପାର୍ଶ୍ବରେ ଶୈଳଶ୍ରେଣୀ
ଓ ଅନ୍ୟ ପାର୍ଶ୍ବରେ ବିରୁପାର ଜଳବେଣୀ ଏହାର ରକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ
ସୁଦୃଢ଼ କରୁଥିଲା । କଳିଙ୍ଗ ଚରମରୁ ଅସିଥିବା କ୍ଷୁଦ୍ର ଜଳ
ନଦୀକୁ ବାନ୍ଧି ନଗରର ବ୍ୟବହାର ପାଇଁ ଏଠାରେ ଦୁଇଟି ପ୍ରକାଶ
ଜଳାଶୟ ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇଥିଲା । ଏ ଜଳାଶୟ ଗୁଡ଼ିକ ବର୍ତ୍ତମାନ
ପୁଣି ଯାଇଛି ଓ ଏହା ଯାହା ଜଳାଶୟ ଥିଲା, ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନ
ଜନବସତିରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ଚଢ଼ତ୍ବାରର ଧୂଂସାବଶେଷ-
ମଧ୍ୟରେ ଉଦ୍ଭୁତ କାପାଳେଶ୍ବର, ବୈଦ୍ୟୋଶ୍ବର, ଉଦ୍ଧରେଶ୍ବର
ଇତ୍ୟାଦି ମନ୍ଦିର, ପ୍ରୋଥିତ ନଗରର "ସ୍ତୂପ, ପାର୍ଶ୍ବଗଡ଼ି
ବା ବସ୍ତ୍ର (ବୋସ୍ତ୍ର ?) ନାମକ ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ଥାନ ଓ ଇତିହାସ ବର୍ଣ୍ଣିତ
ମୂର୍ତ୍ତିମାନ । ଏମାନଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଏହି ନଗରର ଇତି-
ଇତିହାସ ବହୁପରମାଣରେ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇ ପାରେ ।

— — —

କ ଟ କ

(ଅଭିନବ ବାରାଣସୀ ବନ୍ଦ)

ବାରାଣସୀର ଇନ୍ଦ୍ରାସ ଓଡ଼ିଶାର ଇନ୍ଦ୍ରାସ ସହିତ ଏପରି ଭାବରେ ଜଡ଼ିତ ହୋଇଛି ଯେ ଗୋଟିକୁ ବାଦ ଦେଲେ ଅନ୍ୟଟି ବଳରୂପେ ଦୁର୍ଯ୍ୟାୟ ନାହିଁ । ଏହି ଦୁଇ ଓଡ଼ିଶାର ଜାତୀୟ ଜୀବନର କେନ୍ଦ୍ରରୂପେ ବହୁ ଗତବର୍ଷ ରହି ଓଡ଼ିଶାର ଇନ୍ଦ୍ରାସକୁ ବିଭିନ୍ନ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି । କଟକ ସହର ଯେତେବେଳେ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା, ଠିକ୍ ସେତେବେଳେ ବାରାଣସୀ ମଧ୍ୟ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା କି ନା ଏ ବିଷୟରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାର କାରଣ ରହିଛି । କଟକ ନଗରକୁ ନୂପକେଶ୍ବର ସ୍ଥାପନ କରୁଥିଲେ ଓ କାଠପୋଡ଼ିର ପଥର ବୋଲି ମର୍ଜିତ କେଶରୀ ତଥାର କରୁଥିଲେ ବୋଲି କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ରହିଛି । ନୂପକେଶ୍ବର ଓ ମର୍ଜିତ କେଶରୀଙ୍କ ନାମ ଅନ୍ୟ ଉପାଦାନରୁ ମିଳୁ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି କିମ୍ବଦନ୍ତୀକୁ ଉଦ୍ଧୃତ ବୋଲି ବହୁହେବ ନାହିଁ । ମର୍ଜିତ କେଶରୀ ନାମଟି ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିର କୌଣସି କୌଣସି ଯୋଡ଼ିରେ ମର୍ଜିତକେଶରୀ ରୂପେ ଦେଖାଯାଏ । ମର୍ଜିତ ବୋଲି କୌଣସି ଶବ୍ଦ ନାହିଁ ; ଶବ୍ଦଟିର ପ୍ରକୃତ ରୂପ ହେଉଛି ମରକତ । ଏଣୁ ଉତ୍କଳର କୌଣସି ସ୍ବାକା ମର୍ଜିତ ବା ମର୍କଟ ନାମ ବହନ କରୁଥିବା କଥା ସମ୍ଭାବନା-ଭିତରକୁ ଆସୁନାହିଁ । ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିରେ ଥିବା ଅତି ପୁରାତନ ରଜାମାନଙ୍କ ନାମମାନ ବହୁ ଭାବରେ ବିକୃତ ହୋଇଛି । ମର୍ଜିତ ବା ମର୍କଟ ନାମ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ଗୋଟିଏ ବିକୃତ ନାମ ବୋଲି

ଧରାଗଲେ ଅସଙ୍ଗତ ହେବ ନାହିଁ । ଭୌମ ରାଜାମାନଙ୍କ ତାମ୍ର-
ଶାସନ ମାନଙ୍କରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସେମାନଙ୍କ ଜଣେ ଆଦିପୁରୁଷଙ୍କ
ନାମ ଥିଲା ଉଲୁଟ କେଶରୀ । ସଂସ୍କୃତ ଉଲୁଟ ଶବ୍ଦର ପ୍ରାକୃତ
ରୂପ ହେଉଛି ଉଲୁଟ । ଏହି ଉଲୁଟ କେଶରୀ ନାମଟି ଜନଶ୍ରୁତିରେ
ରୂଲ୍ ଅସିବାବେଳେ ମର୍କଟ କେଶରୀରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିବା
ଅତ୍ୟନ୍ତ ସମ୍ଭବ ।

ଉଲୁଟ କେଶରୀ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ ।
ଅତଏବ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅନୁସାରେ କଟକ
ସହର ସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ସାରିଥିଲା । କଟକ ସହରରେ ଥିବା
ପ୍ରାଚୀନ କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ବହୁ ପରିମାଣରେ
ସମର୍ଥନ କରୁଥାଏ । କଟକ ସହରରେ ବର୍ତ୍ତମାନ କୌଣସି ଅତି
ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିର ନାହିଁ ; କିନ୍ତୁ କେତେକ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ କେତେକ
ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିରର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଇତିହାସିକ ଶିଳ୍ପୀ ଗ୍ରାମରେ ପଡ଼ି
ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯେଉଁଗୁଡ଼ିକ ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ
ସେଗୁଡ଼ିକରେ ଭୌମ ରାଜତ୍ବର କଳାର ବିଶେଷତ୍ବ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ
ଦେଖାଯାଏ । ଅତଏବ ଭୌମରାଜତ୍ବ କାଳରେ କଟକ ସହର
ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବାର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅସଙ୍ଗତ ବା ଅମୂଳକ ନୁହେଁ ।

ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା
ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ ଓଡ଼ିଶା ଦଖଲ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଯେଉଁ
ପଞ୍ଚ କଟକ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ, ସେଥି ମଧ୍ୟରେ ଭରାଣୀସୀ କଟକ
ଥିଲା ଅନ୍ୟତମ । ୧୮୨୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଖୁଲ୍ଲି ସାହେବ
ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ଯେଉଁ ପୋଥି ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ ସେଥିରେ

ଏହି କଟକ ବା ଦୁର୍ଗର ନାମ ଥିଲା ବରାଣସୀ. କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ପାଣ୍ଡିର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୋଥିରେ ଏହି ନାମଟି ବାଣରାସି ରୂପେ ଦେଖାଯାଏ । ଏଥିରୁ ଏହାକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତ ଦୃଶ୍ୟେ ପ୍ରକୃତ ନାମ ବାରାଣସୀରୁ ବରାଣସି ଓ ବାଣରାସି ଏହି ଦୁଇଟି ଅପଭ୍ରାନ୍ତ ନାମ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ଏଥିମଧ୍ୟରୁ ବରାଣସୀ ନାମଟି କାଳକ୍ରମେ ବିଭାଟପିରେ ପରିଣତ ହେଲା ଓ ବାଣରାସୀ ନାମଟି ମୁସଲମାନ ଐତିହାସିକମାନଙ୍କ ବିବରଣୀରେ 'ବେନାରସ' ରୂପ ଧାରଣ କଲା ।

ସେ ଯାହାହେଉ, ମାଦଳାପାଣ୍ଡିର ବିବରଣୀକୁ ଯଦି ବିଶ୍ଳାଷ କରାଯାଏ, ତାହାହେଲେ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ଯେ ୧୧୧୬ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ଦେବ ଓଡ଼ିଶା ଦଖଲ କରିବାବେଳେ ବାରାଣସୀ ଦୁର୍ଗ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ଅତଏବ ଏହି ଦୁର୍ଗ ଗଙ୍ଗ-ରାଜକୁ ସୁବନ୍ଧୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଯୋମଦେବୀ-ଲେଖା ରାଜାମାନଙ୍କ ଅମଳରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବ । ଗଙ୍ଗବଂଶ ପୂର୍ବରୁ ଯେ ବାରାଣସୀ ଦୁର୍ଗ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା, ଏହା ଖାଲି ମାଦଳାପାଣ୍ଡିର କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ନୁହେଁ, ଗଙ୍ଗ ଚମ୍ରପ୍ରାସନ୍ନରୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । କଟକ ନିକଟସ୍ଥ ନ.ଗଣା ଗ୍ରାମରୁ ମିଳିଥିବା ତାମ୍ର ଶାସନଟିରେ ଅନଙ୍ଗ ଭ୍ରମଦେବ ୧୧୪୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ବା ୧୨୩୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଅନନ୍ତ ବାରାଣସୀ କଟକକୁ ରୂପିଦାନ କରିଥିବା କଥା ଲେଖାଅଛି । ଏଥିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ୧୨୨୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ବେଳକୁ ଅନଙ୍ଗ ଭ୍ରମଦେବଙ୍କ ଅମଳରେ ବାରାଣସୀ କଟକ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ମାଦଳାପାଣ୍ଡିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ଅନଙ୍ଗ ଭ୍ରମଦେବ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମାଣ କରି ବାରାଣସୀ କଟକ ସ୍ଥାପନ କଲେ । ମାଦଳା ପାଣ୍ଡିରେ ଫୁଣି ଲେଖା

ଅଛି ଯେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ପ୍ରଥମରାଜା ଚୈତ୍ରଗଙ୍ଗଦେବ ବାରଣସୀ କଟକ ଦଖଲ କରୁଥିଲେ । ଏହା ପରସ୍ପର ବିରୋଧୀମତ ; ଏଣୁ ଗ୍ରହଣୀୟ ନୁହେଁ । ଅନଙ୍ଗ ଭୀମଦେବ ଯେ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଛାପନ କରିଥିଲେ, ଏହା ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ବାରଣସୀ ଦୁର୍ଗ ଏହାଙ୍କ ଦେହଧୂରୁ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ଓ ଏହାଙ୍କ ମୁଣ୍ଡପୁରୁଷ ଚୈତ୍ରଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଅବସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲା ।

କଟକରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୁର୍ଗଟି ଦୁର୍ଗର ଧ୍ଵଂସାବଶେଷ ଦେଖାଯାଏ । ଏହା ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିକର ନାମ ଥିଲା ବାରଣସୀ କଟକ ଓ ଅନ୍ୟଟିର ନାମ ଥିଲା ବାରବାଟୀ କଟକ । ବାରଣସୀ କଟକ ପ୍ରାଚୀନତର ଓ ବର୍ତ୍ତମାନ ଛୁ ଗର୍ଭରେ ଛଡ଼ା ବାହାରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର କେତେକ ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଅଛି । ମହାନଦୀ ଓ କାଠ ପୋଡ଼ର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଏହି ହିଙ୍ଗୋଳାଙ୍କାର ସ୍ଥାନଟିରେ ସାମକେ ନିରାପତ୍ତ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦୁର୍ଗଟି ଦୁର୍ଗ ତଥା ହେବାଗରେ ସ୍ଥାନଟି ପ୍ରାୟ ଦୁଇଗୁଣରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଗଲା । ବାରଣସୀ ଦୁର୍ଗ ଅଞ୍ଚଳ ବିଭାଗୀ କଟକ ବା ଖାଲି ବିଭାଗୀ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଲା ଓ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗଞ୍ଚଳ ବାରବାଟୀ କଟକ ବା ଖାଲି କଟକ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ଦୁର୍ଗ ବାରଣସୀ ଓ ନୂତନ ଦୁର୍ଗ ବାରବାଟୀ ଭିତ୍ତରେ ବିଦ୍ୟମାନ ରହି ଅନେକ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭିତ୍ତପୂର୍ବ କଟକର ଭାଗ୍ୟ କରିଥିବା ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ; କିନ୍ତୁ କାଳକ୍ରମେ ପ୍ରାଚୀନ ଦୁର୍ଗ ବାରଣସୀ ଧ୍ଵଂସ ପାଇଲା ଓ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କଲା ।

ଏହି ଅଲେତନାରୁ ଦେଖାଯିବ ଯେ ବାରଣସୀ ଦୁର୍ଗ କେଶରୀ ସୋମବର୍ମା ରାଜାମାନଙ୍କ ଅମଳରେ ସ୍ଥାପିତ ହେଇଥିଲା । କେଉଁ

ରାଜା ଏହାକୁ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ, ତାହା କହିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ଏହାର ନାମ କାହିଁକି ଅଭିନବ ବାସନ୍ତସୀ କଟକ ହେଲା, ନାହାଁ କହିବା ସମ୍ଭବ । କଟକ ସହରରେ ବିଶ୍ଵେଶ୍ଵର ମହାଦେବ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଅଛନ୍ତି ଓ ଉତ୍ତର ଭାଗରେ ବାସନ୍ତସୀ (ବେନାରସ) ସହରରେ ବିଶ୍ଵନାଥ ମହାଦେବ ଅଛନ୍ତି । ବିଶ୍ଵେଶ୍ଵର ଓ ବିଶ୍ଵନାଥର ଅର୍ଥ ଏକ । ଅତଏବ ବିଶ୍ଵେଶ୍ଵର ମହାଦେବ କଟକର ଅସ୍ତପତ ଦେବତା ଥିବାରୁ ଏହି ସ୍ଥାନକୁ ମଧ୍ୟ ବାସନ୍ତସୀ ବୋଲି କୁହାଗଲା ଓ ଉତ୍ତର ଭାଗରେ ବାସନ୍ତସୀ ଠାରୁ ଏହାକୁ ପୃଥକ୍ କରିବାପାଇଁ ଏହା ପୂର୍ବରେ ଅଭିନବ ନା ନୁହେଁ ଯେଉଁ ଯୋଡ଼ ଦିଆଗଲା । ଏହି ବିନୋଗାକାର ସ୍ଥାନଟିରେ ଦୁର୍ଗ ବା କଟକ ସ୍ଥାପିତ ହେବା ପରେ ଏହାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନାମଟି ହେଲା ଅଭିନବ ବାସନ୍ତସୀ କଟକ । କିନ୍ତୁ ଏତେ ବଡ଼ ନାମଟାକୁ ସୁନାସହକାରେ କହିବା ଲେକମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ ହେଲା ନାହିଁ । ଏଣୁ ସେମାନେ ଏହାକୁ ସାପେପରେ ବାସନ୍ତସୀ, ବରନ୍ତସୀ ବା ବାଶନ୍ତସୀ ବୋଲି କହିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କଟକ ସହରର ଗୋଟିଏ ଅଂଶ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ବରନ୍ତସୀ ନାମରେ ଅଭିହିତ ।

ଅଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ୧୨୦୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଅନଙ୍ଗଭୀମ ଦେବ ଅଭିନବ ବାସନ୍ତସୀ କଟକରୁ ହୁମିଦାନ କରିଥିଲେ । ଏଣୁ ଏହି ତାରିଖର ପରେହିଁ ସେ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମାଣ କରିଥିବା ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ । ପ୍ରାଚୀନ ଅବସ୍ଥାରେ ବାରବାଟୀର ଅକାରପ୍ରକାର କିପରି ଥିଲା, ତାହା କହିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଗଙ୍ଗବଂଶରେ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ, ଭୋରବଂଶ, ଭୂଲକ୍ଷ୍ମୀ ବଂଶ, ପଠାଣ, ମୋଗଲ, ମହମ୍ମଦୀ ଓ ଇଂରାଜମାନେ ଡିମାନୁସ୍ତରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜତ୍ବ କରୁଲେ ।

ଏହି ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜବଂଶ ଅମଳରେ ବାରବାଟୀର ଆକର ପ୍ରକାର କେତେକ ପରିମାଣରେ ବଦଳିଥିବା ଖୁବ୍ ସ୍ପଷ୍ଟ । ସୂର୍ଯ୍ୟବନ୍ଧର ସ୍ଥାପତିତା କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ ବାରବାଟୀରେହିଁ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ ସିଂହାସନ ପାଇଁ ତାଙ୍କ ପୁଅମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଲଢ଼ାଇ ଲାଗିଲା । ବଡ଼ଭାଇଙ୍କୁ ରାଜ୍ୟ ଦେଇ ସାନଭାଇ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ରଜା ହେବାରୁ ବଡ଼ଭାଇ ହନ୍ଦୀର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କୁ ବାରବାଟୀରେ ଅବରୋଧ କଲେ ; କିନ୍ତୁ ଶେଷରେ ହନ୍ଦୀର ଦେବ ପରାସ୍ତ ହେଲେ । ଗୋବିନ୍ଦ ବିଦ୍ୟାଧରଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରିବା ପରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଶେଷ ସ୍ଥାପିନ ରଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ମଧ୍ୟ ବାରବାଟୀ ଦଖଲ କରୁଥିଲେ ; କିନ୍ତୁ ସେଠାରେ ବେଢ଼ୀ କାଳ ଅବସ୍ଥାନ କରିପାରି ନ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ସମସାମୟିକ ବଙ୍ଗର ନବାବ ସୁଲେମାନଙ୍କ ସେନାପତି କଳାପାହାଡ଼ଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପରାସ୍ତ ହୋଇ ସେ ୧୭୮୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ନିହତ ହେଲେ । ଏହା ପରେ ବାରବାଟୀ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ହାତରେ ପଡ଼ିଲା ଓ ବହୁ ଯୁଦ୍ଧ ବିଦ୍ରୋହ ଲାଳା ଛଳି ହେଲା । ବଙ୍ଗନବାବ ଆଲିବର୍ଦ୍ଦୀ ଖାଁଙ୍କଦ୍ଵାରା ନିୟୁକ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ଶାସନ କର୍ତ୍ତା ସୌଲତ୍ ଜଙ୍ଗଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ କଟକରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାଶ୍ଟ୍ର ବିଦ୍ରୋହ ହେବାରୁ ସ୍ଵର୍ଗ ଆଲିବର୍ଦ୍ଦୀ ଖାଁ ବଙ୍ଗରୁ ଅସି ଓଡ଼ିଶା ଦଖଲ କରିଥିଲେ ଓ ଏହି ବାରବାଟୀରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥିଲେ । ୧୭୭୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ମହମ୍ମଦୀୟ ସକ୍ଷମତାରେ ଆଲିବର୍ଦ୍ଦୀ ଖାଁଙ୍କ ଠାରୁ ଓଡ଼ିଶାଜ୍ୟ ପାଇଲେ ଓ କଟକକୁ ରାଜଧାନୀରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବାରବାଟୀକୁ ପ୍ରଧାନ ଦୁର୍ଗରୂପେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହାର କଲେ । ଏଣୁ ଦୁଇବର୍ଷରୁ କିଛି ଅଧିକ କାଳ ପରେ ବାରବାଟୀ ପୁଣି ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ଅଧୀନକୁ ଆସିଲା । ମାତ୍ର ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ଅମଳରେ ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ପେର୍ସ

ମହାକୃଷ୍ଣ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ତାକୁ ମହାଛାମାମାନ ଧୂସ
କଲେ ନାହିଁ । ଏହା ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ରହିଛି ।

ହାର କୋଟି ମାହେବଙ୍କ ନେତୃତ୍ୱରେ ଇଂରେଜ ସୈନ୍ୟ
୧୮୦୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଦଖଲ କଲେ । ଲେଫ୍ଟନେଟ୍-
ଜେନେରାଲ୍ କ୍ଲିଭେଲ୍ୟାଣ୍ଡ ଏହି ଏହି ଦୁର୍ଗ ଆକ୍ରମଣରେ ଅଗ୍ରଣୀ ହୋଇ
ଥିଲେ । ଦୁର୍ଗସ୍ଥିତ ମହାଛା ସୈନ୍ୟ ଇଂରେଜମାନଙ୍କୁ ସାମାନ୍ୟ
ତାପା ଦେଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ସେମାନେ ବଡ଼ ଚରଣର ଯୁଦ୍ଧ
କରିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ନାହିଁ । ଇଂରେଜମାନଙ୍କ କୃତଜ୍ଞତା
ସେମାନଙ୍କୁ ବାରବାଟୀ ଦଖଲ କରବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲା
ତୋଳି ମନେ ହୁଏ । ବହୁଜ୍ଞା ପଣ୍ଡିତ, ହରିଦାଶ ରାୟ, ଯୋଗ
ପଣ୍ଡିତ ଓ ବାଲୁଜା କୁମାର ପ୍ରଭୃତି ଗତ ମହାଛା କର୍ମଶୂଳୀମାନେ
ଦୁର୍ଗରକ୍ଷା କରବାରେ ଯେ ବଳେଷ ତପ୍ତର ଥିଲେ, ଏପରି ପ୍ରମାଣ
ଇଂରେଜମାନଙ୍କ ନଥି ପଟରୁ ମିଳେ ନାହିଁ ।

ଇଂରେଜମାନଙ୍କ ଅମଳରେ କଟକ ନିକଟସ୍ଥ କେଧାରୀ
ହୋଇ ରହିଲା ; ମାତ୍ର ବାରବାଟୀ ଆଉ ପ୍ରଧାନ ଦୁର୍ଗ ହୋଇ
ରହିଲା ନାହିଁ । କେବଳ ଇଂରେଜମାନଙ୍କ ଅମଳରେ ଏହି ଦୁର୍ଗର
ବହୁ ପ୍ରସ୍ତର ଖଣ୍ଡ ପିଃ ଡବ୍ଲ୍ୟୁ ଓ ହାମ ଅପହୃତ ହୋଇ ବାରିକ
କାନ୍ଥରେ ନିମୋଜିତ ହେଲା । ପାଲ୍‌ମ୍‌ ଏଣ୍ଡର ବଡ଼ଘର,
ରେଲ୍ ଷ୍ଟେସନ୍‌ର ଗାୟା ଓ ଗୋଟିଏ ଭାଙ୍ଗିରଖା ବାରବାଟୀର
ପ୍ରସ୍ତର ଖଣ୍ଡରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା କଥା ଟପୁନୁର ସାହେବ
ତାଙ୍କ ପୁସ୍ତକରେ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି ।

ଅବୁଲ୍, ପାଲ୍‌ଲ୍, ମେଟି, ଷ୍ଟାଲି ଓ ହାରକୋଟ
ରତ୍ନାଦିଙ୍କ ଲେଖାରୁ ବାରବାଟୀର ଆକାର ପ୍ରକାର ସମ୍ବନ୍ଧରେ

କେତେକ କଥା ଜଣାଯାଏ । ବାରବାଟୀରେ ଗୋଟିଏ ନବତଳ ପ୍ରାସାଦ ଥିଲା ବୋଲି ଅବୁଲ୍ ଫାଜଲ ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି । ବାରବାଟୀ ମଧ୍ୟରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ଛତା ମୁଖିକାସ୍ତ୍ରପ ଦେଖାଯାଏ, ତାହା ଏହି ନବତଳ ପ୍ରାସାଦର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ହୋଇଥିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସମ୍ଭବ । ଏହି ସ୍ତ୍ରପଟିକୁ ଦେଖିଲେ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ନବତଳ ପ୍ରାସାଦର କେତେକାଂଶ ମୁଖିକା ଭିତରେ ଅସ୍ଥାୟୀ ରହିଛି ଓ ଖୋଦନଦ୍ୱାରା ତାର ଅକାର ପ୍ରକାର ଜଣାଯିବାର ସମ୍ଭାବନା ରହିଛି । ଲତ୍ କ୍ଲାର୍ବଦ୍ୱାରା ପ୍ରେରିତ ହୋଇ ମୋଟି ସାହେବ କଟକ ମଧ୍ୟଦେଇ ସମ୍ବଲପୁର ଯାଇଥିଲେ ଓ ସେଠାରୁ ଫେରିଥିଲେ । ସେ ସେତେବେଳେ ବାରବାଟୀ ଦେଖି ଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଦୁର୍ଗଟି ପ୍ରାୟ ଅସ୍ଥୁର୍ଣ୍ଣ ଅବସ୍ଥାରେ ଥିଲା ଓ ମୋଟିଙ୍କ ପରି ଦୈଦେଶିକ ଭ୍ରମଣକାରୀଙ୍କୁ ତାହା ଇଂଲେଣ୍ଡ-ରାଜାଙ୍କ ଭବିଷ୍ୟତ ଦୁର୍ଗ ପରି ଦେଖାଯାଉ ଥିଲା । ହାରକୋଟ ସାହେବଙ୍କ ବିଧବଶୀରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବାରବାଟୀରେ ଥିବା ପରିଖାର ପ୍ରସ୍ତୁ ଥିଲା ୪୪ ଫୁଟ ଓ ଏଥିରେ ୧୦ ଫୁଟ ଗଭୀର ଜଳ ରହି ଥିଲା । ଏହି ପରିଖା ଉପରେ ଗୋଟିଏ ସାମାନ୍ୟ ଗୌଡ଼ାର ପୋଲ ଥିଲା ଓ ଏହି ପୋଲ ଉପରେ ଗଲେ ପ୍ରଥମ ଫାଟକରେ ପହଞ୍ଚିବାକୁ ହେଉଥିଲା ।

ଶାରଙ୍ଗଗଡ଼

(ରୁଢ଼ଙ୍ଗ ବବେ)

କଟକ ସହର ଠାରୁ ୫ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ ଶାରଙ୍ଗ-
ଗେଲ୍ ଷ୍ଟେସନର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ନିବିଡ଼ଜଙ୍ଗଲମଧ୍ୟରେ ଶାରଙ୍ଗଗଡ଼ର
ଭଗ୍ନାବଶେଷ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ଏହି ଦୁର୍ଗଟିର ଦୁଇଟି ସ୍ତୂପ
ପ୍ରାଚୀରଥିଲା । ଉତ୍ତର ପଟରେ ବରଙ୍ଗ ନାଳଠାରୁ ସୁବହୁ ପଶ୍ଚିମକୁ
ସ୍ତୁପ ଦ୍ଵୋଇ ପ୍ରାୟ ୨ ମାଇଲ ଲମ୍ବରେ ଓ ପ୍ରାୟ ୨୫ ଫୁଟ
ଗୋଡ଼ାରେ ଏହି ଦୁର୍ଗର ଗୋଟିଏ ବନ୍ଧାସ୍ରାଚୀର ଥିଲା । ୧୯୫୭-
୪ ମସିହାରେ କାଠଜାଡ଼ି ଟେଲି ପୋଲ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ
କାଠପୋଡ଼ି ନଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ବନ୍ଧ ନିର୍ମିତ ହେଲା । ତାହା
ଏହି ବନ୍ଧାସ୍ରାଚୀରର ପ୍ରସ୍ତରଶ୍ରେଣୀରେହିଁ ନିର୍ମିତ ହୋଇଛି ।
ବନ୍ଧାସ୍ରାଚୀରର ଧାରେ ଧାରେ ଗୋଟିଏ ଜଳଧୁଣ୍ଡି ପରିଣା ରୁଲୁଥିଲା
ଓ ଏହାର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନରେ ଗୋଟିଏ ବୃଦ୍ଧ କୌଳେସୁଣ୍ଡି
ଗୁପ୍ତହାର ବା ସୁଡ଼ଙ୍ଗ ଥିଲା । ବାହାର ପ୍ରାଚୀରଠାରୁ ବହୁଦୂରରେ
ନିବିଡ଼ ଅରଣ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରକୃତ ଦୁର୍ଗଟି ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ
ଯୋଗେ ଭିତର ପ୍ରାଚୀର, ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କ ବାସଗୃହର ଓ କୃଷ
ଇନ୍ଦ୍ୟଦର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଦେଖାଯାଏ । ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଯେଉଁ
ଜିନିଷାଗାର ଥିଲା, ତାହା ଧ୍ଵଂସ ପାଇଛି । କିନ୍ତୁ ବନ୍ଧାଗାରରେ ରକ୍ତିତ
ଥିବା ଉଣ୍ଡ ଲ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଅର୍ଦ୍ଧ-ମୃତ୍ତିକାକାରରେ ଦେଖାଯାଏ ।

ଏହି ତନ୍ତ୍ରୁଲରୁ କେତେକ ଓଡ଼ିଶା ମିଉଜିଅମ୍‌ରେ ରଖିତ ହୋଇଛି । ତା ଛଡ଼ା ବାହାର ପ୍ରଚୀର ନିକଟରୁ ମିଳିଥିବା ଗୋଟିଏ ମାଙ୍କଡ଼ା ମଧରର ଗୋଲ ମଧ୍ୟ ମିଉଜିଅମ୍‌ରେ ରଖାଯାଇଛି । କୁଞ୍ଚ ଖାଇ ନାମ, ବାରଙ୍ଗନାଳ, କୁନ୍ଦିମ ପରିଣା, ବାହାର ଓ ଭିତର ପ୍ରଚୀର, ଅରଣ୍ୟ, ଅନୁକ ପବିତ ଓ ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହ୍ରଦ ଏ ସମସ୍ତ ସମନ୍ବୟରେ ଦୁର୍ଗର ରକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ତ୍ୟକ୍ତ ଦୃଢ଼ କରିଥିଲା । ଏହି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଦୁର୍ଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ଏକାବେତଳେ ଜାରିବ କହିଲେ ଚଳେ । ଏଣୁ ଏହାର ଅନ୍ଧକାରମୟ ଇତିହାସ ଉପରେ ଏଠାରେ କେତେକ ପରିମାଣରେ ଆଲୋଚନାତ କରା ଯାଉଛି ।

ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ୧୮୨୨ ମସିହାରେ ଖୁଲି ସାହେବ ଯେଉଁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ସାହାଯ୍ୟରେ ତାଙ୍କ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ ଲେଖିଥିଲେ ସେଥିରେ ଲେଖାଥିଲା ଯେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ ପଞ୍ଚକଟକ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ ବା ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ଖୁଲିଙ୍କ ପରେ ଅନ୍ୟ ଐତିହାସିକମାନେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ହେଉଁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କପି ବା ପୋଥି ବ୍ୟବହାର କରିଥିଲେ, ସେ ସମସ୍ତରେ ମଧ୍ୟ ପଞ୍ଚକଟକର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି, ମାତ୍ର ପଞ୍ଚକଟକ ମଧ୍ୟରୁ ଜାକପୁର କଟକ, ଅମରବତୀ କଟକ, ଚନ୍ଦ୍ରଦ୍ୱାର କଟକ ଓ ବାରୁଣସୀ କଟକର ଉଲ୍ଲେଖ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ପୋଥିରେ ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପଞ୍ଚମ କଟକର ନାମଟି କୌଣସି ପୋଥିରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏହି ପଞ୍ଚମ କଟକର ନାମ କ'ଣ ଥିଲା ଓ ଏହା କେଉଁଠାରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ? ପଞ୍ଚକଟକର ପ୍ରଥମ ଗୌଡ଼ କଟକର ପରିସ୍ଥିତି ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ସମସ୍ତେ ଦୁଇ ନଦୀର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେହିଁ

ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲେ । କାକସର କଟକ ଦୈତରଣୀ ଓ ବାହୁଣୀ-
ମଧ୍ୟରେ, ଅମରବତୀ କଟକ ଓ ଚରଦ୍ୱାର କଟକ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ଓ
ବରୁପା ମଧ୍ୟରେ ଏବଂ ବାଗଣସୀ କଟକ ମହାନଦୀ ଓ କାଠଯୋଡ଼ା-
ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲେ । ଏହି ଦୁର୍ଗମାଳାର ଶେଷରେ ପଞ୍ଚମ
କଟକଟି ଅବସ୍ଥିତ ହୋଇଥିବା ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ । ଏଣୁ ପଞ୍ଚମ
କଟକଟି ଯେ ଗାରଙ୍ଗଗଡ଼ ଥିଲା, ଏପରି ଅନୁମାନ ଅସଙ୍ଗତ ହେବ
ନାହିଁ । ଯଦି ପ୍ରମାଣ କରାଯାଏ ଯେ ଗାରଙ୍ଗ ଗଡ଼ର ମୌଳିକ
ନାମ ଲୁଡ଼ଙ୍ଗଗଡ଼ ଥିଲା ଓ ତାହା ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ଦେବଙ୍କ ନାମରେହିଁ
ନାମିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହାହେଲେ ଏହି ଅନୁମାନ ଐତିହାସିକ
ସତ୍ୟରେ ପରାସ୍ତ ହେବ ଓ ଗାରଙ୍ଗଗଡ଼ ପଞ୍ଚମ କଟକ ଥିଲା
ବୋଲି ପ୍ରମାଣ ହେବ ।

୧୮୨୨ ମସିହାରେ ଷ୍ଟାର୍ଲିଂ ତାଙ୍କର ଇତିହାସ ଲେଖିବା
ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାରେ କମ୍ବଦନ୍ତୀ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ଯେ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ
‘ଗାରଙ୍ଗଗଡ଼କୁ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ (ଷ୍ଟାର୍ଲିଂଙ୍କ ଓଡ଼ିଶା ପୃ ୭୧) ।
ତା’ଛଡ଼ା ଗଞ୍ଜାମରୁ ପ୍ରାୟ ମାଦଳା ପାଖିର ଅନୁରୂପ ଅନ୍ୟ ଏକ
ପାଖିର ପାଞ୍ଚଟି ଯାକ କଟକର ନାମ ଦିଆଯାଇଛି । ଏହି
ପାଞ୍ଚଟି ଅଧ୍ୟାୟକ ଆର୍ତ୍ତବିହୀନ ମହାନ୍ତଙ୍କ ମାଦଳାପାଖି ପୃସ୍ତକରେ
ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ଏଥିରେ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ଦେବଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ
ଲେଖାଅଛି ।

“ଲୁଡ଼ଙ୍ଗଦେବ ଗୋଟିଏ କଲେ ୭୪ ବର୍ଷ । ଏ ରାଜା
ପ୍ରଥମେ କଟକ କଲେ । ଦୁର୍ଜାୟେ ଅମରବତୀ କଲେ । ଦୁର୍ଜାୟେ
ବରୁପାର କଲେ । ଚତୁର୍ଥେ ବାଗଣସୀ କଟକ କଲେ । ପଞ୍ଚମେ

ଅଙ୍ଗଦେଶ କଲେ । ଚଷ୍ଟେ କଣି ମୋଟ କଲେ । ଏ ଗଙ୍ଗାଠାରୁ
ଗୌତମୀ ପର୍ଯନ୍ତ ଏକଛନ୍ଦ କଲେ । (ମାଦଳା ପାଞ୍ଜି, ପୃ ୧୦୪)"
କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ଯେ ଏ ପାଞ୍ଜିରେ ପ୍ରଥମ ଗୃହେଷ୍ଟ କଟକର ନାମକୁ
ସାମାନ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଆକାରରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି । ଜାଲପୁର
କଟକକୁ କେବଳ କଟକ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି. ଅଭିନବ
ଅମରବତୀ କଟକକୁ ଦ୍ଵିତୀୟ ଅମରବତୀ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି,
ଚଉଦାର କଟକକୁ ଗୁରୁଦାର ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ଓ ବାଲୁଶିଖା
କଟକକୁ ବାଲେଶ୍ଵୀ କଟକ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଅଙ୍ଗଦେଶ ଓ
କାଶୀନେନ୍ଦ୍ର ବୋଲି ଓଡ଼ିଶାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ କୌଣସି ଜ୍ଞାନ ବା
ଦୁର୍ଗ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମ ଦୁର୍ଗ ଗୃହେଷ୍ଟ ସହୃଦ ଏହା ନାମ
ଦୁର୍ଗକୁ ବର୍ତ୍ତୁର କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଶାରଙ୍ଗଗଡ଼ ଓ କାଶୀଆ-
ଗଡ଼କୁହିଁ ପାଞ୍ଜିକାର ବାକ୍ୟତା ବା ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଭାବରେ ଅଙ୍ଗଦେଶ ଓ
କାଶୀନେନ୍ଦ୍ର ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।

ଶାରଙ୍ଗଗଡ଼ରୁ ପ୍ରାୟ ୯ ମାଇଲ ଦୂରରେ ତନ୍ଦକାଠାରୁ
ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାସ୍ତାରେ ଅସ୍ଥିତ ଭଣ୍ଡାରଖିଆ ପ.ହାଟର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ
ତାଳୁଆ ଗ୍ରାମ ପାଖର ନିବଡ଼ ଅରଣ୍ୟରେ କାଶୀଆଗଡ଼ ନାମକ
ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାଶ ଦୁର୍ଗର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଅଦ୍ୟାପି ବିଦ୍ୟମାନ
ରହିଛି । ଏହି ଦୁର୍ଗର ପରିଧି ପ୍ରାୟ ୪ ମାଇଲ ଓ ଏହାର
ପ୍ରାଚୀର ପ୍ରାୟ ୧୦ ଫୁଟ ଗୋଡ଼ାରେ କଳାପଥରରେ ନିର୍ମିତ ।
ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ କେତୋଟି କୂପ ଛଡ଼ା ଜନବସତର କୌଣସି ଚିହ୍ନ
ନାହିଁ । ଏପରିକି ହାଣ୍ଡି କଳିଙ୍ଗର ଶୀର୍ଷ ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ
ପଡ଼ିନାହିଁ । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହି ଦୁର୍ଗ ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କ
ଛାୟା ବସତରୁପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉ ନଥିଲା । ସ୍ଥାନୀୟ ଲୋକ

କହିଲେ ଯେ ଏହି ଦୁର୍ଗକୁ ଚଢ଼ାଇ ଦିଆର କଥାଟି । ଦୁର୍ଗ
ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରସ୍ତରର ସଜାସ୍ତ୍ର ଓ ଅଳ୍ପ ଓ ତାକୁ
ଲୋକମାନେ 'ଗୁଡ଼ଙ୍ଗ ଦାରିଆଣୀ' ବୋଲି ପୂଜା କରନ୍ତି ।
ଏଥିରୁ ଏହାହିଁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ ଯେ ଗୁଡ଼ଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ଗୋଟିଏ
ରକ୍ଷିତା ସ୍ତ୍ରୀ ସତ୍ତା ହୋଇଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀତ୍ବକୁ
ଲୋକମାନେ 'ଗୁଡ଼ଙ୍ଗ ଦାରିଆଣୀ' ବୋଲି ପୂଜା କରୁଛନ୍ତି ।
ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ରକ୍ଷିତା ସ୍ତ୍ରୀକୁ ଦାରିଆଣୀ
ବୋଲି କହନ୍ତି । ଏହି ସବୁ ପ୍ରମାଣରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ 'ଗୁଡ଼ଙ୍ଗ
ଦେବ' ଏହି ଦୁର୍ଗ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଏହାର ମୌଳିକ ନାମ
କାଶୀ କ୍ଷେତ୍ର ବା କାଶୀଦୁର୍ଗ ଥିବା ପ୍ରାୟ ନିଶ୍ଚିତ ; କାରଣ
ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ଦୁର୍ଗର ନାମ କାଶୀଆଗଡ଼ ହୋଇଛି । ଏହି ଦୁର୍ଗ
ଶାରଙ୍ଗଗଡ଼ର ପରପୁରକ ଦୁର୍ଗରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲା । କୁଆଖାଇ
ନଦୀକୁ ଅତିକ୍ରମ କଲପରେ ଉତ୍ତରପାର୍ଶ୍ବ ଆସୁଥିବା ନିବିଡ଼
ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଦୂରତନ୍ତ୍ରମଣିୟ ପ୍ରାକୃତିକ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ନଥିଲା ଓ
ଦକ୍ଷିଣେ ଆସୁଥିବା ଶହୁକୁ ଉତ୍ତରର ରକ୍ଷାଧାନରେ ପଡ଼ିଯିବା
ପୁରୁ ନଦୀମାନ ଅତିକ୍ରମ କରିବା ପାଇଁ ବାରମ୍ବାର ନିକଟରେ ସ୍ଥଗିତ
ହୋଇ ରହିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ଏହି ହେତୁରୁ ଶାରଙ୍ଗଗଡ଼କୁ
ସୁଦୃଢ଼ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନିବିଡ଼ ଅରଣ୍ୟରେ ଅନ୍ୟ ଏକ
ପରପୁରକ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଥିଲା । ଅବଶ୍ୟକ ହେଲେ
ସୈନ୍ୟସାମନ୍ତ ନିବିଡ଼ ଅରଣ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଏହି ଦୁର୍ଗ ଭିତରେ
ଲୁକ୍କାୟିତ ହୋଇ ରହିପାରୁଥିଲା ଓ ଶତ୍ରୁକୁ ଅତୀତ
ଅବସ୍ଥାରେ ଅତିକ୍ରମଣ କରୁଥିଲେ ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ଅଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯିବ ଯେ ଗଞ୍ଜାମରୁ ପ୍ରାୟ
ପାଖିରେ ଥିବା ଅଙ୍ଗଦେଶ ଓ କାଶୀକ୍ଷେତ୍ର ଶାରଙ୍ଗଗଡ଼ ଓ

କାଶିଆଗଡ଼ର ରୂପାନ୍ତରତ ବା ପ୍ରହ୍ଲାନ ନାମ ମାତ । ଏହି ଉଭୟ ଦୁର୍ଗକୁ ଜେବଣର ସ୍ଥାପୟିତା ଶ୍ରେଷ୍ଠଗଙ୍ଗଦେବ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ପ୍ରଥମେକ ଦୁର୍ଗଟି ସ୍ଥାପୟିତାଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ନାମିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହା ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚୁଡ଼ଞ୍ଚରତ ବା କଟକ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମପାଦରେ ରଚିତ ଶାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଶ୍ଵରଚରୁ ଏହା ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ବରାଟ ରାଜାଙ୍କ ରାଜ୍ୟରେ ଭ୍ରମ ଯେଉଁ ମଞ୍ଜି ସହୃଦ ଯୁକ୍ତ କରିଥିଲେ, ସେହି ମଞ୍ଜିଙ୍କ ପୂର୍ବପୁରୁଷମାନଙ୍କ ଶୌର୍ଯ୍ୟ ବୀର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଶାରଳାଦାସ ବରାଟସବରେ ଲେଖିଛନ୍ତି :—

ବୀର ଚୁଡ଼ଞ୍ଚ ନଗର ପଶ୍ଚିମର କୋଣେ
ବଜ୍ରକାନ୍ତ ପଡ଼େ ନବ ସହସ୍ର ଯୋଜନେ ।
ପଞ୍ଚସହସ୍ର ଯୋଜନ ଯେ କଟକ ସ୍ଥଳୀ
ସେ ମାଲ୍ ପଡ଼ିଲା ପାଞ୍ଚ ଯୋଜନ ଉତ୍ତଳୀ ।

କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ଯେ ଏଠାରେ ଚୁଡ଼ଞ୍ଚ କଟକକୁ ବୀର ଚୁଡ଼ଞ୍ଚ ନଗର ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ପଦ୍ୟରେ “ଯେ କଟକ ସ୍ଥଳୀ” ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ଵାରା ଏହା ପରସ୍ପର ଭାବରେ ସ୍ପଷ୍ଟର ଦିଆ ଯାଇଛି ଯେ ଏହି ବୀରଚୁଡ଼ଞ୍ଚନଗର ଗୋଟିଏ କଟକ ବା ଦୁର୍ଗ ଥିଲା । ଏହି ଚୁଡ଼ଞ୍ଚନଗର ବା ଚୁଡ଼ଞ୍ଚ କଟକ ଯେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ଓ ଏହା ଯେ କାଲ୍ୟାଣିକ ନାମ ହୁଏ, ଏହା ମଧ୍ୟ ଶାରଳାଦାସ ମହାଶ୍ଵରଚରୁ ନିଶ୍ଚିତରୂପେ ଜଣାଯାଏ । ମଞ୍ଜିର ଆରଜଣେ ପୂର୍ବପୁରୁଷର ଶୌର୍ଯ୍ୟ ବୀର୍ଯ୍ୟ

ବର୍ଣ୍ଣନା କରବାକୁ ଯାଇ ସାରଳାଦାସ ଉଦ୍ଧୃଷ୍ଟ ପଦଗୁଡ଼ିକର ଠିକ୍
ରୂପାଡ଼ି ପରେ ପୁଣି ଲେଖିଛନ୍ତି :—

ଓଡ଼ିଶା ଲେଖିବା ପୁଣି ମରୁକେଣୀ ବାର
ଏହାଙ୍କ ପ୍ରହାରରେ ଖଣ୍ଡିତ ରୁର ॥

ଓଡ଼ିଶାର ଚୁଡ଼ଙ୍ଗଗଡ଼ କଥା ଲେଖିବା ପରେ ଏହି ଗଡ଼ର
ଦଶମାବଳୀ ଦୁରରେ ଥିବା ଖଣ୍ଡିତରେ କଥା କବିଙ୍କ ମନରେ ପଡ଼ି
ଯାଇଛି । ଏଣୁ ତାଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଚୁଡ଼ଙ୍ଗ କଟକ ବର୍ତ୍ତମାନର
ସାବିତ୍ରୀଚଳ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ହୋଇନପାରେ । ମଧ୍ୟପଟ୍ଟରେ
ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ନବଗୁଞ୍ଜର ରୂପ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବାବେଳେ ସାରଳାଦାସ
ଅହମ୍ମଦଙ୍କ ମୁହଁରେ ବାବୁଜୀ ପାହାଡ଼ର କଥା ମଧ୍ୟ ଉଦ୍ଧୃଷ୍ଟ
କରିଛନ୍ତି । ତା ଛଡ଼ା ଚୁଡ଼ଙ୍ଗଦେଶ ବା ଚୁଡ଼ଙ୍ଗ କଟକ ତାଙ୍କ
ମହାଭାରତରେ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଏଠାରେ
ଉଦ୍ଧୃଷ୍ଟ ଯୋଗ୍ୟ ଯେ ସାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ ମୂଳସ୍ୱରୂପ
ମହାଭାରତର ଅନୁକରଣ, ଅନୁଗୀତ ବା ଅନୁବାଦ ନୁହେଁ ।
ଏହା ଉତ୍କଳୀନ ଓଡ଼ିଶାର ବିଶ୍ୱକୋଷ କହିଲେ ଚଳେ ।

ଅତଏବ ଏହାହିଁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହେଉଛି ଯେ ବାବୁଜୀ ସ୍ୱେଚ୍ଛା
ନିରୁଦ୍ଧବର୍ତ୍ତୀ ଗଡ଼ଟି ପଞ୍ଚକଟକର ପଞ୍ଚମ କଟକ ଥିଲା । ଏହାର
ମୌଳିକ ନାମ ଥିଲା ଗୌଡ଼ଙ୍ଗ ବା ଚୁଡ଼ଙ୍ଗ କଟକ । ୧୧୧୨
ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଦେଲକୁ ଗୌଡ଼ଙ୍ଗ ଓଡ଼ିଶା ଦଖଲ କରୁଥିଲେ । ଏଣୁ
ଏହି ଭାବର କେତେକ ବର୍ଷ ପରେହିଁ ଗୌଡ଼ଙ୍ଗ କଟକ ସ୍ଥାପିତ
ହୋଇଥିବ । ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଚୁଡ଼ଙ୍ଗ କଟକ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା,
ସେହି ସ୍ଥାନଟିର ନାମଟି ହୁଏତ ସାରଳା ଥିଲା । କାରଣ ଏହି

ଅଞ୍ଚଳର ସ୍ଥାନପ୍ରାନ୍ତଙ୍କର ବାରଙ୍ଗ, ରେଡାଙ୍ଗ, ଡେଲିଙ୍ଗ ଇତ୍ୟାଦି ନାମ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଅଛି । ଏଗୁଡ଼ିକ ଶାବରକ ନାମ ହୋଇ ପାରେ । ଶାରଙ୍ଗଗଡ଼ର ଗୋଟିଏ ଅଞ୍ଚଳ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ରୁଡ଼ଙ୍ଗ ଗଡ଼ ବୋଲି ଅଭିହିତ ହୁଏ । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଶ୍ୱେତବର୍ଣ୍ଣ ଦେବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସ୍ଥାପିତ ଦୁର୍ଗ ଶାରଙ୍ଗ ଗଡ଼ ଓ ରୁଡ଼ଙ୍ଗଗଡ଼ ଏହି ଉଭୟ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଶେଷୋକ୍ତ ନାମଟି ଲେପ ପାଇ ପ୍ରଥମୋକ୍ତ ନାମଟିକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପାଇଲା । ଶାରଙ୍ଗ ଗଡ଼କୁ ଶାରଙ୍ଗ କେଶରୀ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ବୋଲି କୌଣସି କୌଣସି ଇତିହାସରେ ଲେଖାଅଛି । କିନ୍ତୁ ଶାରଙ୍ଗ କେଶରୀ ନାମଟି ଗୋଟିଏ ସ୍ମୃତ ନାମ । ଏହାର ବିଶଦ ଅଲେଖନା ପରେ କରାଯିବ ।

କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଓ ଇତିହାସ
ଦ୍ଵିତୀୟାଙ୍କ

ଉପଦ୍ରୁମଶିକା

ବହୁକାଳ ପୂର୍ବରୁ ମାଦଳାପାଣି ଓଡ଼ିଶାରେ ଇତିହାସର ଉପାଦାନରୁ-ପ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି । ଯେତେବେଳେ ତାମ୍ର ଶିଳାଲେଖ ଇତିହାସରୁ ଇତିହାସ ସଙ୍କଳନ କରିବାରେ ଉପାୟ ରତ୍ନାବତ ହୋଇ ନ ଥିଲା, ସେତେବେଳେ ମାଦଳାପାଣି ଏକା ଧାରରେ ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ଓ ଐତିହାସିକ ଉପାଦାନ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଦ୍ଵିତୀୟମାନବଦ୍ଵାରା ଲିଖିତ ଏକାନ୍ତ ବିରଳ ଐତିହାସିକ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମାଦଳାପାଣି ଅନ୍ୟତମ । ଏହି ହେତୁରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଐତିହାସିକ ଉପାଦାନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏହାର ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ରହିଛି । ମାଦଳାପାଣିକୁ ଉପେକ୍ଷା କରି ଯଦି କେହି ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ଲେଖନ୍ତି, ତାହା ହେଲେ ସେପରି ଲେଖକଙ୍କର ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସର ଜ୍ଞାନ ଅସଫୁର୍ତ୍ତ ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ । ମାତ୍ର ମାଦଳାପାଣିକୁ ଉପେକ୍ଷା କରିବା ପେପରି ଅନୁଚିତ, ତାକୁ ପଥେଚ୍ଛ ବ୍ୟବହାର କରିବା ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଅନୁଚିତ । ଅଧୁନାକ ଇତିହାସ ଲେଖକଙ୍କୁ କେତେବୃଦ୍ଧି ଦିଏ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ମୌଳିକ ନୀତିର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ଇତିହାସ ଲେଖିବାକୁ ପଡ଼େ । ପ୍ରଥମ ମୌଳିକ ନିୟମ ଏହି ଯେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଐତିହାସିକ ଆଲୋଚନା ଉପାଦାନ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବ; କୌଣସି କଥା ମନରୁ ଗଢି ଲେଖାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଦ୍ଵିତୀୟ ମୌଳିକ ନିୟମ ଏହି ଯେ ଯେଉଁ ଐତିହାସିକ ଉପାଦାନ ଉପରେ ଐତିହାସିକ ଆଲୋଚନା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରୁଛି, ତାହା ପ୍ରାଚୀନ କି ଅବାଚୀନ ଓ ଭଲ କି ଭଲ, ଏକଥା ଭଲରୂପେ ବିଚାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ତୃତୀୟ ନିୟମ ଏହି ଯେ

ଯେଉଁ ବିଷୟ କୌଣସି ଉପାଦାନରେ ନାହିଁ ତାହା ଅଛି ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରବ ନାହିଁ । ଯଦିଓ ଏହି ନିୟମ ଏହା ଯେ କୌଣସି ମତ ଉପରେ କୌଣସି ଯୁକ୍ତି ସଂସ୍ଥାପନ କରାଯାଇ ପାରବ ନାହିଁ । ଅନୁକ ପଣ୍ଡିତ ଏହା ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି, ଅତଏବ ଏହା ସତ୍ୟ, ଇତିହାସ ଲେଖାରେ ଏପରି ଯୁକ୍ତିର ମୂଲ୍ୟ ନାହିଁ । ଏହି ନିୟମ-ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସିଟି ଭଙ୍ଗ ହଲେ, ତାହା ଐତିହାସିକ-ମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଅସମ୍ଭାବ୍ୟ ଦୋଷ ହୁଏ ।

ମାଦଳା ପାଞ୍ଜୀ ନିଶ୍ଚୟ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସର ଗୋଟିଏ ମୌଳିକ ଉପାଦାନ, କିନ୍ତୁ ତାକୁ ଅଲୋଚନା କଲେବେଳେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ନିୟମମାନଙ୍କର ବ୍ୟବହାର ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଏହି ଅଂଶରେ ପ୍ରମାଣ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି ଯେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ପୋଡ଼ିଗ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗରେ ଲେଖା ହୋଇଥିଲା । ଏହା କେଉଁ କେଉଁ ଉପାଦାନରୁ ସଂକଳିତ ହୋଇଥିଲା ଓ କି କାରଣରୁ ସଂକଳିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ପ୍ରକୃତରେ ଚିନ୍ତାର ବିଷୟ । ଦୋଳ-ପୁର୍ଣ୍ଣିମା ଦିନ ପାଞ୍ଜୀ ପାଠ ପ୍ରାୟ ସର୍ବଦା ହୁଏ । ଅଜି କାଲି ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଶାର ଅନେକ ଗ୍ରାମରେ କ୍ୟୋତସୀ ମାନଙ୍କ ମାଗଣରେ ତାଳପତ୍ର ଲେଖା ପାଞ୍ଜୀ ଥାଏ ଓ ଏହି ପାଞ୍ଜୀରେ ସତ୍ୟ ସେତା ଇତିହାସ ଯୁଗର କଥା ରହିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କଳିଯୁଗର ଇତିହାସ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅଧ୍ୟାୟଟିଏ ମଧ୍ୟ ଥାଏ । ଯେତେବେଳେ ସମ୍ଭବ, ମାଦଳା ପାଞ୍ଜୀର ରକ୍ତଭୋଗ ଅଂଶଟି ଏହିପରି ପାଞ୍ଜୀମାନଙ୍କ ଠାରୁ ସଂକଳିତ ହୋଇଥିଲା । ତା ଛଡ଼ା ସୁବକାଳରେ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଗାୟକ, ଭାଗବତ ପାଠକ, ପୁରାଣପଣ୍ଡା ଓ ଗାନ୍ଧି ସାଗର ପରି ଭାଟ ଜାତୀୟ ଇତିହାସ କଥକ ମଧ୍ୟ ଥାଇ ପାରନ୍ତି ।

ଏହି ଭାବ ଶ୍ରେଣୀକୁ ଲୋକମାନଙ୍କ ପାଖରୁ ମଧ୍ୟ କେତେକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ସଂଗ୍ରହୀତ ହୋଇଥିବା ଅସମ୍ଭବ ବୁଝେ । ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରଜଗାଦୀ ପାଇଁ ଓଡ଼ିଶାର ଶେଷ ସ୍ଵାଧୀନ ରାଜପତି ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ପୁତ୍ର ଓ ଦତ୍ତାତ୍ତ ବିଦ୍ୟାଧରଙ୍କ ପୁତ୍ର ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ବିବାହ ଲାଗିଥିଲା, ସେହି ବିବାହକୁ ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିର ଜନ୍ମର କାରଣ ବୋଲି ଯେଉଁ ପ୍ରବାଦ ଅଛି, ତାହା ଅନେକାଂଶରେ ସତ୍ୟାବୃତ୍ତିତ ବୋଲି ମନେ ହୁଏ । ଉଭୟେ ଆକବରଙ୍କ ପ୍ରତିନିଧି ମାନସିଂହଙ୍କଠାରେ ସ୍ଵପ୍ନ ଦାବି ଯେ ଉପସ୍ଥିତ କରିଥିଲେ, ଏହା ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି; କିନ୍ତୁ ମାନସିଂହ ଭୋଇ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କୁ ଖୋର୍ଦ୍ଧାର ରଜଗାଦୀ ଦେଲେ ଓ ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବଙ୍କ ପୁତ୍ରଙ୍କୁ ଅଳ୍ପ କମିଦାରିକୁ ଯୋଗଦେଲେ । ଏଣୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କଦ୍ଵାରା ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ସ୍ଥାପନ ମନ୍ଦିରରେ ଉପସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

ଯେଉଁଭାବରେ ହେଉ ଓ ଯେ କାରଣରୁ ହେଉ ମାଦଳା ପାଞ୍ଜି ଗୋବିନ୍ଦ ଗଜାଦୀର ଶେଷ ଭାଗରେ ଲେଖା ହୋଇଥିଲା । ଏହା ଯେପରି ଭାବରେ ଲେଖା ହୋଇ ଥିଲା ତାହା ସେହିପରି ଯଦି ଆଧୁନିକ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚି ପାରିଥାନ୍ତା, ତାହାହେଲେ ସେଥିରୁ ବହୁଂଚେଣୀ ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ମିଳିଥାନ୍ତା । କିନ୍ତୁ ତାହା ହୋଇ ପାରି ନାହିଁ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିର ରୂପକୁ କିପରି ବହୁ ଭାବରେ ବଦଳାଇ ଦିଆଯାଇଛି, ତାହା ଏହି ପୁସ୍ତକର କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି । ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଲିଖିତ ହେବାର ପ୍ରାୟ ଅବେଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ୧୮୨୨ ମସିହାରେ ସ୍ଥାଲିଂ ସାହେବଙ୍କଦ୍ଵାରା ସର୍ବ ପ୍ରଥମେ ଏହା ଐତିହାସିକ ଉପାଦାନରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିଲା । ସେତେବେଳେ ଏହାର ମୌଳିକତା

ଅଶ୍ବଶୃ ଥିଲା କିନା ତାହା କହିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ଏହାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସହଜରେ ଧରା ପଡ଼ିଯାଏ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀର ଯେତେଗୁଡ଼ିଏ କର୍ପି ମିଳିଛି, ସେଥିରେ ରାଜାମାନଙ୍କ ନାମ ଓ ଘଟଣାବଳୀର ସରସ୍ପର ମେଳ ନାହିଁ । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ମୌଳିକ ମାଦଳା ପାଞ୍ଜୀରୁ ସମସ୍ତେ କିଛି କିଛି ସଂଗ୍ରହ କରିଛନ୍ତି କିନ୍ତୁ ନିଜେ ନିଜେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ କଥା ସଂଗ୍ରହ କରି ସ୍ବ ସ୍ବ ପୋଥିରେ ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି ।

ଏହି ସବୁ କାରଣରୁ ପାଞ୍ଜୀରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ସବୁକୁ ବହୁଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରିବାର ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି । ପୁସ୍ତକଟିର ଏହି ଅଂଶରେ ଏପରି ଆଲୋଚନା କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି, କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ମାଦଳା ପାଞ୍ଜୀର ଆଲୋଚନା ଶେଷ ହୋଇ ନାହିଁ । ଏପୁସ୍ତକଟି ଗୁଣିବର୍ଗଦ୍ବାରା ଅଦୃତ ହେଲେ ଏହାର ଦ୍ବିତୀୟ ଭାଗରେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀର ଆଲୋଚନା ଶେଷ କରିବାର ବାସନା ରହିଲା ।

ପରିଶେଷରେ ବକ୍ତବ୍ୟ ଏହି ଯେ ଏ ପୁସ୍ତକଟି ଆଠ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଲିଖିତ ହୋଇ ରହିବା ପରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଛି । ଏହି ଆଠ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସର ଅନେକ ନୂତନ ଉପାଦାନ ଅବିଷ୍କୃତ ହୋଇଛି ଓ ତଦ୍ବାରା ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ ନୂତନ ଆଲୋକପାତ ମଧ୍ୟ ହୋଇଛି । ଏହା ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କେତେଗୁଣି ଇଂରାଜୀ ପୁସ୍ତକ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ଏଥିମଧ୍ୟରୁ ଲେଖକର ସ୍ମରଣିତ Archaeological Remains at Bhubaneswar (Orient Longmans, Calcutta) Chronology of the Bhauma-Karas

and the Somavamsis of Orissa (The Law, Journal Press, Madras.) ନାମକ ପୁସ୍ତକଦ୍ୱୟ ୧୯୨୧ ମସିହାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି ଓ ସେଥିରେ ମାଦନାପାଣ୍ଡିର ଉପାଦାନକୁ ବହୁସ୍ୱରରେ ଅଲୋଚନା କରାଯାଇଛି ଓ ବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟ କରାଯାଇଛି । ଶେଷାନ୍ତ ପୁସ୍ତକରେ ପ୍ରମାଣ କରାଯାଇଛି ଯେ ଭୌମବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ୭୩୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ୧୩୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓ ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀମାନେ ୧୩୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ୧୨୧୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଏହି ଦୁହେଁରୁ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଏହି ପୁସ୍ତକଟିର କେତେକ ଅଲୋଚନା ସମୟୋଚିତ ମନେ ହେବ ନାହିଁ । ଏଥିପାଇଁ ଲେଖକ ଯୁକ୍ତି ପାଠକବୃନ୍ଦଙ୍କ ଠାରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ପ୍ରାଥନା କରୁଛୁ ।

କଟକ, ଜୁନ, ୧୯୨୨,

କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ରପାଣିଗ୍ରାହୀ

ମାଦଳା ପାଞ୍ଜୀର ଜନ୍ମକାଳ

କୌଣସି ଐତିହାସିକ ଉପାଦାନର ରଚନା କାଳ ଉପରେ ତାର ଐତିହାସିକ ମୂଲ୍ୟ ଅନେକ ପରିମାଣରେ ନିର୍ଭର କରିଥାଏ । ଯେଉଁ ସମୟର ଘଟଣା ସେହି ସମୟରେ ଯଦି ତାହା ଲେଖା ହୋଇଥାଏ, ସେହି ଲେଖାକୁ ଅବିଶ୍ୱାସ କରିବାର ବିଶେଷ କାରଣ ନଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଘଟଣା ଘଟିବାର ଅନେକ ବର୍ଷ ପରେ ଯଦି ତାହା ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଥାଏ, କିମ୍ବା ଯଦି ତାହା କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଭାବରେ ଚଳି ଆସିଥାଏ, ତାହାହେଲେ ତାକୁ ବିଶ୍ୱାସ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଅନ୍ୟ ପ୍ରମାଣର ଅବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଓଡ଼ିଶାର ଗଙ୍ଗବଂରେ ସ୍ଥାପୟିତା ଅନନ୍ତବର୍ମଣ ଶ୍ୱେତଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ତାମ୍ରଶାସନରେ ତାଙ୍କପିତା, ପିତାମହ ଇତ୍ୟାଦିଙ୍କ ଯେଉଁ ନାମ ମିଳେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସତ୍ୟ ବୋଲିହିଁ ଧରିବାକୁ ହେବ ; କାରଣ ଏହି ତାମ୍ରଶାସନ-ଗୁଡ଼ିକ ଶ୍ୱେତଗଙ୍ଗ ଦେବଙ୍କ ଜୀବତାବସ୍ଥାରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା ଓ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଗ୍ରନ୍ଥାତ୍ମାମାନଙ୍କୁ ଦେବା ପୂର୍ବରୁ ସେଗୁଡ଼ିକରେ ଏହି ଶଙ୍କାଙ୍କର ସିଲ୍ ମୋହର ମଧ୍ୟ ବସିଥିଲା । ଏଣୁ ନିଜେ ଶ୍ୱେତଗଙ୍ଗ ଦେବ ଯେ ତାଙ୍କ ପିତା, ପିତାମହ ଇତ୍ୟାଦିଙ୍କ ନାମ ଭୁଲି-ଭାବରେ ଲେଖାଇ ଥିବେ, ଏପରି ଭାବିବାର ଆଦୌ କାରଣ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଶ୍ୱେତଗଙ୍ଗଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁର ଅନେକ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ କୌଣସି ଲେଖରୁ ଯଦି ତାଙ୍କର ବଂଶବଳୀ ମିଳେ, ତହାହେଲେ ତାର ସତ୍ୟାସତ୍ୟ ବହୁ ସାବଧାନତା ସହିତ ବିଚାର କରିବାକୁ ହେବ ।

ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ନିଶ୍ଚୟ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସର ଗୋଟିଏ
 ଉପାଦାନ, କିନ୍ତୁ ତାହା କେବେ ଲେଖା ହୋଇଥିଲା, ଏ କଥା
 ସ୍ଥିର କରିବା ପରେ ତାର ଐତିହାସିକ ମୂଲ୍ୟ ଅବଧାରଣ କରିବା
 ଜରୀ । ଯେଉଁ ବୈଦେଶିକ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଓଡ଼ିଶା-ଇତିହାସ
 ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଲେଖିଛନ୍ତି, ସେମାନେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଅନଭିଜ୍ଞ
 ଥିବାରୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀରୁ ଯେତେ ତଥ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରିବା କଥା ତାହା
 ସେମାନେ କରିପାର ନାହାନ୍ତି । ଖ୍ରୀ. ଓ ହିଜ୍ରିଙ୍କ ପରେ
 ବୈଦେଶିକ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ
 ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପଦେ ଅଧେ କହିଛନ୍ତି ଓ କେହି କେହି ବା ଏହା
 ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏକାବେଳକେ ନାରବ ହୋଇଛନ୍ତି । ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ରମାପ୍ରସାଦ
 ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଛତ୍ରା ଅନ୍ୟ କେହି ଏହାର ରଚନାକାଳ ନିଶ୍ଚୟ କରିବାକୁ
 ଚେଷ୍ଟା ମଧ୍ୟ କରି ନାହାନ୍ତି । ଚନ୍ଦ୍ର ମହାଶୟ ୧୯୨୭ ମସିହାର
 ବିହାର ଓଡ଼ିଶା ରସାଦ' ସୋସାଇଟିର ପତ୍ରିକାରେ (ପୃ ୧୦)
 .. ଗୋଟିଏ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖି ପ୍ରମାଣ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି ଯେ
 ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ମୋଗଲ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା ।
 ଏହାର କାରଣ ଦର୍ଶାଇବାକୁ ଯାଇ ସେ କହିଛନ୍ତି ଯେ ମାଦଳା-
 ପାଞ୍ଜୀରେ ମୋଗଲ ଶବ୍ଦ ତଥା ଅନ୍ୟ କେତେକ ମୁସଲମାନ ଶବ୍ଦ
 ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି । ଚନ୍ଦ୍ର ମହାଶୟଙ୍କ ଏହି ଯୁକ୍ତି ବେଶୀ
 ମାତବର ବୋଲି ସମସ୍ତଙ୍କର ମନେ ହେବ ନାହିଁ । କାରଣ ଓଡ଼ିଶା
 ସେଠାରେ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ୱାଧୀନ ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏତେବେଳକୁ
 ପାର୍ଶ୍ୱବର୍ତ୍ତୀ ରାଜ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ମୁସଲମାନ ରାଜତ୍ୱ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ
 ସାରିଥିଲା ଓ ଭାରତରେ ମୁସଲମାନ ରାଜତ୍ୱର ପ୍ରାରମ୍ଭ ଠାରୁ ତୁର୍କ
 ଆଫଗାନ ରାଜତ୍ୱର ଅବସାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୋଗଲମାନେ ଦଳ ଦଳ
 ହୋଇ ଭାରତର ସୀମାନ୍ତରେ ଅନେକ ଥର ଆକ୍ରମଣ କରି ସାରି

ଥିଲେ । ଏଣୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେତେବେଳେ ମୁସଲମାନ୍ ବା ମୋଗଲ ରାଜତ୍ବ ନ ଥିଲା, ସେତେବେଳେ ମୋଗଲ ହେଉ ଓ କେତେକ ମୁସଲମାନ ଯଦି ସେ ସହ ଦେଶରେ ପଶି ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ନ ଥିଲା, ଏ କଥା ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ କୁହା ଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଏଣୁ ତମ ମହାଶୟଙ୍କ ପତ୍ନୀ ଗୁଡ଼ିକ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀର ରଚନା କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ପାଇଁ ଅନ୍ୟ ପ୍ରମାଣମାନଙ୍କ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରିବାକୁ ହେବ ।

ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀର ପ୍ରଥମାଂଶରେ ସତ୍ୟ, ହେତା ଓ ଦ୍ଵାପର ଯୁଗର ମାନ୍ୟତା, ଦଶରଥ ଓ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ପ୍ରଭୃତି ରାଜାମାନଙ୍କ ନାମ ଲେଖା ଅଛି ଓ ଏମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବହୁ ସହସ୍ର ବର୍ଷ ଧରି ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ଏଣୁ ପାଞ୍ଜୀର ଏହି ଅଂଶକୁ ଐତିହାସିକ ବୋଲି ନିଧରି ପୌରାଣିକ ବୋଲି ଧରିବାକୁ ହେବ । ଏହା ପରେ କଳିଯୁଗର ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜତ୍ବ କରିଥିବା ସୋମବଂଶ, କେଶବବଂଶ, ଗଙ୍ଗବଂଶ, ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ଓ ଭୋଇବଂଶର ନାମ ପାଞ୍ଜୀରେ ଲେଖା ଅଛି ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜବଂଶର ରାଜାମାନଙ୍କ ଅମଳରେ ଯାହା ଘଟିଥିଲା, ତାର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ବା ସଂକ୍ଷୁଦ୍ଧ ବିବରଣୀ ରହିଛି । ପାଞ୍ଜୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ କେଶବ ବଂଶର କେତେକ ରାଜାଙ୍କ ନାମ ତାମ୍ର ଶାସନରୁ ପ୍ରାପ୍ତ କେତେକ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାଙ୍କ ନାମ ମିଳି ଯାଏ, କିନ୍ତୁ ଏହି ସୋମବଂଶ ବା କେଶବରାଜାମାନଙ୍କ ଯୁଗରୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସୋମବଂଶ ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜତ୍ବ କରିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖରୁ ଏ ଧର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳି ନାହିଁ । ଯାହା ହେଉ, ମୋଟାମୋଟି ଭାବରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ମାଦଳା-ପାଞ୍ଜୀର ଓଡ଼ିଶାର ରାଜବଂଶମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ଫଳ ଦିଅ ହୋଇଛି,

ତାହା ଅନୈତିକତାପୂର୍ବକ ହୁଏ । ଠିକ୍ ଜେଉଁ ଦିନ ବା କେଉଁ ବର୍ଷରେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରା ଏକପ୍ରକାର ଅସମ୍ଭବ , କିନ୍ତୁ ଉଲ୍ଲିଖିତ ରାଜବଂଶମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେଉଁ ରାଜବଂଶ ଅମଳରେ ତାହା ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା, ଏହାହିଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ବିରୁଦ୍ଧ ।

ଯଦି ଗଙ୍ଗବଂଶ ରାଜତ୍ବକାଳରେ ସୁଦ୍ଧା ମାଦଳା ପାଞ୍ଜୀ ଲିଖିତ ହୋଇ ନଥିଲା ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରାଯାଇ ପାରେ, ତାହା ହେଲେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ଯୁବବର୍ତ୍ତୀ ରାଜବଂଶମାନଙ୍କ ଅମଳରେ ତାହା ଲିଖିତ ହୋଇ ଥିବାର ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠୁ ନାହିଁ । ଏଣୁ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ଗଙ୍ଗ ରାଜତ୍ବ କାଳରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା କି ନା, ତାହାହିଁ ପ୍ରଥମେ ବିରୁଦ୍ଧ କରାଯାଉ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ଉତ୍ପତ୍ତି ବର୍ଣ୍ଣନା କରବାକୁ ଯାଇ ପାଞ୍ଜୀକାର ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ କେଶରୀ ବଂଶର ଶେଷ ରାଜା ଶୂନ୍ୟ କେଶରୀ ବା ସିଦ୍ଧେଶ୍ଵରଙ୍କ ଲେଖାଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କ ଅମାତ୍ୟ ବାୟୁଦେବ ରଥ ବା ବାୟୁଦେବ ବାହୁନାଥଙ୍କ କଳହ ହେବାରୁ ରଥେ ଭୁବନେଶ୍ଵର ମହାଦେବଙ୍କୁ ସେବା କରି କେଶରୀବଂଶରେ ଧ୍ୟୁଂସ କାମନା କଲେ । ‘ଏଥିକୁ ଭୁବନେଶ୍ଵର ଦେବଙ୍କ ଆଶୀର୍ବାଦ ହୋଇଲା, ତୁ ଦକ୍ଷିଣ ଯାଇ ଗୋକର୍ଣ୍ଣେଶ୍ଵର ବୀର୍ଯ୍ୟରୁ ଯେ ରାଣ୍ଡି ପୁଅ ଗୌରଗଙ୍ଗା ଅଛି ତାକୁ ଆମ୍ଭ ଆଶୀର୍ବାଦେ ଆଣି ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜତ୍ବ କରାଇବୁ । ଏମନ୍ତକୁ ସେ ବାହୁଣ ଦକ୍ଷିଣ ଯାଇ ଦେଖିଲା ରାଣ୍ଡି ପୁଅ ଗୌରଗଙ୍ଗା ଟୋକାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ଖେଳରେ ରାଜା ହୋଇଛି (ପୃ ୨୫) ।’ * ବାୟୁଦେବ ରଥେ ପଦର ଦିନ

ଏଠାରେ ଦିଆହୋଇଥିବା ସମସ୍ତ ଉଦ୍ଧୃତାଂଶ ପ୍ରାଚୀ ସମିତିରୁ ଅଧ୍ୟାପକ ଆର୍ତ୍ତବନ୍ଧୁ ମହାନ୍ତିଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରକାଶିତ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ପୁସ୍ତକରୁ

ଅନୁସରଣ କରିବା ପରେ ଏହି ବାଳକ ଗୌରଗଙ୍ଗାକୁ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଦେବଙ୍କ ଆଜ୍ଞା ଜଣାଇଥିଲେ । ତା ପରେ ଗୌରଗଙ୍ଗା ତାଙ୍କ ମାତାଙ୍କ ଆଦେଶରେ ନେତାଇ ଧୋବଣୀ ପାଖକୁ ଯାଇ ଦେଖିଲେ ଯେ “ନେତାଇ ଧୋବଣୀ ଭାତ ରାନ୍ଧୁଛି । ଗୋଡ଼ ଗୋଟିଏ ଜାଲୁଅଛି । ଏହା ଡାକ ଶୁଣି କୋଡ଼ପୁଅକୁ ବୁଲିରେ ଦେଇ ଏହାକୁ କଥା କହିଲା (ପୃ ୨୨) ।” ଏହି ନେତାଇ ଧୋବଣୀ ଠାରୁ ସିଦ୍ଧ ମନ୍ତ୍ର ଥିବା ବାଳକ ଗୌରଗଙ୍ଗା “କନ୍ୟା ୧୫ ଦିନ କୃଷ୍ଣ ହସ୍ତୋଦୟୀ ଗୁରୁବାର ଦିନ ନାଟ ବେଶରେ ଆସି କଟକ ମାଉସି ସଜା ହେଇଲା (ପୃ ୨୨) ।”

ଓଡ଼ିଶାରେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀରେ ଯାହା ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି, ତାହା ତାମ୍ର ଶାସନମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସମର୍ଥିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅନନ୍ତ ବର୍ମଣ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ଯେଉଁ ‘ଛ’ଟି ତାମ୍ରଶାସନ ଅଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳିଛି, ସେଥି ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକଟିରେ ତାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ଦେବେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମଣ ରାଜରାଜ (ପ୍ରଥମ) ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଓ କେତୋଟିରେ ତାଙ୍କର ମାତା ରାଜସୁନ୍ଦରୀଙ୍କୁ ଗୌରରାଜା ରାଜେନ୍ଦ୍ରଗୌରଙ୍କ କନ୍ୟା ବୋଲି କୁହା ଯାଇଛି । ଦେବେନ୍ଦ୍ରବର୍ମଣ ରାଜରାଜ (ପ୍ରଥମ) ଓ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ରପୁରୁଷମାନେ ରାଜାଥିଲେ ଏବଂ ଅନେକ ସମୟରେ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀ ଠାରୁ ଗଞ୍ଜାମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୂଖଣ୍ଡ ସେମାନଙ୍କ ଅଧିକାରଭୁକ୍ତ କରି ଥିଲେ । କେଶରୀ ସେନବଂଶୀ ରାଜତ୍ବର ଅବସାନ ବେଳକୁ ଗଞ୍ଜାମର ଦକ୍ଷିଣ ପଟରେ ଥିବା ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଗଙ୍ଗବଂଶ ଓଡ଼ିଶାକୁ

ଗୃହୀତ ହୋଇଛି । ବନ୍ଧନ ଭିତରେ ଥିବା ସମସ୍ତ ପୁଷ୍ପଙ୍କ ଏହି ପୁଷ୍ପକର ପୁଷ୍ପଙ୍କ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ ।

ମାତୃଅସି ତାହା ଦଖଲ କରି ଥିବା ଘଟନାକୁ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱାଭାବିକ ଘଟନା ବୋଲି ଧରିବାକୁ ହେବ । ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ଓ ତାଙ୍କ ପିତା ରାଜରାଜ (ପ୍ରଥମ) ଉଭୟେ ଓଡ଼ିଶା ଅବସର କରି ଥିବା କଥା ତାମ୍ର ଓ ଶିଳାଲେଖରେ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ପାଞ୍ଜୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ କେଶରୀ ରାଜାଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସଯୋଗ୍ୟ ଅମାତ୍ୟ ବାସୁଦେବ ବାହନାପତି ଏ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଗଙ୍ଗମାନଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିବା କଥା ମଧ୍ୟ ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ । କିନ୍ତୁ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ଯେ ରାଣୀପୁଅ ଥିଲେ କିମ୍ବା ନେତାଙ୍କ ଧୋବଣୀର ସିଦ୍ଧିମନ୍ତ ବଳରେ ଯେ ଓଡ଼ିଶା ଦଖଲ କରିଥିଲେ, ଏ କଥା ବର୍ତ୍ତମାନ ବିଶ୍ୱାସ କରି ହେବ ନାହିଁ । ପାଞ୍ଜୀ ମତରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ୨^୩ ଜଣ ଗଙ୍ଗରାଜା ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ତାମ୍ର ଶାସନମାନଙ୍କରୁ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ସମେତ ସର୍ବମୋଟ ୧୯ ଜଣ ଗଙ୍ଗରାଜାଙ୍କ ନାମ ମିଳେ । ପାଞ୍ଜୀ ଓ ତାମ୍ରଲେଖାମାନଙ୍କରେ ଥିବା ଗଙ୍ଗ-ବଂଶାବଳୀ ମଧ୍ୟରେ ଏପରି ବୈଷମ୍ୟର ଗୋଟାଏ ପ୍ରଧାନ କାରଣ ଏହି ଯେ କୌଣସି କୌଣସି ରାଜାଙ୍କ ଡାକ ନାମକୁ ବା ଭୂମି ନାମକୁ ପାଞ୍ଜୀଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ ରାଜାର ନାମ ବୋଲି ଧରିଛନ୍ତି । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ, ଶିଳାଲେଖମାନଙ୍କରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ସ୍ଥାପନା ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କର ଅନୁତଃ ଗୁରୋଟି ଭୂମି ନାମ ଥିଲା, ଯଥା:— ଗୁଲ୍‌ବଂଶ, ବିନ୍ଦ୍ରମ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର, ବାର-ରାଜେନ୍ଦ୍ର ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ଓ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର ଦେବ । କିନ୍ତୁ ପାଞ୍ଜୀକାର ଗଙ୍ଗବଂଶର ଦେବଙ୍କୁ ଆଉ ଜଣେ ବଜା ବୋଲି ଧରି ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ଠିକ୍ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି ଓ ଏହି ରାଜାଙ୍କର ତାଙ୍କ ନିଜ କନ୍ୟା ସହିତ ଗୋଟାଏ କୁନ୍ତ୍ରିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିଲା ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଏହି କୁନ୍ତ୍ରିତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅବଲମ୍ବନରେ କବିବର ରାଧାନାଥ ତାଙ୍କ ପାଦାଞ୍ଜ କାବ୍ୟ ଲେଖିଥିବା କଥା

ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଜଣା । ଏଣୁ ଏହାର ଅଧିକ ଅଲୋଚନା ଏଠାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆବଶ୍ୟକ ନାହିଁ ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରାଜାଦାନରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଓ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଗଙ୍ଗ ଇତିହାସରେ କି କି ମୌଳିକ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଅଛି, ଏଠାରେ ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରକାଶ କରାଯିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ପାଞ୍ଜିରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଗଙ୍ଗବଂଶର ଇତିହାସ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ କେତୋଟି ଘଟଣା ଉପରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଗଲା, କେବଳ ସେହି ଘଟଣାଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ନିଃସନ୍ଦେହରେ କୁହାଯାଇ ଯାଏ ଯେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ଗଙ୍ଗରାଜତ୍ବ ମଧ୍ୟରେ ଲେଖା ହୋଇ ନଥିଲା । ପାଞ୍ଜୀରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ରାଜାଜିତ ଘଟଣା ଗୁଡ଼ିକ ଖାଲି ଅସତ୍ୟ ନୁହେଁ; କଲଙ୍କ ଓ କୁହା-ପୁଣି ମଧ୍ୟ । ଗଙ୍ଗବଂଶର ଜଣେ ମାନ୍ୟ ରାଜା ବଞ୍ଚିଥିବା ସମୟରୁ ଏପରି ଘଟଣା ଆଦୌ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇ ମାର ନଥିବ । ଯୁକ୍ତି-ଛଳରେ ଯଦି ଧରାଯାଏ ଯେ ପାଞ୍ଜୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଏହି ଘଟଣାଗୁଡ଼ିକ ସତ୍ୟମୂଳକ, ତଥାପି ସୁଦ୍ଧା ସ୍ତ୍ରୀକାର କରବାକୁ ହେବ ଯେ ମାଦଳା ପାଞ୍ଜୀ ଗଙ୍ଗରାଜତ୍ବରେ ଲେଖା ହୋଇ ନଥିଲା । ମତ୍ୟ ହେଉ, ବା ଅସତ୍ୟ ହେଉ ବିଦ୍ୟମାନ ରାଜବଂଶ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି କଲଙ୍କ ଓ କୁହାପୁଣି ଲେଖା ପ୍ରକାଶ କଲେ ପ୍ରକାଶକାରୀଙ୍କ ଶିରଚ୍ଛେଦ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଦଣ୍ଡ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ନଥିଲା । ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଯୋଗ୍ୟ ଯେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ କାହାର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଗ୍ରନ୍ଥ ବା ଗୁପ୍ତ ବିଦ୍ୟା ନଥିଲା । ସର୍ବସାଧାରଣଙ୍କ ସମ୍ମୁଖ ରୂପେ ଏହା ଜଗନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ରକ୍ଷିତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ଏଣୁ ଏଥିରେ ଯାହା ଲେଖା ହେଉଥିଲା, ତାହା ରାଜାମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ବା କର୍ଣ୍ଣଗୋଚର ହେଉ ନଥିଲା ବୋଲି ଭାବିବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ ।

ଠିକ୍ ଏହିପରି କାରଣମାନଙ୍କରୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ
ରାଜତ୍ବରେ ସୁଦ୍ଧା ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇ ନ ଥିଲା ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରା-
ଯାଇ ପାରେ । ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ୧୦୩୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା ଓ
ଏହାର ସ୍ଥାପୟିତା କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ ଖାରବେଳଙ୍କ ପରି ଜଣେ
ଅଦ୍ବିତୀୟ ଗାରୁରୁଷ ଥିଲେ । ନିଜ ବାହୁବଳରେ ଉତ୍ତରରେ
ହୁଗୁଲି ନଦୀ ଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ ଦକ୍ଷିଣ ଆକଟ ଓ ଭାଞ୍ଜୋରଜିଣ୍ଡା
ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ଓଡ଼ିଶା ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ବସ୍ତ୍ରୀୟ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ମାଦଳା-
ପାଞ୍ଜି ଏହି ପ୍ରବଳ ପ୍ରତାପୀ ଗାରୁରୁଷଙ୍କ ବାଲ୍ୟଜୀବନ ଅତି
କୁସ୍ତିତ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ପାଞ୍ଜିରେ ଲେଖା ଅଛି—
“ମଉସୁଣୁଦେବ ଦିନେ ପ୍ରମେଶ୍ବରଙ୍କୁ ଜଣାଇଲେ ଯୋଡ଼ା ଉତ୍ତରୁ
କାହାକୁ କରନ୍ତି ଗୋସାଇଁ । ଏଥିକୁ ସେନେ ଅଗ୍ୟାଁ ହୋଇଲେ
କାଲି ଦରଶନ ବେଳେ ବନ୍ଦୁଳାଇଙ୍କ ଆଗେ ଖପର ଖଣ୍ଡେ ଢୋରୁ-
ଥିବ, ତତେ ଦେଖି ପଳାଇ ଯିବ, ସେହି ତାକୁ କରଅଛି (ପୃ ୨୨) ।”
ଏହି ଖପରଚଟା କପିଳ ବା କପିଳ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଘରେ ବାହୁରା
ରହୁଥିଲେ । ଦିନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦେଖିଲେ... “କପିଳ ରଜମୂଳେ
ଶୋଇଛନ୍ତି । ମୁହଁରେ ଗର ପଡ଼ିଲାକୁ ନାଗସାପ ଫେଣ ଟେକିଅଛି
(ପୃ ୨୨) ।” ପାଞ୍ଜିକାର କପିଳଙ୍କୁ ଖାଲି ଖପରଚଟା ଓ ଗୋରୁ
ଜରୁଆଳ କରି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି; ସେ ଯେ ଗୌର ଥିଲେ
ତାହା ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । “ବନମାଳୀ ଦାସ ପୁଅ କାଶିଦାସ
ପୂର୍ବ ଗୌର ବନ୍ଦ୍ୟାରେ ରାଜାଙ୍କ ସାଙ୍ଗ ଥିଲେ (ପୃ ୪୫) ।” ଏଣୁ
କପିଳେନ୍ଦ୍ର ରାଜା ହେବା ପରେ ସୁଦ୍ଧା ତାକୁ ନ ପରୁଷବାରୁ
କାଶି ଦାସ ଦିନେ ରାଜାଙ୍କ ନଅରରେ ସିନ୍ଧିକାଟି ଅନେକ ପଦାଥ
ଘେନି ଗଲା । ସକାଳୁ ଉଠି କପିଳେନ୍ଦ୍ର ସିନ୍ଧିଗାଡ଼ ମାପି କାଶି
ଧାନ୍ଦଲେ ଯେ ସେ ଗାଡ଼ଟି ତାଙ୍କର ଗୌରସାଥୀ କାଶିଦାସର କାଉଁ ।

ଏଣୁ ତାକୁ ଡାକ ଅଣି ପୁରୋହିତ କଲେ । ପାଣ୍ଡୀରେ
କପିଳେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଜୀବନୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯାହା ଲେଖ ଅଛି ତାହା ସତ୍ୟ
ହୁଏ । ସେ ବାଲ୍ୟ ଜୀବନରେ ଦରଦ୍ର ହୋଇପାର ଆନ୍ତି, କିନ୍ତୁ
ଦୌବନରେ ସେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ଶେଷ ରାଜା ଚତୁର୍ଥ ଭ୍ରତୃଦେବଙ୍କ
ଅଧୀନରେ ପ୍ରଥମେ ମହାପାତ୍ର ଉପାଧିଧାରୀ ଭାବେ କର୍ମରୁଣୀ ଥିଲେ
ଏବଂ ପରଶେଷରେ ତାଙ୍କର ସୈନ୍ୟାଧ୍ୟକ୍ଷ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ । ଭ୍ରତୃ-
ଦେବଙ୍କୁ ଦୁର୍ବଳ ଦେଖି ଓ ଓଡ଼ିଶାକୁ ମୁସଲମାନ ଆକ୍ରମଣରେ
ଧୂସ୍ର ବିଧୂସ୍ର ଦେଖି ପ୍ରବଳ ପରାସମୀ କପିଳେନ୍ଦ୍ର, ବଳପୂର୍ବକ
ଝଟୁଲର ସିଂହାସନ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ ।

ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ଚରିତ ନାମକ ସୂକ୍ଷ୍ମ ନାଟକରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ
ଅଛି ଯେ ଗଙ୍ଗବଂଶ ଶେଷରାଜା ଚତୁର୍ଥ ଭ୍ରତୃଦେବ ଦକ୍ଷିଣରେ
ଯୁଦ୍ଧ ବ୍ୟାପ୍ତ ଥିବାବେଳେ ତାଙ୍କ ଅନୁପସ୍ଥିତିରେ ତାଙ୍କ ଅମାତ୍ୟ
କପିଳେନ୍ଦ୍ର, ବଳପୂର୍ବକ ଝଟୁଲର ସିଂହାସନ ଅଧିକାର କଲେ ।
ଭ୍ରତୃଦେବ ଦକ୍ଷିଣରୁ ଫେରି ପୁଣି ସିଂହାସନ ଅଧିକାର କରିବାକୁ
ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ, ମାତ୍ର ତାଙ୍କ ଚେଷ୍ଟା ବିଫଳ ହେଲା । ସେ
ଗୋଡ଼ାଣ କଟକକୁ ରାଜଧାନୀ କରି ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ରରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ
କଲେ ଓ ସେଠାରେ ଜୀବନର ଅବଶିଷ୍ଟାଂଶ ଯାପନ କଲେ ।
ଗୋଡ଼ାଣ କଟକରେ ମୂଳ ଗଙ୍ଗବଂଶର ରାଜାମାନେ ରାଜତ୍ବ
କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ଓ ଏହି ରାଜବଂଶୀୟ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ
ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ଚରିତର ରଚୟିତାଙ୍କ ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ଥିଲେ । ଗଙ୍ଗ-
ବଂଶୀୟ ଚରିତରେ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସିଂହାସନ ଲଭ ସମ୍ବନ୍ଧରେ
ଯାହା ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି, ତାହା ପ୍ରକୃତରେ ବିଶ୍ୱାସଯୋଗ୍ୟ । ଯୁଗେ
ଯୁଗେ ପ୍ରବଳ ଅମାତ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଦୁର୍ବଳ ରାଜାମାନେ ସିଂହାସନ

କୁହା ହୋଇଥାନ୍ତି । କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଏହି ସ୍ଥଳରେ ସିଂହାସନ ଲଢ଼ କରି ଥିଲେ । ମାଦଳା ପାଞ୍ଜୀରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ଶେଷ ରାଜା ମଉବ୍ରହ୍ମଦେବ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣପୁର କରାଥିଲେ । ଏହା ଏକାବେଳେ ତାଙ୍କ କାନ୍ଥନୀଳ, କଥା । ଯଦି କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ପୁତ୍ରପୁତ୍ର ହୋଇଥିଲେ, ତାହାହେଲେ ତାଙ୍କ ବଂଶର ନାମ ମଧ୍ୟ ଗଙ୍ଗବଂଶ ହୋଇଥାନ୍ତା । କିନ୍ତୁ ଗୋପୀନାଥପୁର ଶିଳାଲେଖରେ ପୁଷ୍ପକବରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଓଡ଼ିଶାରେ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ଛାପନ କରିଥିଲେ । ବହୁତଃ ତାଙ୍କ ବଂଶୀୟରାଜାମାନେ ନିଜକୁ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ବୋଲି ପରିଚୟ ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ଏଣୁ ଏହାହିଁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ଲିଖିତ ହେବା ତେଲକୁ କପିଳେନ୍ଦ୍ର, କନ୍ୟାଦନ୍ତୀର ବସ୍ତ୍ର ହୋଇସାର ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ କିମ୍ବଦନ୍ତ କିମାକାର କନ୍ୟାଦନ୍ତୀ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା, ତାହାହିଁ ପାଞ୍ଜୀକାର ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି । ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ବା ତାଙ୍କ ପୁରପୌତ୍ରଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଲେଖା ହୋଇ ନ ପାରେ ।

ଗଙ୍ଗବଂଶର ପ୍ରଥମ ରାଜାଙ୍କୁ ଶ୍ରୀପୁଅ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର ପ୍ରଥମ ରାଜାଙ୍କୁ ଶ୍ରୀପୁତ୍ର ଓ ଚୋର କନ୍ୟାଦି ଭୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ପରେ ଛୋଟ ବଂଶର ପ୍ରଥମରାଜା ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପଞ୍ଜିକାର କଥିତ ଲେଖିଛନ୍ତି, ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ବିରୂପ କରାଯାଇଛି । ପାଞ୍ଜୀକାର ରାମଚନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି — “ଯଦୁବଂଶ ରାଜାଏ ଏଣେ ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଲେ । ଦନେଇ ବିଦ୍ୟାଧରଙ୍କ ପୁଅ ତୋଟମୀ ଗଡ଼ରେ ଥିଲେ । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବ ରାଜା ହୋଇଲେ । ବଡ଼ ପ୍ରତାପୀ ରାଜା ହୋଇଲେ (ପୃ ୧୨) ।” ଛୋଟ

ବଂଶ ରାଜତ୍ବ ବେଳକୁ ଡିଡିଗା ମୋଗଲମାନଙ୍କ କରଗତ ହୋଇ ସରିଥିଲା ଓ ଗଜା ଠାରୁ ତାଙ୍କୋର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଗଜପତିଙ୍କ ଅଧିକାର ସଙ୍କ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ଯୁଦ୍ଧ ଓ ଖୋଜା ମଧ୍ୟରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ହୋଇ ସାରିଥିଲା । ଏଣୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଦେବ “ବଡ଼ ପ୍ରତାପୀ ରାଜା ହୋଇଲେ” ବୋଲି ପାଞ୍ଜିକାର କହିଲେ କେହି ବିଶ୍ୱାସ କରବେ ନାହିଁ । ତାଙ୍କୁ, ଭୋଇରାଜ ମାନେ କରଣବଂଶୀୟ ଥିଲେ ବୋଲି ସମସ୍ତ ଐତିହାସିକ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ଭୋଇମାନେ ଯେ କରଣବଂଶୀୟ ଥିଲେ, ଏହାର ବିବିଦ୍ୟ ବିବରଣ ଓ ବଂଶାବଳୀ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ସୁଧାକର ପଟ୍ଟନାୟକ ନିକଟରେ ବହୁ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାର ଶୁକଳାଗ୍ରାମରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଶିଳାଲେଖରେ ଭୋଇବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କୁ “ଶୁଦ୍ରାଧିପତି” ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଏପରି ସ୍ଥଳେ ପାଞ୍ଜିକାର ଭୋଇବଂଶର ପ୍ରଥମରାଜା ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କୁ ଯଦୁବଂଶ ପତ୍ନୀୟ ଓ ବଡ଼ ପ୍ରତାପୀ ରାଜା ବୋଲି ଏପରି ଟଙ୍କିଛନ୍ତି କାହିଁକି ? ଏ ପ୍ରଶ୍ନର ଏକମାତ୍ର ଉତ୍ତର ଏହି ଯେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ଭୋଇବଂଶ ଅମଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଅଡ଼କୁ ଲାଗିତ ହୋଇଥିଲା । ପାଞ୍ଜିକାର ରାମଚନ୍ଦ୍ରଦେବ ବା ତଦ୍ୱାୟ ବଂଶଧରମାନଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଥିଲେ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ଲେଖା ହେବା ବେଳକୁ ଭୋଇ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଦେବ କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ବ୍ୟକ୍ତି ହୋଇ ନଥିଲେ; ନଚେତ୍, ତାଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ପାଞ୍ଜିକାର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅବଲମ୍ବନରେ କିମ୍ବଦନ୍ତ କିମାକାର ରୂପେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରାଥାନ୍ତେ । ପ୍ରଥିତଯଶ ଓ ପ୍ରବଳ ପରାକ୍ରମ ଗଜବଂଶ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶରେ ଉତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିମ୍ବଦନ୍ତ କିମାକାର ଚଳି ଲେଖିଯାଉବା ପରେ ପରାଧୀନ ଦୁର୍ବଳ, ଅଖ୍ୟାତନାମା ଓ ଭୂତସଙ୍କ୍ରାନ୍ତ ଭୋଇବଂଶକୁ ଯଦୁବଂଶ ବୋଲି ଉପସ୍ଥାପିତ କରିବା ଦ୍ୱାରା ସମସାମୟିକ ଭୋଇରାଜମାନଙ୍କ

ପ୍ରତି ପାଞ୍ଜୀକାରକ ଅନୁଗତ୍ୟ ଓ ଉତ୍ତ ତାଙ୍କ ଲେଖାରୁହିଁ ଦିବା-
ଲୋକ ପରି ପୁଷ୍ପ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ଏଣୁ ମୋଗଲ୍ ସମ୍ରାଟ ଅକବରଙ୍କ
ପ୍ରତିନିଧି ମାନସିଂହ ଠାଣର ଭୋଇରଜା ଶମ୍ଭବତ୍ତ ଦେବଙ୍କ
ଜୋଦା ଗାଦ ପ୍ରତି ସତ୍ତ୍ୱପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ
ଲିଖିତ ଓ ଉପସ୍ଥ ପିତ ହୋଇ ଥିଲା ବୋଲି ଯେଉଁ ପ୍ରବାଦ ଅଛି,
ତାହା ସତ୍ୟାଶ୍ରିତ ।

ମୋଗଲ୍ ରାଜତ୍ୱରେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ଲିଖିତ ହୋଇଥିବାରୁ
ଏଥିରେ ମୂଳରୁ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅମ୍ବର (ଅମିର୍), ପାତସା (ପାତ୍ସା
ବା ବାଦସା), ମୋଗଲ, ପଠାଣ, ନବାବ, ଜମିଦାର, ଲଢ଼ର,
ଫରଜ ଇତ୍ୟାଦି ଯେ ବାବଦ୍ଦାର ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବେ । ଅତ୍ୟନ୍ତ
ସ୍ୱାଭାବିକ ହୋଇଛି । ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀର ପ୍ରଥମାଂଶରେ ଥିବା ଭାଷାକୁ
ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଗୌଡ଼ ଗଙ୍ଗ ଦେବଙ୍କ ଅମଳର ଅତି ପ୍ରାଚୀନ
ଭାଷା ବୋଲି କେହି କେହି କହିଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଏପରି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ
ଭ୍ରମପୂର୍ଣ୍ଣ । ମାଦଳା ପାଞ୍ଜୀରେ ସତ୍ୟଯୁଗ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି
ବ୍ରିଟିଶ୍ ରାଜତ୍ୱ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଏହାର
ଭାଷାରେ ହିମାଳୟର କୌଶସ ଶବ୍ଦ ନାହିଁ । ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ
ରାଜତ୍ୱର ଘଟଣାବଳୀ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାରେ ପାଞ୍ଜୀକାର ଯେଉଁ ଭାଷା
ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି, ଭୋଇରଜା ଶମ୍ଭବତ୍ତଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର
ଘଟଣାବଳୀ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାରେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେହି ଭାଷା
ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ମାଦଳା ପାଞ୍ଜୀର ଯେଉଁ ଅଂଶରେ ବ୍ରିଟିଶ୍
ରାଜତ୍ୱର ଘଟଣାବଳୀ ଲିଖିତ ଅଛି, କେବଳ ସେହି ଅଂଶରେହିଁ
ଭାଷାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଯାଏ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ଯଦି ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ-
ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ଠାରୁ ହିମାଳୟରେ ଲେଖା ହୋଇ ଅସିଥାନ୍ତା,

ତାହାହେଲେ ଏହାର ଭାଷାରେ ମଧ୍ୟ କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ଅବଶ୍ୟକତା ବାହାରେ ପଡ଼ିଥାନ୍ତା । କେହି କେହି ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀରେ ଥିବା ଭାଷାର ଭ୍ରମକୁ ତାର ପ୍ରାଚୀନତ୍ବ ବୋଲି ଭାବିଥାନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ଭୁଲ୍ ଯାଆନ୍ତି ଯେ ପାଞ୍ଜୀକାର ସଂସ୍କୃତ ବା ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ କିମ୍ବା ଚମ୍ପୂ ପଠା ଓ ଶିଳାଲିପିରଭାଷାରେ ପାରଦର୍ଶୀ ନଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ ବଂଶାବଳୀ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ । ଭାଷାର ଅଜ୍ଞତାକୁ ପ୍ରାଚୀନତା ବୋଲି ଭାବିବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ରଜଲର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପଞ୍ଚସଖା ସମସାମୟିକ ଥିଲେ, ମାତ୍ର ସେମାନଙ୍କ ଲେଖାମାନଙ୍କରେ ଥିବା ଭାଷାରେ ଏକତ୍ବ ବା ସାମ୍ୟ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଦାୟକ ମାନ୍ୟତା ଭାଷାକୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ କମ୍ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସଖାଙ୍କ ଭାଷାକୁ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ବୋଲି ଭାବିଲେ ମହା ଭ୍ରମରେ ପଡ଼ିବାକୁ ହେବ ।

ମାଦଳା ପାଞ୍ଜୀର ମୂଳରୁ ଭୋଜବଜ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଥିବା ସମସ୍ତ ଇତିହାସ ଯେ ଏକ ସମୟରେ ଲେଖା ହୋଇଥିଲା, ତାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରମାଣ ମଧ୍ୟ ଏହି ପାଞ୍ଜୀ ମଧ୍ୟରେ ରହିଛି । "ମାଦଳା-ପାଞ୍ଜୀ" ମତରେ ରକ୍ତବାହୁର ଅଭିଯାନ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଘଟିଥିଲା; କିନ୍ତୁ ପାଞ୍ଜୀରେ ରକ୍ତବାହୁକୁ ଅନ୍ତର ବା ଅମିର ଅଖ୍ୟା ଦିଆ ହୋଇଛି ଓ ଏହି ବର୍ଣ୍ଣର ରାଜାକୁ ମୋଗଲରାଜା ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଓଡ଼ିଶାରେ କାହିଁକି ଭାରତ-ବର୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ମୋଗଲ ଓ ଅମିର ଯେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ଯେଉଁ ସମୟର ଘଟଣା ସେ ସମୟରେ ହିଁ ଯଦି ମାଦଳା-ପାଞ୍ଜୀ ଲିଖିତ ହୋଇଥାନ୍ତା, ତାହାହେଲେ ଏ ଯେଗୁଡ଼ିକ କଦାପି ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇପାରି ନଥାନ୍ତା । କେଶରୀଚନ୍ଦ୍ର ଶେଷ ରାଜାଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କ ଅମାତ୍ୟ ବାସୁଦେବରଥଙ୍କ କଳହ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ

ପାଂଜାର ପଠାଣ ଶବ୍ଦଟି ବାବଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି । ତା ଛଡ଼ା, ଅନଙ୍ଗଭ୍ରମଦେବ ଯେଉଁ ମୁଦଲ କରିଥିଲେ, ସେଥିରେ ସେ ନିଜକୁ “କଲବର୍ଗେଶ୍ୱର” ବୋଲି ଅଭିହିତ କରିଥିବା କଥା ମଧ୍ୟ ପାଂଜାରୀ ଲେଖିଛନ୍ତି । ବାହମନ ରାଜ୍ୟର ଦ୍ୱିତୀୟ ରାଜାପାଂଜାର ନାମ ଥିଲା କୁଲ୍‌ବର୍ଗ ଓ କୁଲ୍‌ବର୍ଗ ବା ଗୁଲ୍‌ବର୍ଗ ଶବ୍ଦରୁ କଲବର୍ଗ ଶବ୍ଦଟି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି । ତତ୍କାଳୀନ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ବାହାମନ ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ନ ଥିଲା । ଏପରିସ୍ଥଳେ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ସୁଭା ଅନଙ୍ଗଭ୍ରମଦେବ କୁଲ୍‌ବର୍ଗ ବା ଗୁଲ୍‌ବର୍ଗ ଅଧିକାର କରି କଲବର୍ଗେଶ୍ୱର ଉପାଧି ଧାରଣ କଲେ କିପରି ? ପ୍ରକୃତ କଥା ଏହି ଯେ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ କୁଲ୍‌ବର୍ଗ ଅଧିକାର କରି ବା ଆକ୍ରମଣ କରି କଲବର୍ଗେଶ୍ୱର ଉପାଧି ଧାରଣ କରିଥିଲେ । ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଭୋଲ୍ଲରାଜାମାନେ ଏପରିକି ଅଧୁନିକ ପୁରୀରାଜାମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଉପାଧି ଗବର ସହିତ ବହନ କରି ଆସିଛନ୍ତି । ଗୋତର ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଭାଗରେ ମାଦଳାପାଂଜା ଲିଖିତ ହେବା ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାର ଗଜପତିମାନେ ଯେଉଁ ଉପାଧି ବହନକରୁଥିଲେ, ପାଂଜାବୀର ତାହା ଅନଙ୍ଗଭ୍ରମଦେବଙ୍କ ଠାରେ ଯୋଡ଼ି ଦେଇଛନ୍ତି ।

ଏହିପରି ଅଲେଚନା କଲେ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ମାଦଳା-ପାଂଜାର ଲେଖା ଭୋରବଂଶ ଅମଳର ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଭୋରବଂଶ ଠାରୁ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାଦଳାପାଂଜାରେ ଯାହା ଲେଖା ଅଛି, ତାହା ପ୍ରକୃତ ଇତିହାସ; ଏଣୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉପାଦାନରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଇତିହାସ ସହିତ ଏହାର ପ୍ରାୟ ଅମେଳ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଗୋତର ଶତାବ୍ଦୀ ମୁବରୁ ଯେଉଁ ଘଟଣାମାନ ପାଂଜାରେ ଲିଖିତ ହୋଇଛି, ତାହା କିମ୍ବଦନ୍ତୀ । ଏଣୁ ପ୍ରକୃତ ଇତିହାସ ସହିତ ତାର ଅମେଳ

ରହିବା ସ୍ବାଭାବିକ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । କମ୍ବଦନ୍ତୀର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷଣ ଏହି ଯେ ତାହା ଅସତ୍ୟ, ଅତରଂଜନ ଓ ଅତି ଭୌତିକତାର ଅବରଣ ତଳେ ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟକୁ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ କରିପାରେ । ମାଦଳାପାଂଜୀରେ ଲିଖିତ ଗୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ଘଟଣା-ମାନଙ୍କରେ କମ୍ବଦନ୍ତୀର ଏହି ଲକ୍ଷଣ ରହିଛି; ଏଣୁ ପାଂଜୀର ଏହି ଅଂଶକୁ ଇତିହାସ ନ କହି କମ୍ବଦନ୍ତୀ ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ ।

କେଶରୀବଂଶ ଓ ସୋମବଂଶ ।

ତାମ୍ର ଓ ଶିଳାଲେଖରୁ ଯେଉଁ ସୋମବଂଶ ମିଳେ, ତାହା ମାନ୍ଦିକାପାଂଜୀର କେଶରୀ ବଂଶ ବୋଲି ଅନେକ ଆତ୍ମହାସିକ କହୁ ଆସିଛନ୍ତି । ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ଅଳ୍ପ ପଞ୍ଜିର ସବୁମୋଟ ୨୦ଟି ତାମ୍ର ଓ ଶିଳା ଲେଖ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମେ ଏମାନଙ୍କ ବଂଶାବଳୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେକ ଭ୍ରମ ରହିଥିଲା ଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ଏହି ବଂଶର ଅନେକ ଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖ ମିଳିବା ପରେ ଏହି ଭ୍ରମ ଦୂର ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ କେଉଁ ରାଜାଙ୍କ ପରେ କେଉଁ ରାଜା ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ ତାହା ନିଶ୍ଚିତ ରୂପେ ଜଣା ଚାଲେ ମଧ୍ୟ, ଏମାନେ କେଉଁ କେଉଁ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଓ କେତେ ଦର୍ଶ ଧରି ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ, ତାହା ହିଁର କରିବା ସହଜ-ସାଧ୍ୟ ହୋଇନାହିଁ; କାରଣ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ତାମ୍ର ବା ଶିଳାଲେଖମାନଙ୍କରେ କୌଣସି ସମ୍ବତ୍ ବା ଅନ୍ୟ ନାହିଁ; ରାଜାମାନଙ୍କର ଖାଲି ଅଙ୍କ ବା ଶାସନନାଲର ଦର୍ଶ ମାତ୍ର ଲିଖିତ ଅଛି । ଏପରିକି ଏମାନଙ୍କ ସମୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ପାଇଁ ଦୁଇଟି ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ କରାଯାଇଛି । ପ୍ରଥମତଃ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ତାମ୍ର ଓ ଶିଳାଲେଖାରେ ଥିବା ଅକ୍ଷରମାନଙ୍କ ବସ୍ତୁସ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି । ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣାୟୁ ଫିଲ୍ଡ୍ ସହେବ ଓ କିଲ୍‌ହର୍ଣ୍ଣ ସହେବ ସୋମବଂଶୀ ତାମ୍ର ଶାସନର ଅକ୍ଷରକୁ ୧୫ ଓ ୨୫ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଅକ୍ଷର ବୋଲି କହିଯାଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହି ଉପାୟରେ ସଠିକ୍ ସମୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିବା ଏକ ପ୍ରକାର ଅସମ୍ଭବ । କାରଣ ଅକ୍ଷର ସାହାଯ୍ୟରେ ଯେଉଁ

ସମୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିପାରିବା ତାହା ଶେଷ ଦେଖିବୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ ପଠ ହୋଇଥିବାର ସମ୍ଭାବନା ଥାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ତର ପରୀକ୍ଷା କରି ପେରୁ ତାହା ଗାସନକୁ ୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀର ବୋଲି କୁହାଯିବ, ତାହା ୧ମ ବା ୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟ ହେଇପାରେ । ଏଣୁ ଧ୍ରୁଞ୍ଜୟ ଉପାୟଟି ଉପରେ ପଶ୍ଚିତମାନେ ବେଶୀ ଜୋର ଦେଇଛନ୍ତି । ଧ୍ରୁଞ୍ଜୟ ଉପାୟଟି ଏହି ପେ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମସ୍ୟା-ସୂଚକ କୌଣସି ସୂଚକ ସଠିକ୍ ସମୟ ଜଣାଥିଲେ, ତାହାର ସାହାଯ୍ୟରେ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ସମୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିବା ।

ଅନୁସନ୍ଧାନ ଦ୍ଵାରା ଜଣାଯାଇଛି ଯେ ଚେଳବଂଶୀୟ ରାଜା ବଜେନ୍ଦ୍ରବୋଲ ୧୦୨୨ ବା ୧୦୨୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଯଯାତି ନଗରରେ ଇନ୍ଦ୍ରପଥ ନାମକ ଜଣେ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ତାଙ୍କ ବଂଶରେ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ବନ୍ଦ କରୁଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କ ସମ୍ପତ୍ତିକୁ ଲୁଟି କରୁଥିଲେ । ଏହି ଘଟଣା ବଜେନ୍ଦ୍ରବୋଲଙ୍କ ଆକ୍ରମଣ ବାରଟି ଶିଳା ଓ ତାହା ଲେଖରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଛି ଓ ଏହି ଲେଖ-ମାନଙ୍କର ଲୋକ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ଥିବାରୁ ଅନୁମାନର ସମୟ ମଧ୍ୟ ସଠିକ୍ ଭାବରେ ଜଣାଯାଇଛି । ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସି କୌଣସିଟିରେ ତାମିଲ୍ ଭାଷାରେ ଇନ୍ଦ୍ରପଥଙ୍କ ନାମ ବିକୃତ ଭାବରେ ଲିଖିତରୂପ ବା ଲିଖିତରୂପ ଓ ଯଯାତି ନଗରର ନାମ ଅତି ନଗର ବା ସ୍ଵାଦିନଗର ବୋଲି ଲେଖାଥିଲେ ମଧ୍ୟ, କେତୋଟିରେ ସୁମ୍ପୁଷ୍ପ ଭାବରେ ଇନ୍ଦ୍ରପଥ ଓ ଯଯାତି ନଗର ବୋଲି ଲେଖା ଅଛି । ଏଣୁ ୧୦୨୨ ବା ୧୦୨୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବଜେନ୍ଦ୍ରବୋଲ ଯଯାତି ନଗରରେ ଇନ୍ଦ୍ରପଥ ନାମକ ଜଣେ ସୋମବଂଶୀ

ରାଜାଙ୍କୁ ପେ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ, ଏ ବିଷୟର ସମେତ କବିବାର
ଅବକାଶ ନାହିଁ । ରାଜେନ୍ଦ୍ରଗୁଳଙ୍କ ଅନ୍ତର୍ମତ ପୂର୍ବ ଭାରତୀୟ
ଇତିହାସରେ ଗୋଟିଏ ମନବାଦୀ ସମ୍ବନ୍ଧ ଓ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ଦେଖା
ଯେ କେବଳ ଓଡ଼ିଶା ଅନ୍ତର୍ଗତ କେବଳ ଅସି ନ ଥିଲେ । ଗଙ୍ଗାରୁ
ପାଣି ଆଣିବାକୁ ପାଟି ପାଟି ବାଟରେ ଯତାତ ନଗର, କୋଶଳ
(ଉପର ମହାନଦୀ ଉପତ୍ୟକା), ଉତ୍ତର ବସୁ (ଓଡ଼ିଶା), ଦକ୍ଷିଣ
ଭୁବନ (ମେଦିନୀପୁର) ଓ ଦକ୍ଷିଣଗଡ଼ (ପଶ୍ଚିମ ବଙ୍ଗ) ପାର ହୋଇ
ବଙ୍ଗାଳକୁ ପରାସ୍ତ କରିବା ପରେ ଗଙ୍ଗାରୁ ପାଣି ନେଇ ଫେରି
ଥିଲେ । ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ଅଞ୍ଚଳରେ କୋଶଳ (ବିନ୍ଦୁରାସର
ସୋନପୁର ଅଞ୍ଚଳ) ଓ ଉତ୍କଳ ଯୁକ୍ତରାଜ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା
ଓ ଏହାର ରାଜଧାନୀ ଯତାତନଗର ଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ଏକାଧିକ
ତାମ୍ରଶାସନରେ ରହିଛି । ରାଜେନ୍ଦ୍ରଗୁଳଙ୍କ ଲେଖମାନଙ୍କରେ
ଯତାତନଗର, ସୋମବଂଶ ଓ ଇନ୍ଦ୍ରପଥ ସ୍ୱସ୍ଥ ଭାବରେ ଲିଖିତ
ଥିବାରୁ ଇନ୍ଦ୍ରପଥକୁ ଯୁକ୍ତରାଜ୍ୟ କୋଶଳୋତ୍କଳର ଜଣେ ସୋମ-
ବଂଶୀ ରାଜା ବୋଲି ଧରିବାକୁ ହେବ । କିନ୍ତୁ ସୋମବଂଶୀ ତାମ୍ର-
ଶାସନମାନଙ୍କରୁ ଯେଉଁ ଠିକ୍ ରାଜାଙ୍କ ନାମ ମିଳେ, ସେ ମଧ୍ୟରେ
ଇନ୍ଦ୍ରପଥଙ୍କ ନାମ ନାହିଁ । ଏହି ବଂଶର ଗ୍ରାମରଥଙ୍କ ପରେ ଧର୍ମ-
ରଥ ଓ ଧର୍ମରଥଙ୍କ ପରେ ନନ୍ଦିଷ ରାଜା ହୋଇଥିବା କଥା ତାମ୍ର-
ଶାସନମାନଙ୍କରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ସୁଦ୍ଧା ବା ସ୍ୱ ବଂଶୀୟ ବିଜୟ
ଛଡ଼ା ପରାଜୟର କଥା କୌଣସି ଭାରତୀୟ ରାଜାଙ୍କ ପ୍ରାଚୀନ
ଲେଖରେ ମିଳେ ନାହିଁ । ତଥାପି ଧର୍ମରଥଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ
ସୋମବଂଶୀ ରାଜ୍ୟ ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉପହତ ହୋଇଥିବା କଥା
ବ୍ରହ୍ମେଶ୍ୱର ଶିଳାଲେଖରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ଅନ୍ୟବଂଶର ରାଜା-
ମାନଙ୍କ ପରି ସୋମବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟ ଏକାଧିକ ନାମଥିଲା ।

ଏଣୁ ଯେତେମାନେ ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି ଯେ ଭ୍ରାମରଥ ଓ
ଧର୍ମରଥଙ୍କ ଠିକ୍ ଫରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ନନ୍ଦବଂଶର ସୋମବଂଶ ଅନ୍ୟତମ
ନାମ ଥିଲା ତତ୍ତ୍ୱରଥ ଓ ତାଙ୍କର ରାଜତ୍ୱରେ ! ରାଜେନ୍ଦ୍ରଗୁଳ୍ମକ
ମହାତ ନନ୍ଦର ଆକ୍ରମଣ କରୁଥିଲେ । ଏଣୁ ୧୦୨୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ
ସୋମବଂଶୀ ରାଜତ୍ୱ କାଳର ଗୋଟିଏ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ତାରିଖ । ଏହି
ଅନୁମାନ ମାଦଳାଧୀନ ଦ୍ୱାରା ସମର୍ଥିତ ହେଉଛି କି ନା ତାହା
ପରେ ଦେଖାଯିବ । ବର୍ତ୍ତମାନ ପାଇଁ ଧରାଯାଉ ଯେ ୧୦୨୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ
ସୋମବଂଶୀ ଶାସନ କାଳର ଗୋଟିଏ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ତାରିଖ ।

୧୦୩୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୦୧୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ବେଳକୁ ଅନନ୍ତ
ବର୍ମାଙ୍କ ଗୌଡ଼କୋ ସୋମବଂଶ ପରିବର୍ତ୍ତରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗଙ୍ଗବଂଶ
ସ୍ଥାପନ କରୁଥିବାର ନିଶ୍ଚିତ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଏଣୁ ୧୦୧୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦଟି
ସୋମବଂଶୀ ରାଜତ୍ୱର ଅବସାନ ବେଳର ଗୋଟିଏ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ
ତାରିଖ । ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକେ କେତେ ବର୍ଷ
ଲେଖାଏଁ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ, ତାହା ସ୍ଥିର କରା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।
କିନ୍ତୁ ଶିଳା ଓ ତାମ୍ରଲେଖମାନଙ୍କରେ ଜନମେଜୟଙ୍କ ୩୫ ଶ,
ପ୍ରଥମ ମହାତଙ୍କ ୨୮, ଭ୍ରାମରଥଙ୍କ ୧୩, ଯଦୁ ଯଯାତିଙ୍କ ୨୪
ଓ ଉଦ୍ୟୋତକେଶଙ୍କ ୧୮ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କାଳର କଥା ଉଲ୍ଲେଖ
ରହିଛି । ଏଣୁ ଏହି ସମସ୍ତ ରାଜାମାନେ ଏହି ଯଦୁ ବର୍ଷରୁ କମ୍
ରାଜତ୍ୱ କରି ନଥିବେ । ନନ୍ଦବଂଶରଥ ଯଦୁ ରାଜେନ୍ଦ୍ରଗୁଳ୍ମକଙ୍କ
ଦ୍ୱାରା ଆକ୍ରମଣ ହୋଇ ନିହତ ହୋଇଥାନ୍ତି, ତାହାହେଲେ ତାଙ୍କ
ରାଜତ୍ୱକାଳ ମଧ୍ୟ କମିଯାଇ ଥିବ । ଏ ସମସ୍ତ କଥା ମନେରଖି ଓ
ରାଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପିତାପୁତ୍ର ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଯେଉଁ ମନ୍ତ୍ରଣ ଥିଲା,
ତାହା ମଧ୍ୟ ବିଚାର କରି ୧୦୨୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଉପରକୁ ଓ ତଳକୁ

ଗଣନା କଲେ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ଯେଉଁ ମୋହାମୋଟି ରାଜତ୍ବକାଳ ମିଳେ, ତାହା ସେମାନଙ୍କ ବଂଶାବଳୀ ସହିତ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା । ଏହି ବଂଶାବଳୀ ସହିତ ମାଦଳାପାଂଜୀର କେଶବ ବଂଶର ଯେଉଁ ଯେଉଁ ରାଜାମାନଙ୍କ ନାମ ମେଳ ଖାଇଯାଏ, ତାହା ମଧ୍ୟ ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା ।

ତାମ୍ର ଓ ଶିଳାଲେଖରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ସୋମବଂଶ	ମାଦଳାପାଂଜୀରୁ ପ୍ରାପ୍ତ କେଶବବଂଶ
ଜନମେଜୟ (ଖ୍ରୀ: ୯୧୮-୯୨୫)	ଜକେଜୟକେଶବ
ପ୍ରଥମ ଯଯାତି (ଖ୍ରୀ: ୯୫୦-୯୬୫)	ଯଯାତି କେଶବ
ଭୀମରଥ (ଖ୍ରୀ: ୯୭୫-୧୦୦୦)	ଭୀମକେଶବ
ଧର୍ମରଥ (ଖ୍ରୀ: ୧୦୦୦-୧୦୧୫)	ଧର୍ମକେଶବ
ନନ୍ଦ୍ରସ, ଭଦ୍ରରଥ ? (ଖ୍ରୀ: ୧୦୧୫-୧୦୨୨)	ଭଦ୍ରକେଶବ
ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତି (ଖ୍ରୀ: ୧୦୨୨-୧୦୫୦)	—
ଉଦ୍ୟୋତ କେଶବ (ଖ୍ରୀ: ୧୦୫୦-୧୦୬୫)	ଅନନ୍ତ କେଶବ

ଏଥିରୁ ଦେଖାଯିବ ଯେ ତାମ୍ର ଓ ଶିଳାଲେଖରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ନାମ ଓ ମାଦଳାପାଂଜୀରୁ ପ୍ରାପ୍ତ କେଶବବଂଶୀ

ରାଜାମାନଙ୍କ ନାମ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାୟ ଅମେଳ ନାହିଁ । ଉଦ୍ୟୋଗ-
କେଶରୀ ଗୋଟିଏ ଅସାଧାରଣ ନାମ ଓ ଏପରି ନାମ ଭାରତର
କୌଣସି ରାଜବଂଶରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଜନମୁଖରେ ଏହି
ଅସାଧାରଣ ନାମଟି ଗୁଲ୍‌ଅସିବା ବେଳେ ତାହା ଅନନ୍ତକେଶରୀରେ
ପରିଣତ ହେବା ଆଦୌ ବାଧ୍ୟ ହୁଏ । ତା ଛଡ଼ା ଏହି ନାମଟି
ଗୋଟିଏ ଯୋଡ଼ିରୁ ଅନ୍ୟ ଯୋଡ଼ିକୁ କପି କରା ହେବା ବେଳେ ଶକ୍ତି
ହୋଇଥିବା ଅସମ୍ଭବ ହୁଏ । ଉଦ୍ୟୋଗ କେଶରୀ ଦ୍ଵିତୀୟ
ଯଯାତିଙ୍କ ପୁତ୍ର ଓ ଠକ୍ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା । ପାଣ୍ଡୀ ମତରେ ମଧ୍ୟ
ଅନନ୍ତକେଶରୀ ଯଯାତି କେଶରୀଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା । କିନ୍ତୁ ପାଣ୍ଡୀରେ
ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ଓ ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତିଙ୍କୁ ଏକ ଓ ଅନ୍ତର ରାଜା ବୋଲି
ଧରାଯାଇଛି । କିନ୍ନରୀରେ ଏପରି ଭ୍ରମ ସ୍ଵାଭାବିକ । ପ୍ରଥମ ଯଯାତି
ଓ ଦ୍ଵିତୀୟ ଯଯାତିଙ୍କ ଅମଳରେ ଯାହା ଯାହା ଘଟିଥିଲା, ତାହା
କେବଳ ଯଯାତି କେଶରୀଙ୍କ ଅମଳରେ ଘଟିଥିଲା ବୋଲି ମାଦଳା-
ପାଂଜୀରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ଦୁଇଟି ରାଜାଙ୍କ ନାମ ଏକ ଥିବାରୁ
ଉଭୟଙ୍କୁ ଭ୍ରମରେ ଏକ ବୋଲି ଧରା ହୋଇଛି ଓ ଉଭୟଙ୍କ
ରାଜତ୍ଵକାଳରେ ଘଟିଥିବା ଘଟଣାମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ମିଶାଇ ଦିଆଯାଇଛି ।
ତାମ୍ର ଓ ଶିଳାଲେଖରେ ସୋମବଂଶର ଯେଉଁ ନ୍ଯମ ଦେଖା ଯାଏ,
ପାଣ୍ଡୀରେ କେଶରୀବଂଶର ଠିକ୍ ସେହି ନ୍ଯମ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।
ପାଣ୍ଡୀ ମତରେ ଯଯାତି କେଶରୀ କେଶରୀବଂଶ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ,
କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମେଶ୍ଵର ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଜନମେଜୟ
ଉତ୍କଳରେ ସୋମବଂଶ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଏହି ବୈଷମ୍ୟର
କାରଣ ଏହି ଯେ ଜନମେଜୟ ଉତ୍କଳୀୟ ନୈଷ୍ଠିକ ସମ୍ରାଟାୟର
ପୁତ୍ରରେ ଜାଗ୍ରତ ରହିବା ଭଳି କୌଣସି କାମ କରି ନ ଥିଲେ ।
କିନ୍ତୁ ଯଯାତି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ପୁନଃ ସ୍ଥାପନ କରି ତାଙ୍କ ମନ୍ଦିର

ନିମିଷ କରି ଓ ଯାଗେଇ ବର ଉତ୍ତଳବାସୀମାନଙ୍କ ମୁଣ୍ଡରେ
ରର ଜାଣିତ ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ଏଣୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଜନ ଶ୍ରୁତି
ନାହିଁ କେଶବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା ବୋଲି ଧରିନେଲା । କିନ୍ତୁ-
ଦନ୍ତୀମାନ ଅତି ସଜା । ମତ୍ତ ଓ ପହସନ ଆଦି ଏହିପରି ଓଲଟ
ପାଲଟ ହୋଇଯିବା ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ।

ସୋମବଂଶର ପଟାତକ ନାମ ଓ କେଶବ ବଂଶରେ ଯଥାତ
କେଶବଙ୍କ ନାମ ମିଳୁଥିବାରୁ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଫ୍ଲିକ୍ ସାହେବଙ୍କ ସମୟ ଠାରୁ
ଆଜିପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନେକ ପଣ୍ଡିତ ଉଦୟଙ୍କୁ ଏକ ରାଜବଂଶ ବୋଲି
ଧରି ଆସିଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ସୋମବଂଶ ସହିତ କେଶବ ବଂଶରେ
କେତେ ଜଣ ରାଜାଙ୍କ ନାମ ମିଳୁଛି, ଏହା କେହି ଦେଖାଇ
ନ ଥିଲେ । ଏହି ଆଲୋଚନାରୁ ଦେଖାଯିବ ଯେ ସୋମବଂଶରେ
ମୋଡେଇଣି ରାଜାଙ୍କ ନାମ ଅଛି, କେଶବ ବଂଶରେ ମଧ୍ୟ ସେତେ
ଜଣ ରାଜାଙ୍କ ନାମ ଓଲଟପାଲଟ ଭାବରେ ରହିଛି । ଏଣୁ ଉଭୟ
ବଂଶକୁ ଏକ ଓ ଅଭିନ୍ନ ରାଜବଂଶ ବୋଲି ନି ଧରିବାର କୌଣସି
ନ୍ୟାୟ ସଙ୍ଗତ କାରଣ ନାହିଁ । ଇନ୍ଦ୍ରରଥ ନାମଟି ନିଦ୍ରାସକ ଅନ୍ୟ
ନାମ ଥିଲା ବୋଲି ପଣ୍ଡିତମାନେ ଅନୁମାନ କରିଥିବା କଥା
ଅନ୍ତେ କୁହାଯାଇଛି । ମାଦଳାପାଞ୍ଜରୁ ଇନ୍ଦ୍ରକେଶବ ନାମଟି
ମିଳୁଥିବାରୁ ସେମାନଙ୍କ ଏହି ଅନୁମାନ ଅନ୍ୟ ଉପାଦାନ ଦ୍ୱାରା
ସମର୍ଥିତ ହେଉଛି । ଏଣୁ ଉଲ୍ଲିଖିତ ସୋମବଂଶ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ
କେତେକ ବର୍ଷ କମ୍ ବେଶୀ ହେବାର ଯଥେଷ୍ଟ ସମ୍ଭାବନା ଥିଲେ
ମଧ୍ୟ ତାର ମୋଟିମୋଟି ସତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାର
କୌଣସି ନ୍ୟାୟସଙ୍ଗତ କାରଣ ନାହିଁ ।

ସୋମବଂଶୀ-କେଶରୀରାଜାମାନଙ୍କ ଯେଉଁ ସମୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରାଗଲା, ତାହା ସେମାନଙ୍କ ତାମ୍ର ଓ ଶିଳାଲେଖର ଲିପିର ବ୍ୟୟ ସହିତ ପ୍ରାୟ ମେଳ ଖାଉଛି । ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଯିହୁଡ଼ ଓ କିଲୁହର୍ଣ୍ଣ ଲିପିତର ଅନୁସାରେ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ୧୧ଶ ଓ ୧୨ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇଛନ୍ତି । ଉତ୍କଳିତ ଆଲେଚନାରୁ ଦେଖାଯିବ ଯେ ସୋମବଂଶୀମାନେ ୧୦ମ ଓ ୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ । ଲିପିତର ଅନୁସାରେ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ସମୟରେ ଏ ନିଶ୍ଚିତ ବର୍ଷ ଏପଟ ସେପଟ ହୋଇପାରେ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀରେ ଯେ କେଶରୀବଂଶୀର ରାଜତ୍ବକୁ ୪ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇଛି, ତାହା ଏକ ପ୍ରକାର ଅସମ୍ଭବ କଥା । ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀରେ ଏପରି ଭ୍ରମ କିପରି ପ୍ରବେଶ କରିଛି, ତାର ସମ୍ୟକ୍ ଆଲେଚନା ପରେ କହିଯିବ ।

ଏହି ଆଲେଚନାରୁ ଆଉ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରଶ୍ନ ସ୍ପଷ୍ଟ ମନରେ ଜାଗ୍ରତ ହୁଏ । ପ୍ରଥମ ପ୍ରଶ୍ନ ଏହି ଯେ ମାଦଳା ପାଞ୍ଜୀରେ ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀବଂଶ ବୋଲି କାହିଁକି କୁହାଯାଇଛି ? ଏହାର ଉତ୍ତର ଏହି ଯେ ଗଜପତି ପରି କେଶରୀ ଶାସକ ଏ ଜନପ୍ରସିଦ୍ଧ ଉପାଧି । ଗଜପତି ଉପାଧିଟି ଶିଳା ଓ ତାମ୍ରଲେଖରେ କୃତ୍ରିମ ଦେଖାଯାଏ, କିନ୍ତୁ ଗଙ୍ଗବଂଶରୁ ଘୋରବଂଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ସମସ୍ତ ରାଜାଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ଓ ଭାରତବାସୀମାନେ ଗଜପତିବୋଲି କହୁଥିଲେ । ଗଙ୍ଗବଂଶର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ଯେ ଓଡ଼ିଶା ଓ ଓଡ଼ିଶା ବାହାରର ଲୋକେ କେଶରୀ ବୋଲି କହୁଥିଲେ, ତାର ଅନେକ ପ୍ରମାଣ ଅଛି । ଓଡ଼ିଶାର ଯେଉଁ ରାଜା ଚୀନ-ସମ୍ପାଚକ ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥ ଗଣ୍ଡବୁଦ୍ଧ ପଠାଇ ଥିଲେ, ତାଙ୍କ ନାମଥିଲା ଶୁଭାକର

କେଶରୀ । ଅଥଚ ତୌମତାମୁଖାସନମନଙ୍କରେ ଗୁରୁତ୍ବେଷ୍ଟ ସ୍ବଜାଳ ଏହି ନାମ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ତାହା ଶୁଭକର କେଶରୀ ବୋଲି ଲେଖା ନ ହୋଇ ଶୁଭକର ଦେବ ବୋଲିହିଁ ଲେଖା ହୋଇଛି । ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଂଜୁଶ୍ରୀ ମୂଳକଳ୍ପରେ ବର୍ଣ୍ଣିତଅଛି ଯେ ପ୍ରକଟାଦିତ୍ୟ ପଞ୍ଚକେଶରୀଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ । ଏହି ରାଜାଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ବୋଲି ପଣ୍ଡିତମାନେ ଧରିଛନ୍ତି । ସନ୍ଧ୍ୟାକର ନନ୍ଦୀଙ୍କ ରାମ-ଚରିତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ବଙ୍ଗରାଜା ରାମପାଳ ଦେବଙ୍କ ସେନାପତି ଜୟସିଂହ ଓଡ଼ିଶା ରାଜା କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଏହି ସବୁ ପ୍ରମାଣରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଗଙ୍ଗବଂଶ ଯୁଗରୁ ଓଡ଼ିଶା ରାଜାମାନଙ୍କର ଭାବ ନାମ ଥିଲା କେଶରୀ । ଏହି ଭାବନାମ ଜନଶ୍ରୁତିରେ ଜୀବିତ ରହିଥିଲା; ଏଣୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀରେ ସୋମ-ବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କୁ କେଶରୀବଂଶୀ ବୋଲି ଆଖ୍ୟାତ କରାଗଲା । ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନେ ମହାରବଗୁପ୍ତ ଓ ମହାଶିବଗୁପ୍ତ ଏହି ଦୁଇଟି ଉପାଧି ଜଣକପରେ ଜଣେ ବ୍ୟବହାର କରିଥିବାର ତାମ୍ର ଶାସନମାନଙ୍କରେ ଦେଖାଯାଏ । ଏଣୁ ଓଡ଼ିଶାର କୌଣସି ଜନ୍ମଦନ୍ତୀରେ ଏମାନଙ୍କୁ ଗୁପ୍ତବଂଶୀ ରାଜା ବୋଲି ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।

ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଶ୍ନ ମଧ୍ୟ ମନରେ ଜାଗ୍ରତ ହୁଏ । ସୋମବଂଶୀ ତାମ୍ରଶାସନମାନଙ୍କରୁ ଏହି ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ମୋଟେ ୭ଟି ନାମ ମିଳେ । ତାମ୍ରଶାସନର ସୋମବଂଶୀ ଓ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀର କେଶରୀ ବଂଶ ଯଦି ଏକ ଓ ଅଭିନ୍ନ ଗୁଳବଂଶ, ତାହାହେଲେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀର ବିଭିନ୍ନ ପୋଥିରୁ ପ୍ରାପ୍ତ କେଶରୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ୭୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହେଲା କିପରି ? ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର

ଭଦ୍ରର ପାଇଁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବସ୍ତୁ ବଗୁର କରବାକୁ ହେବ । ପରେ ଅଳେଟନା କରି ଦେଖାଇ ଦିଅଯିବ ନେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜର କେଶେ ରାଜାମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ । ସମୟ ବଡ଼ ଚାଲିଛି; ୧୮୨୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ ଗୋଷ୍ଠି ମାଦଳାପାଞ୍ଜର ସାହାଯ୍ୟରେ ତାଙ୍କ ପୁସ୍ତକରେ କେଶେରାଜାମାନଙ୍କ ଇତିହାସ ଲେଖିଥିଲେ, ସେଥିରେ କେଶେରାଜାମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଥିଲା ଏହି ସଙ୍ଗେ ମଧ୍ୟ ତାମ୍ର ଲେଖର ସୋମବଂଶୀରାଜାମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ । ତଥାପି ଏହି ଭୂମିରେ ଖୁବ୍ ବେଶି । ଏହା କପର ଯଦୁବ ହୋଇଥିବ, ତାହାହିଁ ଏଠାରେ ବଗୁର କରାଯାଉ ।

ଉଦ୍ୟୋଗକେଶେରାଜ ରାଜତ୍ବର ଶେଷ ୦ ରୁ ଖେବଂରେ ଛାପାଯିବା ରୈତଜେ ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ବର ଅନ୍ତରାଳ ସମ୍ବନ୍ଧ ଦେଖି ପ୍ରାୟ ୪୫ ବର୍ଷ ରହିଲା, ସେଥି ମଧ୍ୟରେ ଦେଖି ସେମାନଙ୍କ ରାଜାମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜତ୍ବ କରିଥିବେ, ସେମାନଙ୍କ ନାମ ତାମ୍ର ବା ଖିଲାଲେଟରୁ ମିଳି ନାହିଁ । ଏହି ରାଜାମାନଙ୍କ ନାମ ମାଦଳାପାଞ୍ଜର କେଶେରାଜା ତାଲିକାରେ ଥାଇପାରେ । ଜଣେ ରାଜାଙ୍କ ଏକାଧିକ ନାମ ଥାଏ । ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ରୈତ-ଗଜଙ୍କର ଅନ୍ତରାଳ ଗୁରୋଟି ଭାଗ ୨ ନାମ ଥିଲା ଓ ସେଥି ମଧ୍ୟରୁ ଗଜେଶ୍ବର ନାମଟିକୁ ଅନ୍ୟ ଏକ ରାଜାର ନାମ ବୋଲି ମାଦଳା-ପାଞ୍ଜରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ଭଳି ନାମ ମାନ ମଧ୍ୟ କେଶେରାଜା ତାଲିକାରେ ପଶି ରାଜାସଂଖ୍ୟା ବୃଦ୍ଧି କରପାରିଥାଏ । ବିଷ୍ଣୁ, ଭୂକ୍ତି ଓ ନୈଷ୍ଠିକତାରୁ ଅନେକ ଅଲୀକ ନାମ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ । ଏହି ଅଲୀକନାମମାନଙ୍କୁ ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ । (କ) ଗୌରବୀତ

ମତରେ ଧଉଳି ପାହାଡ଼ର ଅଶୋକଙ୍କ ଶିଳାଲେଖ ସହିତ
 ଯେଉଁ ହସ୍ତୀମୁର୍ତ୍ତି ଅଛି, ତାହା ହେଉଛି ମହାଭାରତର
 ଅଶ୍ୱତ୍ଥାମା ହସ୍ତୀ; ଶିଶୁପାଳଗଡ଼କୁ ମହାଭାରତର ଶିଶୁପାଳ
 ତ୍ୟାଗଥିଲେ; ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଭାସ୍କରଶିଳା ମନ୍ଦିର ପାଖରେ ଥିବା
 ପଞ୍ଚପାଣ୍ଡବ ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କୁ ପଞ୍ଚପାଣ୍ଡବ ତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ;
 ଜାଲଗିରିରେ ମହାଭାରତର ଶମ୍ଭୁରୂପ ଅଛି; ମୟୂରଭଞ୍ଜର ଖିଚଙ୍ଗରେ
 ଜୀବକଗଡ଼ ଓ ବରାଟ ଗଡ଼ ଅଛି ଇତ୍ୟାଦି । (ଖ) ନୈଷିକ
 ମତରେ ବ୍ରହ୍ମେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରକୁ ବଞ୍ଚା ତ୍ୟାଗଥିଲେ; ମେଘେଶ୍ୱରଙ୍କ
 ମେଘ ତ୍ୟାଗଥିଲେ; ପଦମେଶ୍ୱରକୁ ଯମ ତ୍ୟାଗ ଥିଲେ ଇତ୍ୟାଦି
 (ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ପୁରାଣ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ) । (ଗ) ଭାନୁ ଆବିର୍ଭାବିକ ମତରେ
 ଶିଶୁପାଳ ଗଡ଼କୁ ଶିଶୁପାଳ କେଶବ ତ୍ୟାଗଥିଲେ; ଶାରଙ୍ଗ ଗଡ଼କୁ
 ଶାରଙ୍ଗ କେଶବ ତ୍ୟାଗଥିଲେ; ଚଣ୍ଡେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରକୁ ଚଣ୍ଡ କେଶବ
 ତ୍ୟାଗ ଥିଲେ ଇତ୍ୟାଦି । ଏହି (ଗ) ଶ୍ରେଣୀୟ ନାମମାନ ମଧ୍ୟ
 ମାତଳାପାଞ୍ଜୀର କେଶବବଂଶ ତାଲିକାରେ ରହିଛି । ସୋମବଂଶୀ
 ରାଜତ୍ୱରେ ସେମାନଙ୍କ ଯେଉଁ ସାମନ୍ତ ରାଜାମାନେ କୌଣସି କାର୍ତ୍ତି
 କରି ଜନ-ଶ୍ରୀତ୍ୱରେ ଜୀବିତ ରହିଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ନାମ ମଧ୍ୟ
 କେଶବବଂଶ ତାଲିକାରେ ପଶିଥିବା ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ । ଏହି ସବୁ
 କାରଣରୁ କେଶବ ରାଜାମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ବଢ଼ି ଯାଇଛି । ନବେକ୍
 ଗୋଟିଏ ରାଜବଂଶରେ ୭୫ ଜଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜା ହିମାଳୟରେ
 ରାଜତ୍ୱ କରିଥିବା ଘଟନା ପୃଥିବୀ-ଇତିହାସରେ ବିରଳ । ପରବର୍ତ୍ତୀ
 ଅଲୋଚନାରେ ଏହି ବିଷୟ ଅନ୍ତର ସ୍ପଷ୍ଟ ହେବ ।

ମାଦଳା ପାଞ୍ଜୀର ଶିକାକ

!

ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀର ସମସ୍ତ ପୋଥିରେ କୋଇର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ସ୍ଥାଳୀ ଓ ଉତ୍ତର ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀର ପେଉଁ ପୋଥିମାନ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ, ସେଥିରେ ଶିକାକ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିଲା । ଅଧ୍ୟାପକ ଅଭିବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ଯେଉଁ ତନୋଟି ପୋଥି ସାହାଯ୍ୟରେ ତାଙ୍କ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ପୃସ୍ତକ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି, ସେଥି ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିକରେ ଶିକାକ ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସର ଅତି ପୁରାତନ ଘଟଣାବଳୀ ସହିତ ଶିକାକ ବ୍ୟବହାର କରି ମାଦଳା ପାଞ୍ଜୀର ରଚୟିତାମାନେ ଗୋଟିଏ ସମସ୍ୟା ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି; କାରଣ ଏକାଦଶ-ଦ୍ଵାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାର କୌଣସି ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖରେ ଶିକାକର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏଣୁ ଏଠାରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଶିକାକ ବ୍ୟବହାରର ଇତିହାସ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସାମାନ୍ୟ ଆଲୋଚନା କଲେ ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ହେବ ନାହିଁ ।

ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ଦେବ ୧୧୧୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଲେବଣ ସ୍ଥାପନ କଲେ । ଏହା ପୂର୍ବରୁ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶାରେ ବା ତାର ଅଞ୍ଚଳ ବିଶେଷରେ ପେଉଁ ସଜବାଣିମାନେ ରାଜତ୍ଵ କରୁଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ବହୁ ତାମ୍ର ଓ ଶିଳାଲେଖ ଅବିଷ୍କୃତ ଓ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଏହି ଲେଖାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସିଟିରେ ସୁଦ୍ଧା

କକାଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇନାହିଁ । * ତାମ୍ବୁଲେଖମାନଙ୍କରୁ ମିଳିଥିବା ଓଡ଼ିଶାର ସବୁ ପ୍ରାଚୀନ ଚିତ୍ରବଦ୍ଧ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ସେମାନଙ୍କ ଲେଖମାନଙ୍କରେ ଗୁପ୍ତାଦ ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶୈଳୋଭବ ବଂଶରୁ ଜଣେ ରାଜା ତାଙ୍କ ତାମ୍ବୁ ଶାସନରେ ଗୁପ୍ତାଦ ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି । କଳିଙ୍ଗ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶାରେ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଚୀନ ରାଜାମାନେ ସେମାନଙ୍କ ଲେଖମାନଙ୍କରେ ଗଙ୍ଗାଦ ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି । ଭୌମରାଜାମାନେ ସେମାନଙ୍କ ଲେଖମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ ଅଦ୍ଧ ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି, ତାର ନାମ ଦିଆ ହୋଇନାହିଁ । ଏଣୁ ଏହି ଅଦ୍ଧକୁ ଭୌମାଦ ବୋଲି ଧରାଯାଇଛି । ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀ ରାଜାମାନେ ସେମାନଙ୍କ ତାମ୍ବୁ ଓ ଶିଳାଲେଖମାନଙ୍କରେ କୌଶସ୍ଥି ଅଦ୍ଧ ବ୍ୟବହାର ନ କରି ସେମାନଙ୍କ ଶାସନକାଳର ଅଳ୍ପ ବା ବର୍ଷମାନ ଦେଇଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ସାବତୌମ ରାଜବଂଶ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରାଜବଂଶମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଭଞ୍ଜ ଓ ନନ୍ଦମାନେ ସେମାନଙ୍କ ଲେଖମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ ଅଦ୍ଧ ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି, ତାର ନାମ ଦିଆ ହୋଇନାହିଁ । ଏଣୁ ତାକୁ ଭୌମାଦ ବୋଲି ଧରାଯାଇଛି । ଭୌମ, ଭଞ୍ଜ ଓ ନନ୍ଦମାନଙ୍କ ଲେଖମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ ଅଦ୍ଧ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି, ତାହା

* ବିକ୍ରମାଦ୍ଦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୫୭ ରୁ, ଶକାବ୍ଦ ୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ, ଗୁପ୍ତାବ୍ଦ ୩୧୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ, ଗଙ୍ଗାବ୍ଦ ୧୯୨ (?) ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ, ହର୍ଷାବ୍ଦ ୭୦୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ, ଭୌମାବ୍ଦ ୭୩୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ଓ କପିଳାବ୍ଦ ୧୦୩୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା ।

ଯେ ଶକାବ୍ଦ ନୁହେଁ, ଏ ବର୍ଷରେ ମଢ଼ହେଁ ନାହିଁ । ଏହି ଅନାମ ଅବ୍ଦକୁ ଶକାବ୍ଦ ବୋଲି ଧରାଗଲେ, ଚୌମମାନେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୨ୟ ଶକାବ୍ଦର ପ୍ରାରମ୍ଭରୁ ରାଜ୍ୟ କରିଥିଲେ ବୋଲି ମାନିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଚୌମରାଜା ପ୍ରଥମ ଗୁରୁଜରଦେବଙ୍କ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ଏହି ଅନାମ ଅବ୍ଦର ୫୪ ଅଙ୍କ ଅଛି ଓ ତାକୁ ଶକାବ୍ଦ ବୋଲି ଧରାଗଲେ ତାହା ୨୩୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପରଶିଳ ହେଉଛି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ଵବିଜ୍ଞାନକୁ ଏକାବେଳେକେ ଅସ୍ୱୀକାର ନକରି ଓ ଭାରତର ଇତିହାସକୁ ଏକାବେଳେକେ ନବଦଳାଇ ଚୌମମାନଙ୍କୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୨ୟ ଶକାବ୍ଦରେ ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଚୌମତାମ୍ରଶାସନମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ ଅକ୍ଷର ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି, ସେ ଗୁଡ଼ିକର ବୟସ ସମ୍ପ୍ରମ-ଅଷ୍ଟମ ଶକାବ୍ଦରୁ କମ୍ ନୁହେଁ ଓ ଚୌମମାନଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଭାରତୀୟ ଓ ବୈଦେଶିକ ରାଜାମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହି ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଜୀବିତ ଥିଲେ । ଏଣୁ ଏହି ଅନାମ ଅବ୍ଦକୁ ଶକାବ୍ଦ ବୋଲି ଧରିବାକୁ କୌଣସି ଐତିହାସିକ ପ୍ରମାଣ ବା ପ୍ରଗତିତା କରି ନାହାନ୍ତି ।

ଏଣୁ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗଙ୍ଗ ରାଜତ୍ଵର ଆରମ୍ଭ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶକାବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉନଥିଲା । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ଏହି ସମୟ ପୂର୍ବରୁ କୋଶଳ, ବଙ୍ଗ ଓ ମଗଧରେ ମଧ୍ୟ ଶକାବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉ ନ ଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ଚୌମ ଓ ଯୋମବଂଶୀ କେଶରୀମାନଙ୍କ ସମସାମୟିକ ବଙ୍ଗ ଓ ବିହାରର ପାଲରାଜାମାନେ ସେମାନଙ୍କ ଲେଖମାନଙ୍କରେ ଶକାବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରି ନାହାନ୍ତି । ଶକାବ୍ଦ ଦର୍ଶିଣ ଭାରତରେ ପ୍ରଥମେ

କପର ବ୍ୟବହୃତ ହେଲା, ତାର ଇତିହାସ ରହିଛି । ଯେତେବେଳେ ଜଣାଯାଏ ଗଙ୍ଗରାଜାମାନେ ଚୈତ୍ୟମାନଙ୍କ ଠାରୁ ଶକାବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଗିଣିଥିଲେ । ଶକାବ୍ଦ କୌଣସି ବଂଶ ବିଶେଷ ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ ନ ହୋଇ ଭାରତର ବହୁ ଅଞ୍ଚଳରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ଏଣୁ ଚୈତ୍ୟଗଙ୍ଗ ଗଙ୍ଗାବ୍ଦ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଶକାବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିବା ଅଧିକ ସୁବିଧା ଜନକ ମନେ କରିଥିଲେ । ଚୈତ୍ୟଗଙ୍ଗଙ୍କ ସମ୍ପତ ୧୫ ଗଙ୍ଗରାଜା ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯେଉଁମାନଙ୍କ ଲେଖମାନ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳିଛି ଓ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି ସେ ଗୁଡ଼ିକରେ ଶକାବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବାରହିଁ ଦେଖାଯାଏ । ଏଣୁ ଏହା ନିଶ୍ଚୟରେ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ଗଙ୍ଗବଂଶ ସ୍ଥାପିତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେହିଁ ସର୍ବ ପ୍ରଥମେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଶକାବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିଲା ।

ତେବେ, ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀର ରଚୟିତା ଗଙ୍ଗବଂଶ ପୁରୀର ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ରାଜବଂଶମାନଙ୍କ ସହିତ ଶକାବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କଲେ କିପରି ? ପାଞ୍ଜୀକାର ଲିଖିତ ବା ପ୍ରକାଶିତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ଓଡ଼ିଶାର କେଶରୀରାଜାମାନଙ୍କ ବଂଶାବଳୀ ପାଇବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏହି ବଂଶର ରାଜାମାନେ ଯେତେବେଳେ ଲେଖାଏଁ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ, କେବଳ ସେହି ବର୍ଷ ଗୁଡ଼ିକହିଁ ପାରିଥିବେ । କିନ୍ତୁ ସେମାନେ କେତେ ଶକାବ୍ଦରୁ କେତେ ଶକାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ, ଏକଥା କଦାପି ପାଇ ପାରିଥିବେ । ହିନ୍ଦୁ ଐତିହାସିକମାନେ ପୌରାଣିକ ଶ୍ରୁତିରେହିଁ ଇତିହାସ ପ୍ରକାଶ କରିପାରିନାହାନ୍ତି । ସେମାନେ ସତ୍ୟଯୁଗରୁ ଅରମ୍ଭ କରି କଳିଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେତେ

ହୋଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟଭେଗର ବର୍ଷମାନ କହିଯାଇଛି; କିନ୍ତୁ କେଉଁ ରାଜା କେତେ ବର୍ଷମାନରୁ ବା କେତେ କୋଡ଼ରୁ କେତେ ବର୍ଷମାନ ବା କେତେ ଶକାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ, ଏ କଥା କୁହାଯିବ ନାହାନ୍ତି । ସମ୍ଭୂତ ସାହିତ୍ୟରେ ଯେତେ ସୂଚନା ଅଛି, ସେ ଗୁଡ଼ିକରେ ଅଳ୍ପେ ବହୁତେ ପ୍ରାଚୀନ ରାଜବଂଶ-ରାଜାମାନ ରହୁଛି । କିନ୍ତୁ କେବଳ ଶାସନକାଳ ଛଡ଼ା ରାଜାମାନେ କେତେ ଅନ୍ୟରୁ କେତେ ଅନ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ, ଏ କଥା କୌଣସିଠାରେ ନାହିଁ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ଠିକ୍ ପୌରାଣିକକାଳରେ ଲେଖା ହୋଇଛି । ପାଞ୍ଜୀରେ ଥିବା ରାଜଭେଗର ବର୍ଷମାନ ଆଲୋଚନା କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଯେଉଁ ରାଜା ଯେତେ ବେଶୀ ପ୍ରାଚୀନ, ସେ ସେତେ ବେଶୀ କାଳ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ । ଉଦାହରଣ ସ୍ବରୂପ, ପାଞ୍ଜୀମତରେ ଯତ୍ୟୟୁଗର ବଳିରାଜା ୫ ଲକ୍ଷ ବର୍ଷ, ହେତାୟୁଗର ଦାଳପ୍ବରାଜା ୭୮ ହଜାର ବର୍ଷ, ଦ୍ଵାପରୟୁଗର ବେଣୁରାଜା ୪୨ ହଜାର ବର୍ଷ, କଳିୟୁଗର ଜନମେଜୟ ରାଜା (ପରସିତଙ୍କ ପୁତ୍ର) ୫୮୨ ବର୍ଷ ଓ କଳିୟୁଗର ଯଯାତିକେଶରୀ ୫୭ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ (ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ, ପୃ ୧-୭) । ପାଞ୍ଜୀକାର କିନ୍ନରୀକୁ ଏହି ବର୍ଷଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ପାଇଥିବେ; ତେବେ ସେ କଳିୟୁଗର ରାଜାମାନଙ୍କ ସହିତ ଶକାବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କଲେ କିପରି ? ଅବଶ୍ୟ ଯଦି ସେ କୌଣସି ସଙ୍ଗୀତର ରାଜତ୍ବରେ ଘଟିଥିବା ଘଟନା ସହିତ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଶକାବ୍ଦ ପାଇଥାନ୍ତି, ତାହାହେଲେ ସେହି ବର୍ଷରୁ ରାଜାମାନଙ୍କର ରାଜତ୍ବକାଳମାନଙ୍କୁ ଶକାବ୍ଦରେ ପରିଣତ କରିବା ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଆଦୌ ଅସମ୍ଭବ ନାହିଁ ବା କଷ୍ଟକର ହୋଇ ନ ଥିବ । ଯଦି ସେ ଜାଣିପାରୁଥାନ୍ତି ଯେ ଲକ୍ଷକୋଟିକେଶରୀଙ୍କ ୨୭ ଅଙ୍କରେ ଭୁବନେଶ୍ଵର ମନ୍ଦିର ଗୋଟି ହେବା ବେଳକୁ

୫୮- ଶିକାରୀ ହୋଇଥିଲା, ତାହାହେଲେ ଲଲଟେନ୍ଦୁ, ପକ୍ଷୀ ବା ଅନ୍ୟ ରାଜାମାନେ କେତେ ଶିକାରୀଙ୍କୁ କେତେ ଶିକାରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବଢ଼ାଇ କରୁଥିଲେ, ଏହା ଘୂର କରିବା ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସହଜ ହୋଇଥିବ; କାରଣ କେଶେରୀମାନଙ୍କ ଫର ଓ ବଢ଼ାଇଲମାନ ସେ କମ୍ପଦନୀରୁ ପାଇଥିଲେ । ପାଞ୍ଜିର ଶିକାରୀ ଗଣନା ଭୃତ୍ୟାନ ନୁହେଁ ବୋଲି ମନେ ହୁଏ । ଯେତେଦୂର ସମ୍ଭବ, ଭୁବନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣକାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଶ୍ଳୋକଟି ରୁଲି ଅଛି, ତାହାକୁ ଭିତ୍ତିକରି ପାଞ୍ଜିକାର ଶିକାରୀ ଗଣନା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ଶ୍ଳୋକଟି ଏହି—

ଗଜାଷ୍ଟେଷ୍ଟ ମିତେ ଜାତେ ଶିକାରୀଦେ କୁଞ୍ଜବାସିନୀ

ପ୍ର ସାଦମକରେତୁ ବଜା ଲଲଟେନ୍ଦୁଷ୍ଟ କେଶେ ।

ଏଠାରେ ଶିକାରୀ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି । ଜେ (ଅଷ୍ଟଦଶ) = ୮, ଅଷ୍ଟ = ୮ ଇଷ୍ଟ = ୮ । “ଅଳକା ବାମନେ ଗଢ଼” ଏହି ନାମ ଅନୁସାରେ ଅଳକାକୁ ତାହାଣୀଆଡ଼ୁ ପଢ଼ିଲେ ଶିକାରୀ ୫୮୮ ହେଉଛି । ଏହି ସମସ୍ତ ଶ୍ଳୋକଟିର ଅର୍ଥ ଏହି ଯେ ୫୮୮ ଶିକାରୀ (ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୫୭୭)ରେ ରାଜା ଲଲଟେନ୍ଦୁ କେଶେ କୁଞ୍ଜବାସିନୀ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ଅନେକ ଐତିହାସିକ ଭୁବନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ୫୭୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, ଏହି ଶ୍ଳୋକଟି ଲଙ୍କାଲମ୍ବରର ଗୋଟିଏ ଶିଳାରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି ବୋଲି ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି । ସୂର୍ଯ୍ୟ ପାର୍ବତୀ ସାହେବ ମଧ୍ୟ ଗୁମାସ୍ତା ଲଙ୍କାଲମ୍ବରଙ୍କ କଥାରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଏହି ଶ୍ଳୋକ ଅନୁସାରେ ଲଙ୍କାଲମ୍ବର-

ମନ୍ଦର ୨୨୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ତାଙ୍କ ପୁସ୍ତକର ୨ୟ ସଂସ୍କରଣରେ ଲେଖିଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ପାର୍ଗୁସନ୍‌ଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ବାର୍ତ୍ତମାନ ସାହେବ ପାର୍ଗୁସନ୍‌ଙ୍କ ପୁସ୍ତକର ସମ୍ପାଦନାକ୍ଷର ନେଲେ । ସେତେବେଳେ ସେ ଏହି ତାରିଖକୁ ବଦଳାଇବାପାଇଁ ବାଧ୍ୟ ହେଲେ । ଓଡ଼ିଆ ଓ ବୈଦେଶିକ ପଣ୍ଡିତ ମାନେ ସ୍ଥାନୀୟ ଖବରରେ ବିଶ୍ୱାସ କରି ଏପରି ଭ୍ରମରେ ପଡ଼ିଛନ୍ତି । ଏହି ଶ୍ଳୋକଟି ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିରରେ ଲେଖା ହୋଇଛି ବୋଲି ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ଯେଉଁ ଉତ୍ତାପରେ ମିଳେ, ତାହା କୁଆଁ ଉଦ୍ଧବ-ସ୍ଥାନରେ ଛୁଆଁ ଉଦ୍ଧବବାଜଲି ଗୋଟିଏ ମିଥ୍ୟା ଓ ଅସମ୍ଭବ କଥା । ଶ୍ଳୋକଟି ଯେ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଆକାରରେ ଚଳି ଆସିଛି, ଏହା ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ଏହା ଯେ ଲିଙ୍ଗରାଜମନ୍ଦିରର କୌଣସି ଅଂଶରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଛି, ଏ କଥା ଖାଲି ମିଥ୍ୟା ଦୃଢ଼, ଅସମ୍ଭବ ମଧ୍ୟ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଗଙ୍ଗରାଜଙ୍କର ବହୁପୁରୁଷ ଲିଙ୍ଗରାଜମନ୍ଦିର ସୋମବଂଶୀ-ବେଙ୍ଗ-ରାଜାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା; କିନ୍ତୁ ଏହି ସମୟରେ କୋଟଲ, ଉତ୍ତଲ, ବଙ୍ଗ ଓ ମଗଧର କୌଣସି ଅଂଶରେ ଶିଳାବଦ୍ଧ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉ ନଥିଲା । ଏପରି ହୁଲେ ଶିଳାବଦ୍ଧ ସମ୍ଭବତଃ ଶ୍ଳୋକଟିଏ ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣ କାଳରେ ଲେଖା ହୋଇଥିବା କଥା ଖାଲି ମିଥ୍ୟା ଦୃଢ଼, ଅସମ୍ଭବ ମଧ୍ୟ ।

ଏଣୁ ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିର ଯେତେବେଳେ ନିର୍ମିତ ହେଲା, ସେତେବେଳେ ଏହି ଶ୍ଳୋକଟି ରଚିତ ହୋଇଥିବା କଦାପି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଗଙ୍ଗ ରାଜାଙ୍କ କାଳରେ ଏହି ଶ୍ଳୋକଟି ରଚିତ ହୋଇଥିବା ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ । ଗଙ୍ଗମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ସବୁପ୍ରଥମେ ଶିଳାବଦ୍ଧ ପ୍ରଚଳନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଶିଳାବଦ୍ଧମାନଙ୍କୁ

କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ପ୍ରକାଶ କରିବାର ଗୁଣ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚଳନ କଲେ । ନିଜ-
ପ୍ରଶ୍ନେ କାରମାନେ ତାମ୍ର ଓ ଶିଳାଲେଖମାନଙ୍କରେ କୋଦ-
ମାନଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ରୀୟ କିପରି ପ୍ରକାଶ କରିପାରିଛନ୍ତି, ତାର କେତୋଟି
ଉଦାହରଣ ଦେଲେ, ବିଷୟଟି ଆହୁରଣ ସ୍ପଷ୍ଟ ହେବ ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ଦେବଙ୍କ
ଅଭିଷେକ ସମୟର ସୂଚନା ଦେବାକୁ ଯାଇ ପ୍ରଶସ୍ତିକାର
ଲେଖିଛନ୍ତି— “ଶାଳାବଦ୍ଧେ ନନ୍ଦ-ରାଜା, ଗ୍ରହଗଣଗଣିତେ କୁମ୍ଭ
ସଂସ୍ଥେ ଦିନଗଣେ” ଇତ୍ୟାଦି । ନନ୍ଦ (ନବନନ୍ଦ) = ୧, ରାଜୁ
(ଶେରର ନବଦ୍ବାର) = ୧, ଗ୍ରହଗଣ (ନବଗ୍ରହ) = ୧ । ଅତଏବ
୧୧୧ ଶାଳାବଦ୍ଧ (ଖ୍ରୀ ୧୦୭୭) ର କୁମ୍ଭମାସରେ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ
ଅଭିଷିକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ।

ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ ଯେ ଲିଙ୍ଗରୂପ ମନ୍ଦିରରେ ଦୀପଦାନ
କରିଥିଲେ, ଏ କଥା ଏହି ମନ୍ଦିରର ଗୋଟିଏ ଶିଳାଲେଖରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ
ଅଛି ; ସେ କେବେ ଦୀପଦାନ କରିଥିଲେ, ଏ କଥା ପ୍ରକାଶ
କରିବାକୁ ଯାଇ ପ୍ରଶସ୍ତିକାର ଲେଖିଛନ୍ତି— “ଶାଳାବଦ୍ଧେ ଋତୁସମ-
ଶେନ୍ଦ୍ର ଗଣିତେ” ଇତ୍ୟାଦି । ଋତୁ (ପଡ଼ିଲତୁ) = ୨, ରାମ
(ପଶୁରାମ, ଶ୍ରୀରାମ, ବଳରାମ) = ୩, ଶ (ଅକାଶ) = ୦, ରାଜୁ
(ରାଜୁ) = ୧ । ଅର୍ଥ ରାମ ଦିଗକୁ ଦେଇ କରେ । ଅତଏବ
୧୦୩୨ ଶାଳାବଦ୍ଧ ବା ୧୧୧୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ
ଲିଙ୍ଗରୂପମନ୍ଦିରରେ ଦୀପଦାନ କରିଥିଲେ ।

ଅନଙ୍ଗଭୂମିଦେବଙ୍କ କନ୍ୟା ଚନ୍ଦ୍ରକାଦେବୀ କେବେ ଅନନ୍ତ
ବଂସୁଦେବ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କଲେ, ଏହା ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଯାଇ

ପ୍ରଶସ୍ତିକାର ଲେଖିଛନ୍ତି—“ଅନ୍ଧ ବ୍ୟୋମ—ବୟତ୍—ଫଣୀନ୍—
ରସନାରଦ୍ରପ୍ରମାଣେମିତା ।” ବ୍ୟୋମ (ଅକାଶ) = ୦, ବୟତ୍
(ଅକାଶ) = ୦, ଫଣୀନ୍ରସନା (ନାଗରାଜାର ଜିଭ) = ୨,
ଚନ୍ଦ୍ର = ୧ । ଅଙ୍କ ବାଞ୍ଚିତକୁ ଗତି କରେ । ଅତଏବ ୧୨୦୦
ଶକାବ୍ଦ ବା ୧୨୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଚନ୍ଦ୍ରକାଦେବୀ ଅନନ୍ତବାସୁ-
ଦେବ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଥିଲେ ।

ଗଙ୍ଗ ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖମାନଙ୍କରୁ ଏହିପରି ବହୁ ପ୍ରମାଣ
ଦିଅଯାଇ ପାରେ ଯେ ଗଙ୍ଗରାଜତ୍ବରେ ଶକାବ୍ଦମାନଙ୍କୁ ଶବ୍ଦ
ଦ୍ଵାରାହିଁ ବେଶୀ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇ ଥିଲା । କୃତ୍ତିବାସଙ୍କ
ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣକାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଶ୍ଳୋକଟି ଚାଲି ଆସିଛି,
ସେଥିରେ ଶକାବ୍ଦଟିକୁ ଶବ୍ଦଦ୍ଵାରା ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି । ଏଣୁ
ଏହା ଗଙ୍ଗରାଜତ୍ବରେ ବା ତାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଗଣିତ ହୋଇ
ଥିବ । ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ବର
ଆରମ୍ଭ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୪୩୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ଗୋଟିଏ ଅଳ୍ପ ଚଳାଇ-
ଥିଲେ ଓ ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନ କପିଳେନ୍ଦ୍ରାବ୍ଦ ବା କପିଳାବ୍ଦ
ନାମରେ ଓଡ଼ିଶାର ସମସ୍ତ ପାଞ୍ଜିରେ ଦେଖାଯାଏ । ତା ଛଡ଼ା,
ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ଲେଖମାନଙ୍କରେ ଶକାବ୍ଦ କୃତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ ।
ଏଣୁ ଗଙ୍ଗରାଜତ୍ବରେହିଁ ଏହି ଶ୍ଳୋକଟି ରଚିତ ହୋଇଥିବା ଖୁବ୍
ସମ୍ଭବ । କିନ୍ତୁ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହେଲେମଧ୍ୟ ଏହିଶ୍ଳୋକଟି
ଯେ ଉପାମୁକ, ଏପରି କହିବାର ମଧ୍ୟ କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ ।
କୃତ୍ତିବାସଙ୍କ ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣକାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ତାରଖଟି
ଚାଲିଆସିଥିଲା, ତାକୁ କୌଣସି ପଣ୍ଡିତ ଗଙ୍ଗରାଜତ୍ବରେ ଶକାବ୍ଦ
ଦ୍ଵାରା ପ୍ରକାଶ କରି ଶ୍ଳୋକଟି ରଚନା କରିପାରିଥାନ୍ତି । ଏଣୁ

ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖିବାର କଥା ଏହି ଯେ ଏ ଶ୍ଳୋକଟି ମୌଳିକ ବା କାଳକ୍ରମେ ଏହା ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇଛି । ଅନୁସନ୍ଧାନଦ୍ୱାରା ଜଣା ଯାଏ ଯେ ଏହା ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇଛି । ମୌଳିକ ଶ୍ଳୋକଟି ଗୋଟିଏ ତାଳପତ୍ର ପୋଥିରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମଧ୍ୟ ମିଳୁଛି । ଲିପିବଦ୍ଧ ଶ୍ଳୋକଟି ଏହି —

ଗଜାଞ୍ଜୁମିତେ ଜାତେ ଶାକାଦେ କୃତବାସସଃ ।

ପ୍ରାସାଦଂ କୃତବାନ୍ ଧୀମାନ୍ ଲଲଟେନ୍ଦୁଶ୍ଚ କେଶସଃ ॥

ଗଜ (ଅଷ୍ଟଦଶଗଜ) = ୮, ଅଷ୍ଟ = ୮, ଅଷ୍ଟ = ୮ । ଏଣୁ ଲିପିବଦ୍ଧ ଶ୍ଳୋକଟି ଅନୁସାରେ ଧୀମାନ୍ ଲଲଟେନ୍ଦୁକେଶସଃ ୮୮୮ ଶକାର୍ଦ ବା ୧୭୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ କୃତବାସକ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଥିଲା । ଏହି ଶ୍ଳୋକଟି ଯେଉଁ ତାଳପତ୍ର ପୋଥିରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଛି, ତାହା କେଉଁଠିର ରାଜବାଟିର କେଉଁଠିର ଛୋଟ ରସୁକ ଓ ପଣ୍ଡିତ (ବର୍ତ୍ତମାନ ଅଧ୍ୟାପକ) ବାନାମ୍ବର ଅବୃତ୍ତକ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ ଥିଲା । ୧୯୩୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର କେଉଁଠିର ଯାଇ ଯେଉଁ ତାଳପତ୍ର ପୋଥିରେ ଏହି ଶ୍ଳୋକଟି ଲେଖା ଅଛି, ତାର ଫୋଟୋଗ୍ରାଫ ନେଇଥିଲେ ଓ କେଉଁଠିର ଡେଜାପଣି ଓ ସୀତାଉଷ୍ଣିରେ ଥିବା ପ୍ରାଚୀନ ଲେଖା ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଚିତ୍ରକଳା ସହିତ ଏହାକୁ ୧୯୩୮ ମସିହାର ମହାରାଷ୍ଟ୍ରର ଯୁକ୍ତ ମାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟ୍ରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଥିଲା । ଲେଖକ ଗୁଣାବସ୍ତୁରେ କେଉଁଠିର ଯାହା ପଣ୍ଡିତ ମିଶ୍ରଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିବା ପଣ୍ଡିତ ମହାଶ୍ୱେ ଲେଖକର ନାମ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଦେଖାଗଲା । ଉଲ୍ଲିଖିତ ଶ୍ଳୋକଟି ସମ୍ଭବରେ କାହାର ସନ୍ଦେହ ହେଲେ

ମହାଶୈବଙ୍କୁ ଏହି ସ୍ଥାନର ୩୦୦ ପୁଷ୍ପରେ ଏହାର ପାଠ ଓ ଅଲେଚନା ଏବଂ ୩୪୭ ପୁଷ୍ପରେ ତାଳପତ୍ରର ପହୋଗ୍ରାସ୍ ଯାତ୍ରା କରାଯାଉଥିବେ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଶ୍ନ ହେଉଛି—କୃତ୍ରିବାସକ ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣ କାଳ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଏହି ଶ୍ଳୋକ ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରୁ କେଉଁଟିକୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯିବ ? ଲିଖିତ ବସ୍ତୁକୁ ହିଁ ବିଶ୍ୱାସ କରିବା ଗବେଷଣାର ମୌଳିକ ନୀତି : କାରଣ ଯାହା ଜନମୁଖରେ ଚାଲିଥାଏ, ତାହା ବାକ୍ସିତ ହେବା ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇପଡ଼େ । ଏହି ଶ୍ଳୋକ ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମଟି ଅନୁସାରେ କୋବ୍ଦ ୫୮୮ (ଖ୍ରୀ ୫୭୫) ଓ ଦ୍ୱିତୀୟଟି ଅନୁସାରେ ଶତାବ୍ଦ ୮୮୮ (ଖ୍ରୀ: ୧୫୭)ରେ କୃତ୍ରିବାସକ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଏଣୁ ଉଭୟକାଳ ମଧ୍ୟରେ ୩୦୦ ବର୍ଷ ତଥାତ୍ ହୋଇଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ପଞ୍ଜୀକାର ଯେ ପ୍ରଥମ ଶ୍ଳୋକଟି ଅନୁସାରେ ଗଣନା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ, ଏହା ସୁନିଶ୍ଚିତ । କାରଣ ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିରେ ପୃ ୮ ଷ୍ଟାରେ ଲେଖାଅଛି—“ଏ ଶତାବ୍ଦ (ଲଲଟବେଶବ୍ଦ) ଅ ୨୭ ଅଙ୍କ ମୀନ ଦି ୨୫ ନ ସରକ ଧ୍ୱବନେଶ୍ୱର ଦେଉଳ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହୋଇଥିଲା । ଏହିନ ସରକ କୋବ୍ଦ ୫୮୮ । ଲଲଟବେଶବ୍ଦ ବାକି ବ ୧୮ ରସ ।” କେଶରୀ ବଞ୍ଚର ଅଲେଚନା କଲବେଳେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଛି ଯେ ତାମ୍ର ଶିଳା ଲେଖ ଅନୁସାରେ ସୋମବଂଶୀମାନେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୧୦ ମ ଓ ୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ପାଞ୍ଜିକାର ଯଦି ୨ୟ ଶ୍ଳୋକଟି ଅନୁସାରେ ୮୮୮ ଶତାବ୍ଦରୁ ଗଣନା ଆରମ୍ଭ କରି ଥାନ୍ତେ, ତାହାହେଲେ ସେ କେଶରୀଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ଏହି ୧୦ମ ଓ ୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇଥାନ୍ତେ । ଏଣୁ ପାଞ୍ଜିରୁ ପ୍ରାପ୍ତ

କେଶରୀବୀ ଓ ତାମ୍ରଲିଳାଲେଖରୁ ପ୍ରାୟ ସୋମବାର ରାଜତ୍ବକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଆଜି ଯେଉଁ ବରଷ ବ୍ୟବଧାନ ଦେଖାଯାଏ; ତାହା ଦେଖାଯାଏ ନଥାନ୍ତା, କିନ୍ତୁ ପାଞ୍ଜୀରେ ଥିବା କେଶରୀରାମାନଙ୍କର ଫକୀ ମଧ୍ୟ ଏତେ ବେଶୀ ହୋଇ ନଥାନ୍ତା । ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଭ୍ରମ-ହେତୁ ପାଞ୍ଜୀକାରକ ହାତରେ ୩୦୦ ବର୍ଷ ଅଧିକ ସମୟ ରହିଲା । ଏହି ଦ୍ଵାର୍ଦ୍ଧ ସମୟକୁ ବ୍ୟବହାର କରିବାକୁ ଯାଇ ସେ କେଶରୀ-ଉପାଧିପତି ଯେତେ ରାଜାଙ୍କ ନାମ ପାଇଲେ ସେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ତଥା-କଥିତ କେଶରୀବୀ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ ଏହି ବର୍ଷକୁ ଗଣନା ପ୍ରାରମ୍ଭ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଟାଣି ନେବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଲେ ।

ବିଷୟଟିକୁ ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗରୁ ଅଲଗା-ଅଲଗା କଲେ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହେବାକୁ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ କୃତ୍ରିମାସକ ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣକାଳ ସମ୍ଭବରେ ପ୍ରକୃତରେ କୌଣସି ତାରଖ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଆକାରରେ ଚଳି ଆସିଥିଲା କି ନା ଓ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଶ୍ଳୋକଟି କେବେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା, ଏ ସମସ୍ତ ସମ୍ଭାବନାର ବିଷୟ ହୋଇ ରହି-ଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବା ଅଭୀନ୍ତ୍ର ବୋଲି କୁହା-ଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । କେଶରୀରାମାନଙ୍କର ଅଲଗା-ଅଲଗା କଲେ ଦେଖାଯାଉଛି ଯେ ପ୍ରଥମ ଯଯାତି ୧୫୦ ଠାରୁ ୧୭୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ଓ ୨ୟ ଯଯାତି ୧୦୧୭ ଠାରୁ ୧୦୪୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ । ଉଲ୍ଲିଖିତ ଶ୍ଳୋକରେ ଥିବା ୧୨୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦଟି ପ୍ରଥମ ଯଯାତିଙ୍କ ରାଜତ୍ବକାଳରେ ପଡ଼ୁଛି । କିନ୍ତୁ କଳା ଓ ଛାପତ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଲିଖନକାଳକୁ ୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସ୍ଥାନ ଦେଉଛନ୍ତି । କୃତ୍ରିମାସ କହିଲେ ଯେ କୌଣସି ଶିବଲିଙ୍ଗକୁ ବୁଝାଏ । ହୁଏତ ୧୨୭ ଖ୍ରୀ: ବେ ୧ମ ଯଯାତି ଭୁବନେଶ୍ଵରରେ

କୌଣସି ଶବ୍ଦମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କଥେଲେ । କାଳନ୍ଦମେ ଲଙ୍ଗୁଳ
ମନ୍ଦିର ପ୍ରାଧାନ୍ୟଲଭ କଲ ପରେ ମୁକ୍ତେଶ୍ୱରର ନିର୍ମାଣକାଳ
ଲଙ୍ଗୁଳ ମନ୍ଦିର ଠାରେ ଅବେଶ କରାହୋଇଛି । ଭଲପୁରୁଷ
ନାମ ପରାତ ପରାରୁ ଓ କୁଞ୍ଜବାସ କହଲେ ଯେ କୌଣସି ଶବ୍ଦ-
ଲଙ୍ଗୁଳ ବ୍ରହ୍ମାବିହାରୀ କମ୍ବଦନ୍ତୀରେ ଏପରିଏମ ଅସମ୍ଭବ ହୁଏ,
ବରଷ ସ୍ୱାଗତକ । ଲଳିତେନ୍ଦୁ ନାମଟି ଉଦ୍ୟୋଗକେଶବଳ
ଉପନାମ ହୋଇଥିବା ଗୁରୁସମ୍ଭବ ।

କେଶରୀବଂଶର ସଂଖ୍ୟାଦି ନିର୍ଣ୍ଣୟ

ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ପାଦରୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ଓଡ଼ିଶାର ଐତିହାସିକ ଉପାଦାନ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଆସୁଛି । ୧୮୭୨ ମସିହାରେ ଖ୍ରୀ. ଅ. ଏହାଙ୍କ ପତେ ଭବାନୀଚରଣ ବନ୍ଦୋପାଧ୍ୟାୟ, ୧୮୭୭ ମସିହାରେ ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ୧୯୦୫ ମସିହାରେ ପ୍ୟାରିମୋହନ ଅରୁଣ ପାଞ୍ଜୀବର୍ଣ୍ଣିତ କେଶରୀବଂଶମାନଙ୍କ ନାମ ଓ ସଂଖ୍ୟା ପୁଣ୍ୟତଃ ବା ଅଂଶକଭାବରେ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ପୁସ୍ତକରେ ପ୍ରକାଶ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଶେଷୋକ୍ତ ପଣ୍ଡିତଦ୍ୱୟଙ୍କ ପୁସ୍ତକମାନ ଅଲେତନା କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ଅବଲମ୍ବନରେ ଲିଖିତ ଭବାନୀ ଚରଣଙ୍କ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଚନ୍ଦ୍ରିବା ନାମକ ସ୍ତୁତ୍ର ବଙ୍ଗଳା ପୁସ୍ତକରେ କେଶରୀବଂଶମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯାହା ଅଛି, ଏମାନେ ତାହାହିଁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ର ସାହେବ ଭବାନୀଚରଣଙ୍କ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଚନ୍ଦ୍ରିକା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଥିବା କଥା ତାଙ୍କ “ଓଡ଼ିଶା” ନାମକ ପୁସ୍ତକର ୨ୟ ଭାଗ ୭ମ ପୃଷ୍ଠାରେ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି । ପ୍ୟାରିମୋହନଙ୍କ ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସକୁ ଅଲେତନା କଲେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ, ସେ ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପୁସ୍ତକରେ ଥିବା କେଶରୀବଂଶ ତାଲିକା ଉପରେହିଁ ନିର୍ଭର କରିଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ଛଡ଼ା ଫିଲ୍ଡ୍, ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲଲମିଶ୍ର ନଗେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବସୁ, ମନମୋହନ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ, ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ର ମଜୁମଦାର, ମନମୋହନ ଗାଙ୍ଗୁଲୀ, ତାରିଣୀଚରଣ ରଥ, ସଦାନିଧି କାବ୍ୟକଣ୍ଠ, କୃପାସିନ୍ଧୁ

ମିଶ୍ର, ରମାପ୍ରସାଦ ଚନ୍ଦ, ରାଖାଲଦାସ ବେନପୀ, ଜଗବନ୍ଧୁସିଂହ, ପରମାନନ୍ଦ ଆରୁର୍ଷି, ଅଭିବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି, ସୁବାସୀ, ସତ୍ୟନାଥପୁରୀ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ, ହରିକୃଷ୍ଣ ମହତାବ ଓ ମନ୍ଥନାଥ ଦାସ ପ୍ରଭୃତି କେଶରୀରାଜଙ୍କର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଲୋ ବହୁଦେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ କେବଳ ଜଗବନ୍ଧୁସିଂହ ଓ ଅଭିବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତିଙ୍କ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କେହି କେଶରୀରାଜ-ମାନଙ୍କ ସମ୍ପର୍କ ବଂଶାବଳୀ ଓ ସଂଖ୍ୟା ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । ଅଭି-ବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ତିନୋଟି ପୋଥି ପାଠ ଯାହାରେ ଯେଉଁ ମାଦଳପଞ୍ଜୀ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରକାଶ କଲେଣି, ସେଥିରେ ଥିବା କେଶରୀରାଜମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ହେଉଛି ୨୧ । ଜଗବନ୍ଧୁସିଂହ ପ୍ରାୟ ୪୦ଟି କେଶରୀ-ରାଜଙ୍କ ନାମ ଦେଇଛନ୍ତି ଓ ତା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଅନେକ ନାମ ଅଛି ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି (ପ୍ରାଚୀନ ଭଜଲ, ପୃ. ୧୦୨ ଷ୍ଟ.) । ତାଙ୍କ ପ୍ରାଚୀନ ଭଜଲରେ ଥିବା ପରକେଶ୍ବର, ଧୂତକେଶ୍ବର, ଚଣ୍ଡାଳ-କେଶ୍ବର, ଭୃଗୁଳକେଶ୍ବର, ଲିଙ୍ଗୀକେଶ୍ବର, ରେଞ୍ଜକେଶ୍ବର, ଶିଶୁପାଳକେଶ୍ବର ଓ ଧର୍ମଶୀଳକେଶ୍ବରଙ୍କ ନାମ ମନାନ୍ତିଙ୍କ ପ୍ରକାଶିତ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀପୁସ୍ତକରେ ନାହିଁ । ପୁଣ୍ୟବନ୍ଧୁରଥ ୧୯୪୮ ଗୋପବନ୍ଧୁ ସ୍ମୃତି ସଂଖ୍ୟା ସମାଜର ୨୧-୨୨ ପୃଷ୍ଠାରେ ଶୁଭକରକେଶ୍ବର ଓ ମୁକୁନ୍ଦକେଶ୍ବର ବୋଲି ଯେଉଁ କେଶରୀରାଜଦ୍ବୟଙ୍କ ନାମ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀରେ ନାହିଁ । ଭୌମବଂଶର ପାଞ୍ଚଜଣ ରାଜାଙ୍କ ନାମ ଶୁଭକରଦେବ ଥିବାରୁ ଗୀନ ଦେବେ ଇନ୍ଦ୍ରାସରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଏହି ଶୁଭକରକେଶ୍ବରଙ୍କୁ ଭୌମବଂଶୀୟ ରାଜା ବୋଲି ହିଁ ପଣ୍ଡିତମାନେ ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ମୁକୁନ୍ଦକେଶ୍ବର ନାମଟି କୌଣସି ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ମିଳିନାହିଁ ।

ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ଲେଖା ଆଲୋଚନା କଲେ ଏହି ପ୍ରକାଶରେ ଉପନୀତ ହେବାକୁ ହୁଏ ଯେ କେଶରୀବଂଶର ସଂଖ୍ୟା ନିମ୍ନର ବର୍ତ୍ତିରୁଛି । ୧୨୨ ମସିହାରେ ପ୍ରକାଶିତ ଶ୍ଵାଳିଂଙ୍କ ପୁସ୍ତକରେ କେଶରୀବଂଶର ସଂଖ୍ୟା ଥିଲା ୩୯; ୧୮୭୨ ମସିହାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହସ୍ତରାଜ ପୁସ୍ତକରେ ଏହି ସଂଖ୍ୟା ବୃଦ୍ଧିପାଇ ହେଲା ୪୦; ଓ ୧୯୫୦ ମସିହା ବେଳକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରକାଶିତ ପୁସ୍ତକରେ ଏହି ସଂଖ୍ୟା ଅନୁର ବେଶୀ ବୃଦ୍ଧି ପାଇ ୫୫ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗଲା । ଭବିଷ୍ୟତରେ କେଶରୀବଂଶର ସଂଖ୍ୟା ଯେ ଅନୁର ବେଶୀ ବୃଦ୍ଧି ନ ପାଇବ, ଏ କଥା କେହି କହି ପାରିବେ ନାହିଁ । କୌଣସି ଐତିହାସିକ ବଳବଂଶର ରାଜାମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟାର ହ୍ରାସ ବା ବୃଦ୍ଧି ଘଟି ନ ପାରେ । କେଶରୀବଂଶର ସଂଖ୍ୟା ନିମ୍ନର ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥିବାରୁ ଏହାହିଁ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ଓ ନିଶ୍ଚୟରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଛି ଯେ ନ୍ୟୁସ୍ପାର୍ଟ ବଂଶର ନ କେଶରୀବଂଶ-ମାନଙ୍କ ନାମମାନ ସୃଷ୍ଟି କବୋରେ ଲାଗି ପଡ଼ିଛନ୍ତି । ଏହି ସୃଷ୍ଟି ନାମମାନଙ୍କୁ ଯଦି ଐତିହାସିକ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ, ତାହାହେଲେ ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ଅବଦ୍ୟାର ଅକାଶକୁସୁମ ରୂପେ ପରିଣତ ହେବ । ୧୮୭୫ ମସିହାରେ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପ୍ୟାରମୋହନ ଅଗ୍ରୱାଲ ତତ୍କାଳୀନ ବସୁସ୍ତରେ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସର ଯେଉଁ ଧାରା ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ, ତାହା ଗୁଲି ଅସିଥିଲେ, ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ-ସଙ୍କଳନ ଭଳି ଅକାର ପାରଣ କରିଥାନ୍ତା । ସମାଜ ଓ ସରକାରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିଚାରିତ ଏହି ମେଧାବୀ ଯୁବକଙ୍କ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ପରିଶ୍ରମ, ସତ୍ୟନିଷ୍ଠା ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମବିଚାରର ପରିଚୟ ତାଙ୍କ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସର ପ୍ରତିତ୍ୟକ ପୃଷ୍ଠାରେ ଅଛି । ଅବଶ୍ୟ ତାଙ୍କ ସମୟକୁ ଯେଉଁ ସବୁ ଐତିହାସିକ ଉପାଦାନ ମିଳିଥିଲା, ସେମାନଙ୍କ ଉପରେହିଁ ସେ ତାଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ

ଓ ବରୁଣଶକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି । ଭବିଷ୍ୟ-ଫଳନରେ ପାଣ୍ଡବ ଆପେକ୍ଷା ରୋର ଶକ୍ତି ଅଧିକ ଅବଶ୍ୟକ ହୁଏ । ଆରୁଣ୍ୟ ଲଭିବାପରେ ଯଦି କିନ୍ତୁ ସୁଚି ବନ୍ଧୁତା ଥାଏ, ତାହାହେଲେ ତାହା ତାଙ୍କ ବରୁଣ କ୍ରିୟା ବୈଜ୍ଞାନିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣର ଅଭାବରୁ ହୁଏ, ଐତିହାସିକ ଉପାଦାନ ଅଭାବରୁ ଘଟିଛି । ସେ ତାଙ୍କ ଭବିଷ୍ୟରେ ଲେଖିଛନ୍ତି:— “ଆମ୍ଭେମାନେ ପଞ୍ଜିକା ଲେଖକଙ୍କ ଅତି ପୁରୁ-
କାଳର ରାଜ-ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ବିଶ୍ୱାସ ହାସଲ କରି ନପାରି ତାହାକୁ ଏହି ପୁରୁଷମାନଙ୍କରୁ ବିସର୍ଜନ ଦେଲୁ (ପୃ ୨୦ ଷ୍ଟା) । ” ଅନ୍ୟତ୍ର “ମାଦଳାଲିଖିତ ଅତି ପୁରୁକାଳର ବୃହନ୍ନମନଙ୍କୁ ସନ୍ଧ୍ୟା ବୋଲି ଶଶ୍ୟାସ କବୋପାରି ଅମ୍ଭେମାନେ କୌଣସି ଯୁକ୍ତି ଦେଖୁନାହୁଁ (ପୃ ୨୫ ଷ୍ଟା) । ” ତା ଛଡ଼ା ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ଯଥାତଃକେଶବଙ୍କୁ ସେ ତାମ୍ରଲେଖର ସୋମବଂଶୀ ରାଜା ଜନମେଜୟଙ୍କ ପୁତ୍ର ପଯାତ (ପ୍ରଥମ) ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ଯାଇଛନ୍ତି (ପୃ ୨୨—୨୩ ଷ୍ଟା) । ଯେତେବେଳେ ଭବିଷ୍ୟ ଗବେଷଣା ଗୋଟିବାବସ୍ଥାରେ ଥିଲା ଓ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ମାତ୍ର ଦୁଇଟି ତାମ୍ରଶାସନ ମିଳିଥିଲା, ସେତେବେଳେ ମନାସୀ ପ୍ୟାସମୋହନ ଏହି ଧାରା ସୃଷ୍ଟି କରି ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ପରେ ଆଉ ଏ ଧାରା ଉଦ୍ଭବ ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ସମସ୍ତ ଐତିହାସିକଙ୍କ ପ୍ରତି ଏ କଥା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇ ନାହିଁ ।

୧୯୨୨ ମସିହାର ୩୫ଟି କେଶରୀଶିଳାଙ୍କ ନାମ ବୁଦ୍ଧି ଯାଇ ୧୯୫୦ ମସିହା ବେଳକୁ କିପରି ଭାବରେ ୧୫ଟି ନାମରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି, ତାହାହିଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆଲୋଚନା କରାଯାଉ । ବରୁଣ ପ୍ରୟୋଗ ବଳେ କେଶରୀବଂଶ ତାଲିକାର ଅଧିକାଂଶ ନୁହେଁ

ନାମ କିପରି ଅପେ ଅପେ ଧରା ପଡ଼ିଯାଏ, ତାହା ନିମ୍ନଲିଖିତ
ଅଲେଖନାରୁ ସହଜରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହେବ ।

ନରସିଂହ କେଶରୀ, କୃମ (କୂର୍ମ) କେଶରୀ, ରାମକେଶରୀ,
ମହୁ (ମଥୁ) କେଶରୀ, ବରହକେଶରୀ, ବାମନକେଶରୀ, ପରଶୁ-
କେଶରୀ । ଖୁଲ୍ ଲିଖିତ କେଶରୀବଂଶ ତାଲିକାର ୩୨ ଟି ନାମ
ବୁଦ୍ଧି ପାଇ ହରହରଙ୍କ ତାଲିକାରେ ୪୫ ଟି ହୋଇଛି । ଯେଉଁ
ଅଠୋଟି ନାମ ବୁଦ୍ଧି ପାଇଛି, ସେଥି ଭିତରେ ଲିଖିତ ୭ ଟି
ନାମ ଅଛି । କେଶରୀ ଉପାଧିକୁ ବାଦ ଦେଇ କୂର୍ମ ପରବର୍ତ୍ତନ
କରିଦେଲେ ଏହି ନାମମାନଙ୍କରୁ ସାତୋଟି ଅବତାରର ନାମ
ମିଳିଯାଏ, ଯଥା:— ମଥୁ, କୂର୍ମ, ବରହ, ନୃସିଂହ, ବାମନ,
ପରଶୁରାମ ଓ ରାମ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ମତରେ କେଶରୀମାନେ
ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ରାଜତ୍ବ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଭାରତରେ
ଅବତାରବାଦ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ହେଲେହେଁ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଶତାବ୍ଦୀରେ
କିଛି ଜନ୍ମଦେବ ପୁରୀରେ ଅବସ୍ଥାନ କରି ନ ଥିବାପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର
କଳା, ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ଅବତାରବାଦର କୌଣସି ଚିହ୍ନ
ବର୍ଣ୍ଣ ମିଳେ ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ଜନ୍ମଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ଓ ପରେ
ଓଡ଼ିଶାରେ ଅବତାରବାଦ ଏତେ ବେଶୀ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହେଲା ଯେ
ଦଶଅବତାର ନାମରେ ଅଳଙ୍କାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତିଆରି ହେଲା । କାବକ
କରୁଣାଦାସୀ ହାତରେ ଯେହୁଁ ପାଇଁ ଯେଉଁ ଅଳଙ୍କାର ପଠାଇ-
ଥିଲା, ସେଥିରେ ଗୋଟିଏ “ଦଶଅବତାର ମାଳା” ଥିବା କଥା
ଗୋଲାଦାସ ବରଷ ପବ୍ରେ ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶାରେ
ମେତେବେଳେ ଅବତାରବାଦର କୌଣସି ଚିହ୍ନବର୍ଣ୍ଣ ମିଳେନାହିଁ,
ସେହି ସମୟର ସାତଜଣ ରାଜା ସାତଟି ଅବତାରର ନାମ ବହନ

କଲେ କିପରି ? କଥା ହେଉଛି, ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଭବାନୀଚରଣ ବନ୍ଦୋପାଧ୍ୟାୟ ବା ହଣ୍ଡର୍କ୍ ସାହେବଙ୍କୁ କେଶରୀବଂଶର ତାଳୁକା ଦେଲେ, ସେ “ଅଧିକନ୍ତୁ ନ ଦୋଷାୟ” ନାମରେ ଆଠୋଟି ଅଧିକ ନାମ ଦେବାବେଳେ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ସିଂହଦ୍ୱାରରେ ଥିବା ଦଶ ଅବତାରକୁ ଚାହିଁଦେଇ ସାତୋଟି ନାମ ଚିତ୍ତକ୍ଷଣାତ୍ ପାଇଗଲେ ; ଆଉ ତାହା କାଳେ ହଠାତ୍ ଧସିପଡ଼ିବ, ଏଥିପରି ଦଶଅବତାରର ସ୍ୱାଭାବିକ ହିମକୁ ବଦଳାଇ ଦେଇ ନୃସିଂହ, କୂର୍ମ ରାମ, ମଥୁ, ବରାହ, ବାମନ ଓ ପରଶୁ କରଦେଲେ !

ଅନନ୍ତକେଶରୀ, ଗଙ୍ଗକେଶରୀ, ଅନଙ୍ଗକେଶରୀ, ନରସିଂହ-କେଶରୀ, ରାଜକେଶରୀ । ଏହି ପାଞ୍ଚୋଟି ନାମ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ନାମରୁହିଁ ସୃଷ୍ଟ ହୋଇଛି । ଓଡ଼ିଶାରେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତାଙ୍କ ନାମଥୁଲ ଅନନ୍ତ ବର୍ମାଣ ରୈଢ଼ଗଙ୍ଗ । ବର୍ମାଣ ଓ ରୈଢ଼କୁ ବାଦ୍ ଦେଇ ଏବଂ ଅନନ୍ତ ଓ ଗଙ୍ଗ ସହିତ କେଶରୀ ଶବ୍ଦ ଯୋଗ କରି ଅନନ୍ତକେଶରୀ ଓ ଗଙ୍ଗକେଶରୀ ନାମ ଦୁଇଟି ସୃଷ୍ଟି କରାହୋଇଛି । ଗଙ୍ଗବଂଶର ସୁବିଦିତ ଅନଙ୍ଗ-ଭ୍ରମଦେବ, ନରସିଂହଦେବ ଓ ରାଜରାଜଦେବ ନାମ-ମାନଙ୍କରୁ ଅନଙ୍ଗକେଶରୀ, ନରସିଂହ କେଶରୀ ଓ ରାଜକେଶରୀ ନାମମାନ ସୃଷ୍ଟି କରାହୋଇଛି ।

ମୁକୁନ୍ଦକେଶରୀ । ଏହି ନାମଟି ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର କୌଣସି କପିରୁ ମିଳିନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପୁଣ୍ଡିଚନ୍ଦ୍ର ରଥ ଏହିନାମଟି ୧୯୪୮ ମସିହାର ଗୋପବନ୍ଧୁ ସ୍ମୃତି ସଂଖ୍ୟା ସମାଜରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ୱନାମଧନ୍ୟ ଶେଷ ସ୍ୱାମୀନ ନୃପତି

ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବଙ୍କ ନାମରୁ ଏହି ମୁକୁନ୍ଦ କେଶରୀ ନାମଟି ସୃଷ୍ଟି ହେଇଥିବା ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ।

କୋଶଳକେଶରୀ, କୌମକେଶରୀ । ଛତିଶଗଡ଼ ଓ ସୋନପୁର-ସମ୍ବଲପୁର ଅଞ୍ଚଳ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ମହାକୋଶଳ ବା ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ ନାମରେ ଅବିଦିତ ହେଉଥିଲା । ପ୍ରସିଦ୍ଧ କୌମ-ବଂଶ ପ୍ରାୟ ଦୁଇଶତ ବର୍ଷ ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ । କୋଶଳ ଓ କୌମ ଶବ୍ଦଦ୍ବୟ କେଶରୀର ଯୋଗଦେଇ ଦୁଇଟି ଅଧିକ କେଶରୀନାମ ସୃଷ୍ଟି କରା ଯାଇଛି ।

ଶିଶୁପାଳକେଶରୀ, ଶାରଙ୍ଗ କେଶରୀ, ଚଣ୍ଡକେଶରୀ । ଶିଶୁପାଳଗଡ଼ ଖନନରୁ ପ୍ରାୟ ପଦାର୍ଥମାନଙ୍କ ଦ୍ବାରା ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଛି ଯେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ବିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଶିଶୁପାଳଗଡ଼ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ବହୁ ପ୍ରମାଣରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବାରଙ୍ଗ ସ୍ବେଷ୍ଟନ ନିକଟସ୍ଥ ଶାରଙ୍ଗଗଡ଼କୁ ରଙ୍ଗବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା ଅନନ୍ତ ବର୍ମଣ ଶ୍ବେତଗଙ୍ଗଦେବ ଦ୍ବ୍ୟାଦିଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାର ଟାଙ୍ଗି ନିକଟସ୍ଥ ଚଣ୍ଡେଶ୍ବର ମନ୍ଦିରର କଳା ଓ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ବିଗ୍ରହ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ତାହା ରଙ୍ଗ-ରାଜତ୍ବରେହିଁ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଅଧିକ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତଅଛି ଯେ ଶିଶୁପାଳ କେଶରୀ, ଶାରଙ୍ଗକେଶରୀ ଓ ଚଣ୍ଡକେଶରୀ ସମାନ୍ତମେ ଶିଶୁପାଳଗଡ଼, ଶାରଙ୍ଗଗଡ଼ ଓ ଚଣ୍ଡେଶ୍ବର ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ଏହି ସ୍ଥାପତ୍ୟମାନ କେଶରୀ ସୋମବଂଶୀ ରାଜତ୍ବରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇ ନଥିଲା । ଏଣୁ ବୁଝିବାକୁ ହେବ ଯେ ଏହି ସ୍ଥାପତ୍ୟମାନଙ୍କ ନାମରୁହିଁ ତନୋଟି ଅଧିକ କେଶରୀ ନାମ ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇଛି ।

। ନରକେଶରୀ, ପଦ୍ମକେଶରୀ, ପ୍ରଚଣ୍ଡକେଶରୀ, ଚନ୍ଦ୍ରକେଶରୀ, ବାରକେଶରୀ । ଶାରଳାଦାସ ମହାଭାରତର ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କ ପଞ୍ଚମ ମଧ୍ୟରୁ ତନୋଟି ପୁତ୍ରଙ୍କ ନାମ ହେଉଛି ଚନ୍ଦ୍ରକେଶରୀ, ବାରକେଶରୀ ଓ ନରକେଶରୀ (ବନ, ପୃ- -୧୨) । ବିରାଟ ରାଜ୍ୟରେ ଭ୍ରମ ମନ୍ଦିତ ଯେଉଁ ମନ୍ତ୍ରୀ ଯୁଦ୍ଧ କରିଥିଲେ, ତାର ପୁରସ୍କାର ଦୁଇଜଣଙ୍କ ନାମ ଥିଲା ପ୍ରଚଣ୍ଡକେଶରୀ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରକେଶରୀ (ବିରାଟ, ପୃ ୧୭୭) । ଦ୍ରୌପଦୀର ସ୍ୱୟମ୍ଭବଙ୍କ ଓ ଉତ୍ତରର ବିବାହକୁ ଯେଉଁ ରାଜାମାନେ ଆସିଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଥିଲେ ପଦ୍ମକେଶରୀ (ଅଦ୍ର, ପୃ ୨୨୭ ଓ ବିରାଟ, ପୃ ୧୭୭) ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଲେଖା ହେବାର ପ୍ରାୟ ଦେଢ଼ଶତ ବର୍ଷ ପୁର୍ବେ ଶାରଳା ମହାଭାରତ ଲେଖା ହୋଇଥିଲା । ଶାରଳାଦାସ କଲ୍ୟାଣବଳରେ ଯେଉଁ କେଶରୀନାମମାନଙ୍କୁ ଟୁଣ୍ଡି କରୁଥିଲେ, ସେହି ନାମମାନଙ୍କୁ ଐତିହାସିକ ନାମରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର କେଶରୀ ରାଜା ସଂଖ୍ୟା ଚାରି କରାଯାଇଛି ।

ସୂର୍ଯ୍ୟକେଶରୀ, ଲଲିତ କେଶରୀ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଯଯାତିକେଶରୀ, ସୂର୍ଯ୍ୟକେଶରୀ, ଅନନ୍ତକେଶରୀ ଓ ଲଲିତକେଶରୀ ଏହି ଚାରିଜଣ ରାଜା ଭୁବନେଶ୍ୱରଦେବ (ଲିଙ୍ଗରାଜ)ଙ୍କ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପାଞ୍ଜିରେ ଏହା ମଧ୍ୟ ଲେଖା ଅଛି ଯେ ମନ୍ଦିରଟି ତାଙ୍କ ପାଟକରେ ଗୋଟି ହୋଇଥିଲା । ଏଣୁ ଏହି ଚାରିଜଣ ନାମ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ନିଶ୍ଚୟ ଉପନାମ ହୋଇଥିବ । ତାମ୍ରଲେଖାରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ୨ୟ ଯଯାତିଙ୍କ ପୁତ୍ରର ନାମ ଥିଲା ଉଦ୍ୟୋତକେଶରୀ ଓ ସେ ତାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ପରେ ସଂହାସନ ଅଭ୍ୟାସ କରିଥିଲେ । ଉଦ୍ୟୋତକେଶରୀ ନାମଟି

ବିକୃତ ହେଇ ଅନନ୍ତକେଶରୀରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିବା ଅନ୍ୟନ୍ତ
ସମ୍ଭବ । ଯଦି ଯଥାତ ଓ ଉଦ୍ୟୋଗ କେଶରୀ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟ
କୌଣସି ରାଜା ନଥିବାରୁ ସୂର୍ଯ୍ୟ କେଶରୀ ନାମଟି ପରାତକେଶରୀ
ବା ଯଦି ପରାତକ ଉପନାମ ହେଇଥିବା ଏକ ପ୍ରକାର ନିଶ୍ଚିତ ।
ଖଣ୍ଡଗିରିର ଯେଉଁ ଗୁମ୍ଫା ମଧ୍ୟରୁ ଉଦ୍ୟୋଗ କେଶରୀଙ୍କ ଦୁଇଟିରେ
ରାଜଭୃତ ଶିଳାଲେଖ ଅଛି, ତାହା ଗୋଟିଏ ଅଦ୍ୟାପି ଲଲଟେନ୍ଦୁ
କେଶରୀ ଗୁମ୍ଫା ନାମରେ ଅଭିହିତ । ଗୁମ୍ଫାଟି ଲଲଟେନ୍ଦୁଙ୍କ ନାମାନ୍ତ-
ସାରେ ନାମିତ ହୋଇଥିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସମ୍ଭବ । ଏଣୁ ଲଲଟ କେଶରୀ
ନାମଟି ଉଦ୍ୟୋଗ କେଶରୀ ବା ଅନନ୍ତ କେଶରୀଙ୍କ ଉପନାମ ଥିଲା
ବୋଲି ଧରିବା ବ୍ୟବସ୍ଥା । ଏଠାରେ ଏହା ଉଲ୍ଲେଖ ଯୋଗ୍ୟ ଯେ
କେଶରୀଙ୍କ ତାଳିକାରେ ଦୁଇଟି ଅନନ୍ତ କେଶରୀ ନାମ ମିଳେ ।
ଏଥି ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଅନନ୍ତ କେଶରୀ ନମ ପରାତ କେଶରୀଙ୍କ
ଠିକ୍ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜାଙ୍କ ନାମ ରୂପେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଛି ।
ଏଣୁ ଏହି ଅନନ୍ତ କେଶରୀ ଉଦ୍ୟୋଗ କେଶରୀଙ୍କ ବିକୃତ ନାମ
ବୋଲି ଧରିପାରିବୁ । ଅନ୍ୟ ଅନନ୍ତ କେଶରୀ ନାମଟି କେକେଶରୀ
ନାମ ସହିତ ମିଳୁଛି । ଏଣୁ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଆଲୋଚନାରେ ଏହା
ଅନନ୍ତ ବର୍ମଣ ନାମରୁ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଇଛି ।

କବି କେଶରୀ, କାମକେଶରୀ, ପ୍ରଚଣ୍ଡ କେଶରୀ, ବିଜୟ
କେଶରୀ, ମଧୁସୂଦନ କେଶରୀ । ଏହି ରାଜାଗୁଡ଼ିକୁ ସୃଷ୍ଟି କରିବାପରେ
ସେମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ବ କାଳର ଘଟଣା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କଅଣ କହୁବେ,
ତାହା ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା ପୁର କବି ନ ପାରି ସେମାନଙ୍କ ନାମର ଅର୍ଥରୂପେ
ଘଟଣାମୂର୍ତ୍ତି କରିଛନ୍ତି । କବିକେଶରୀଙ୍କ ରାଜତ୍ବରେ ଘଟିଥିବା
ଘଟଣାକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା ଲେଖିଛନ୍ତି — “ଏ

ରଜା ବହୁତ ପାଠଶାଳା କଲେ ।” କାମକେଶରୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜେଣା
 ଅଛନ୍ତି—“ଏ ରଜା କାମରେ ଭଲ ହେଲେ ।” ପ୍ରଚଣ୍ଡ କେଶରୀଙ୍କ
 ରାଜତ୍ବର ଘଟଣା ବିବରଣ—“ଏ ରଜା ବଡ଼ ପ୍ରତାପୀ ହୋଇଲେ” ।
 ରଜାଙ୍କୁ କେଶରୀ ରଜା କହୁ କରାବାର କଥା । ଏଣୁ “ଏ ରଜା ତେ
 ସୁଶୀର ରଜା ।” ମଧୁସୂଦନ କେଶରୀଙ୍କ ନିସନ୍ଦାନ କରିବା କାମ,
 ଏଣୁ “ଏ ରଜା ଡେଇଁଦୁଇ ଆଚରଣ କଲେ । ଭଲ ଭଲ ଲୋକଙ୍କୁ
 ନାସ କଲେ ।” କହିବା ବାହାଲ୍ୟ ଯେ ନାମ ସହୃଦ ରୁଣ
 ବା କର୍ମର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ଥାଏ । ସୃଷ୍ଟି କର୍ତ୍ତା ନାମମାନଙ୍କ
 ସହୃଦ ଏପରି ସମ୍ବନ୍ଧ ଦେଖାଇଥିବାରୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ସୃଷ୍ଟି ନାମ ବୋଲି
 ସହଜରେ ଧରା ପଡ଼ିଯାଉଛି ।

ନରକେଶରୀ, ବୃଦ୍ଧକେଶରୀ, ଜେଜେଶରୀ । ନର କେଶରୀ
 ଅର୍ଥ ହେଉଛି ନରସିଂହ ; ଏଣୁ ଏହା ଜେଜେଶରୀ ନରସିଂହ
 ଦେବଙ୍କ ନାମ । ବୃଦ୍ଧ କେଶରୀ କୌଣସି ବୃଦ୍ଧରାଜାଙ୍କ ଭ୍ରାତୃନାମ
 ହୋଇଥିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସମ୍ଭବ । ଓଡ଼ିଶାର ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ବହୁ
 ଜେଜେଶରୀ ବା ଜେସିଂହ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ।

ଏହିପରି ଆଲୋଚନା କଲେ ବହୁ ସୃଷ୍ଟି କେଶରୀ ରାଜାଙ୍କ
 ନାମ ଆପେ ଆପେ ବାଦ୍ ପଡ଼ିଯାଏ ଓ ଶେଷବେଳକୁ ପ୍ରକୃତ
 ଐତିହାସିକ ନାମଗୁଡ଼ିକ ତାମ୍ରଲେଖର ସୋମ ବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ
 ନାମ ସହୃଦ ମେଳ ଖାଇଯାଏ । ତାମ୍ରଲେଖର ସୋମବଂଶ ଓ
 ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିର କେଶରୀ ବଂଶ ଯେ ଏକ ଅଭିନ୍ନ ରାଜବଂଶ ଏହା
 ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଆଲୋଚନାରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଛି । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର
 କେଶରୀ ବଂଶକୁ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରାଜବଂଶ ବୋଲି ଧରାଗଲେ ଓ
 ସମସ୍ତ କେଶରୀ ରାଜାଙ୍କ ନାମକୁ ଐତିହାସିକ ବୋଲି ମାନିନେଲେ

ଗୋଟାଏ ଅସମ୍ଭବ ପରିସ୍ଥିତିର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଅନୁସାରେ କେଶରୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ସବନୀୟ ସଂଖ୍ୟା ହେଉଛି ୩୬ ଓ ଏମାନଙ୍କ ସବନୀୟ ରାଜତ୍ବ ସମୟ ହେଉଛି ୧୦୦ ବର୍ଷ । ଏମାନଙ୍କ ସବାୟକ ସଂଖ୍ୟା ହେଉଛି ୨୫ ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜାଙ୍କ ରାଜତ୍ବକୁ ହାରାହାରି ୨୦ ବର୍ଷ ଲେଖାଏଁ ଦିଆଗଲେ ଏମାନଙ୍କ ସବାୟକ ରାଜତ୍ବ ସମୟ ହେଉଛି ୧୦୦୦ ବର୍ଷ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଅନୁସାରେ କେଶରୀମାନେ ଏହି ଦାୟିତ୍ବ ସମୟ ଧରି ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ସମସ୍ତ କାର୍ତ୍ତିକଳାପ ଓ ଯାଗଯଜ୍ଞ କରୁଥିଲେ । ପାଞ୍ଜି ଅନୁସାରେ କେଶରୀମାନେ ପଞ୍ଚମ ଗଙ୍ଗାଦ୍ବାରୁ ରାଜତ୍ବ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ଏହି କଥାକି ଯଦି ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟ ବୋଲି ଧରିଯାଏ, ତାହାହେଲେ ସ୍ତ୍ରୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ଯେ କେଶରୀ ରାଜତ୍ବ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଚାଲିଛି ଏବଂ ଗଙ୍ଗ, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଲେଙ୍କା, ପଠାଣୀ, ମୋଗଲ, ମରହଟ୍ଟା ଓ ଇଂରାଜମାନେ ଏ ଦେଶରେ ରାଜତ୍ବ କରି ନଥିଲେ । କେଶରୀ-ବଂଶ ଯଦି ଗୋଟିଏ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ବଂଶ, ତାହାହେଲେ ଯୁଦ୍ଧ, କ୍ଷୁଦ୍ର, ରାଜବଂଶର ତାମ୍ର ଓ ଶିଳାଲେଖ ପ୍ରଭୃତି ମିଳୁଥିବା ସ୍ଥଳେ କେଶରୀମାନଙ୍କ ଦାୟିରାଜତ୍ବର ଗୋଟିଏ ସୁଦ୍ଧା ତାମ୍ର ଓ ଶିଳାଲେଖ ନ ମିଳିବା ଏକାଠିକଲେକେ ଅସମ୍ଭବ କଥା ।

ଏହି ସବୁ କାରଣରୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର କେଶରୀବଂଶ ଓ ତାମ୍ର ଶିଳାଲେଖର ସୋମବଂଶକୁ ଏକ ଓ ଅନ୍ୟତ୍ର ରାଜବଂଶ ବୋଲି ଧରିବାକୁ ହେବ । ତାଛଡ଼ା ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ଯେଉଁ ଅଂଶ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜପାଦାନରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଇତିହାସ ସହିତ ମେଳ ଖାଲୁଯାଏ, କେବଳ ସେହି ଅଂଶକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ବାକି ଅଂଶକୁ ବାଦ୍

କରିଦେବାକୁ ହେବ । ନଚେତ୍ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ
 ସଙ୍କଳନରେ ଅସୀମ ଅନୁସନ୍ଧ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିବ । ଇତିହାସ
 ନାମରେ ମିଥ୍ୟା ଓ ଅଲୀକତାକୁ ପ୍ରତ୍ୟେ ଦେଲେ ଐତିହାସିକ
 ଉପାଦାନରେ କଳାକାର ବନ୍ଦ କରିହେବ ନାହିଁ । ଫଳରେ
 ଆମର ଅଜ୍ଞତ ଇତିହାସ ଅନୁମାନକୁ ଆଲୋକ ନ ଦେଇ ଅନ୍ଧ-
 କାରକୁ ଟାଣିନେବ ।

ଚୈତ୍ରଗଙ୍ଗ ଓ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର

ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ୩୨୨ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଏହି ଦୀର୍ଘ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ସେମାନେ ଗଙ୍ଗାଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମଗ୍ର ଭୂଖଣ୍ଡକୁ ଅଧିକାର କରି ଓଡ଼ିଶାକୁ ଗୋଟିଏ ଚକ୍ରଗାଳୀ ହିତୁରାଜ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିଥିଲେ । ଏହି ବଂଶର ଅନେକାଭିମନ୍ଦେବ ଓ ଲଙ୍କୁଳା ନରସିଂହଦେବ ପ୍ରଭୃତି ନରପତିମାନେ ବଙ୍ଗଦେଶୀୟ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ଆକ୍ରମଣ ବାରମ୍ବାରି ବ୍ୟାପ୍ତ କରି ଓ ସେମାନଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ବଙ୍ଗଦେଶରେ ପଶ୍ଚିମାଞ୍ଚଳ ଦଖଲ କରି ବସିଥିଲେ । ଏହି ବଂଶର ରାଜତ୍ୱଠାରୁ ଭାରତର ଧର୍ମ ରାଜ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରଭାବ ଅପ୍ରତିହତ ଓ ଅପ୍ରତିହତୀ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା ଓ ଶିଳ୍ପରାଜ୍ୟରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ କୋଣାର୍କର ଅପରୂପ ଓ ଅପ୍ରତିହତୀ ମନ୍ଦିରମାନ ମୁଣ୍ଡିଟେକି ଉଠିଥିଲା । ବସୁନ୍ଧା ଗଙ୍ଗରାଜତ୍ୱ ଓଡ଼ିଆର ଶୌର୍ଯ୍ୟ, ବୀର୍ଯ୍ୟ, ଧନ, ମାନ, ଜ୍ଞାନ-ବିଜ୍ଞାନ ଓ କଳାକବିତାର ଚରମ ବିକାଶ କରି ଉତ୍କଳରେ ଗୋଟିଏ ସୃଷ୍ଟିଯୁଗର ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସେହି ବୀରପୁରୁଷ ସୁଦୀର୍ଘ ୭୦ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କରି ଏହି ପ୍ରଥମେ ରାଜବଂଶକୁ ସୁଦୃଢ଼ ଭିତ୍ତି ଉପରେ ସ୍ଥାପନ କରିଗଲେ, ସେହି ବୀରପୁରୁଷଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶାର କୁଣ୍ଡିତ କନ୍ୟାଦନ୍ତୀ କିନ୍ତୁ କିମାଳାର ରୂପେ ଚିହ୍ନିତ କରିଛି । କନ୍ୟାଦନ୍ତୀ କହେ ଯେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା ଚୈତ୍ରଗଙ୍ଗ ରାଣୀସ୍ତୁ ଅ ଥିଲେ, ନାଚକଣ୍ଠୀ ନାଚସ୍ଥାନ କାମୁକ ଥିଲେ ଓ ନେତାର ଯୋଗିଶିର ସିଦ୍ଧିମନ୍ତ ବଳରେ

ଭଲ୍ଲକୁ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ଦୀର୍ଘକାଳ ପୁରୀ ପ୍ରଳିତ ବା
ଲିଖିତ କମ୍ବଦନ୍ତୀ ଛଡ଼ା ଅଧୁନିକ ଯୁଗର କାବ୍ୟକବିତା ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ
ପ୍ରତି କମ୍ ଅନ୍ୟାୟ କରିନାହିଁ । ଭଲ୍ଲ ସାହିତ୍ୟରେ ନବଯୁଗର
ସୂକ୍ଷ୍ମ କବିତାର ସ୍ୱାଧୀନତା ଭଲ୍ଲ କମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅନୁସରଣ କର
କେତେବେଳେ ତାଙ୍କୁ ପରମ ଜିତେନ୍ଦ୍ରୀୟ ଓ କେତେବେଳେ
ତାଙ୍କୁ ପରମକାମୁକରୂପେ ଚିହ୍ନି କରନ୍ତି । କବିବର
ନନ୍ଦକେଶରୀ କାବ୍ୟରେ ତାଙ୍କୁ ଚୈତ୍ରଗଙ୍ଗ ନାମରେ
ସାହସିକ୍ରର ଜୀବନ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତିରୂପେ ଉପସ୍ଥାପନ କରି ତାଙ୍କର ନିଷ୍ଠୁର
ନିତବାଦ ଦ୍ୱାରା କୋମଳମନା, ପ୍ରେମପ୍ରାପ୍ତିନା, କେଶରୀ ରାଜନୟନୀ
ନୟିକାର ପ୍ରାଣବାୟୁ ଉଡ଼ାଇ ଦେଇଛନ୍ତି ; ଆଉ ପାଟଣା
କାବ୍ୟରେ ତାଙ୍କୁ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର ନାମରେ କୁସ୍ଥିତ କାମୁକରୂପେ
ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ସୁଖୀ ପାଟଣାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର ଶିରଶ୍ଚେଦର ବ୍ୟବହାର
କରିଛନ୍ତି । ଏହି ବିରାଟ ଘ୍ରମର ମୂଳ ଭଣ୍ଡ କେଉଁଠାରେ ଅଛି,
ତାହା ଏଠାରେ ଖୋଜି ବାହାର କରିବାପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରାଯିବ ।
ତା ଛଡ଼ା ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ, ଗଞ୍ଜାମରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଆଉ ଏକ ପାଞ୍ଜୀ,
ଲକ୍ଷ୍ମଣେଶ୍ୱର ଇତିହାସ ଓ ଶାରଳାଦାସ ମହାଶୟର ପ୍ରଭୃତିରେ
ଥିବା ଚୈତ୍ରଗଙ୍ଗଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କମ୍ବଦନ୍ତୀମାନଙ୍କର ସମ୍ପଦ ଆଲୋ-
ଚନା କରାଯିବ ।

ଗଙ୍ଗବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା ଅନନ୍ତବର୍ମଣ ଚୈତ୍ରଗଙ୍ଗଙ୍କ
ଅତି ତାମ୍ରଣାସନ ବ୍ୟତୀତ ଭୁବନେଶ୍ୱର, ସତ୍ୟବାଦୀ ପୁରୀ,
ଅଳକୋତ୍ତର, ନାଗପୁରୀପୁର, ସୀମାବଳୀ ଓ ଦ୍ୱାରାସମ
ପ୍ରଭୃତିରେ ତାଙ୍କର ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ଶିଳାଲେଖ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଛି
ଏହି ତାମ୍ର ଓ ଶିଳାଲେଖଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ପ୍ରକାଶିତ
ହୋଇଛି ଓ ସେଗୁଡ଼ିକର ଅନୁନିର୍ମିତ ତଥ୍ୟ ଆଦିତ୍ୟାଦିକମାନଙ୍କ-

ଦ୍ଵାରା ଅନେକିତ ହୋଇଛି । ଗୌଡ଼ଜଙ୍ଗର ଅଲୋଚନା ଏଠାରେ ଅନାବଶ୍ୟକ । କିନ୍ତୁ ଏମାନଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ କିମ୍ବଦନ୍ତୀମାନଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥକାଳ ଭେଦନକଲେ ସେ ଗୁଡ଼ିକର ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଶିଳାଲେଖରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟ ସହିତ କିପରି ଗଢ଼ିତ ହେବେ ମେଳ ଖାଉଥାଏ, ତାହାହିଁ ଏଠାରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହେବ ।

ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ, ଶେଷ କେଶରୀ ଜୋଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ତାଙ୍କ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବାୟୁଦେବରଥ ବା ବାୟୁଦେବ ବହିନୀ ପତିଙ୍କ କଲହ ହେତୁ ରଥେ ଭୁବନେଶ୍ଵର ମହାଦେବଙ୍କ ସେବା କରି କେଶରୀ ବଂଶର ଧୂସ ଜାମନା କଲେ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ଚରନାକାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ବଳବେଳେ ଏହି କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ଗଣଦ୍ଵାରା ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି । ଏହି କିମ୍ବଦନ୍ତୀରେ ଗୌରଗଙ୍ଗା ବା ଗୌଡ଼ଜଙ୍ଗକୁ ଜଣେ ‘ଗୁଣ୍ଡୀ’ର ଅପ୍ରାପ୍ତ ବଂଶଜ ବାଳକରୂପେ ଉପସ୍ଥାପନ କରାଯାଇଛି ଓ ସେ ବାୟୁଦେବ ବାହନୀପତିଙ୍କ ଅସ୍ତ୍ରଧାରୀ ନେତାଙ୍କ ଧ୍ୟାବଣୀ ଠାରୁ ସିଦ୍ଧିମନ୍ତ ହାସଲକରି “ନାଟବେରେ” ଆସି କଟକ ଅଧିକାର କରୁଥିବା କଥା ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିରେ ଗୌଡ଼ଜଙ୍ଗକୁ ଅରେମାହି “ଗୋକର୍ଣ୍ଣେଶ୍ଵର ବୀର୍ଯ୍ୟ ଗଙ୍ଗାଦେବୀ ଗର୍ଭ ସମ୍ଭୂତ” ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି । ଲଙ୍ଗଲେଶ୍ଵର ଇତିହାସରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ବାୟୁଜନ ନାମକ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ କଳିଙ୍ଗ ଦେଶର କୋଳାହଳ ନଗରକୁ ଲଙ୍ଗଲେଶ୍ଵର ମହାଦେବଙ୍କ ପ୍ରସାଦରୁ ବାୟୁଦେବ ଓ ଗୌଡ଼ଜଙ୍ଗ ନାମକ ଦୁଇଗୋଟି ପୁଅ ଲାଭ କରୁଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ

ମଧୁରୀ ଶ୍ରେଷ୍ଠଗଙ୍ଗ ବାରବାଟି ଧ୍ବଂସ କରି ଓ ନୃସିଂହ କେଶରୀଙ୍କୁ
ଧରଣ୍ଡ କରି ଓଡ଼ିଶା ଦଖଲ କରିଥିଲେ(୧) ।

ଏହି କନ୍ୟାଦନ୍ତୀମାନଙ୍କରେ ଥିବା ବାୟୁଦେବ, ଶ୍ରେଷ୍ଠଗଙ୍ଗ,
ଗୋକର୍ଣ୍ଣେଶ୍ଵର, ଗଙ୍ଗା ଓ ଲୋଳାହଳ ନଗର ନାମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ
ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ପ୍ରକୃତ ପକ୍ଷରେ ଐତିହାସିକ ନାମ ; କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କ
ସମ୍ବନ୍ଧ ଓଲଟ ପାଲଟ କରି ଦିଆଯାଇଛି । ବହୁ ତାମ୍ରଶାସନରୁ
ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ଶ୍ରେଷ୍ଠଗଙ୍ଗଙ୍କ ପିତାଙ୍କର ନାମ ଥିଲା ଦେବେନ୍ଦ୍ର
ବର୍ମଣ ରାଜରାଜ, ମାତାଙ୍କ ନାମଥିଲା ରାଜସୁନ୍ଦରୀ, ତାଙ୍କ ବଂଶର
ନାମ ଥିଲା ଗଙ୍ଗବଂଶ ଓ ଏହି ବଂଶର ଆରାଧ୍ୟ ଦେବତା ଥିଲେ
ମହେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରସାଦରେ ଅବସ୍ଥିତ ଗୋକର୍ଣ୍ଣେଶ୍ଵର । କିନ୍ତୁ ଅତୀତ
ଘଟନାମାନଙ୍କ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ସ୍ମୃତିରୁ ଜାତ କନ୍ୟାଦନ୍ତୀ ତାଙ୍କ ବଂଶର
ନାମକୁ ତାଙ୍କର ମାତାଙ୍କ ନାମ ଓ ତାଙ୍କ କୁଳଦେବତାଙ୍କ ନାମକୁ
ତାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ବୋଲି ଧରିନେଲା । ଗଙ୍ଗାଙ୍କୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠଗଙ୍ଗଙ୍କ
ମାତାରୂପେ ଧରିନେବାପରେ ତାଙ୍କୁ ରାଣୀ ବୋଲି କହିବାରେ
ଅସମୀଚୀନତା ରହିଲା ନାହିଁ ; କାରଣ ପୁରାଣ ପ୍ରମିତା ଗଙ୍ଗା
କେତେବେଳେ ଶିବ ଓ କେତେବେଳେ ଶାନ୍ତିନୁଙ୍କ ପ୍ରେମସ୍ତ୍ରୀ
ହୋଇ ଗଙ୍ଗା ବୋଇଲେ ରହିଥିଲେ ଓ ଗଙ୍ଗା ବୋଇଲେ ଛାଡ଼ି
ପଳାଉଥିଲେ ।

ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ଅଭିତୋକ୍ତିକ କ୍ଳେ
ଓ କୁହୁକ ମନ୍ତ୍ର ଉପରେ ଜୀବନ୍ତ ବିଶ୍ୱାସ ଥିଲା । ଯାହାର ପିତା

ସ୍ୱୟଂ ଗୋକର୍ଣ୍ଣେଶ୍ୱର ଓ ପାହାର ମାତା ସ୍ୱୟଂ ଗଙ୍ଗାଦେବୀ ଓ
 ସେ କୁନ୍ତଳମଳ ଚଳରେ ବଳୀୟାର ତାକୁ ଚେଷ୍ଟାଶ୍ରବଣା ପରସ୍ତ
 କରନ୍ତେ କିପରି ? ଏହି ବିଶ୍ୱାସ ଉପରେହିଁ କନ୍ଦଦନ୍ତୀର ମୂଳ-
 ଭିତ୍ତି ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତ ଐତିହାସିକ ଘଟଣାର
 ରୂପ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ହୋଇଥିବ । ସୁତରା ସୁତରା ବିଶ୍ୱାସ
 ଘାତକମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ସତ୍ୟ ଓ ସତ୍ୟବଂରେ ପତନ ଘଟିଛି ।
 କେଶରୀ ରାଜାଙ୍କ ବିଶ୍ୱାସଘାତକ ଅମାତ୍ୟ ବାସୁଦେବ
 ‘ବାହନପତି’ ବା ସେନାପତି ଥିଲେ । ଏଣୁ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ସୈନ୍ୟ
 ସାମନ୍ତ ନ ଅଗ୍ନି “ନାଟବେଶରେ” ବା ଛଦ୍ମବେଶରେ ଅସି କଟକ
 ମାଡ଼ବସି ରାଜା ହୋଇଥିଲେ । ବିଶ୍ୱାସଘାତକ ସେନାପତିଙ୍କ
 ଅଧୀନରେ ଥିବା ସୈନ୍ୟସାମନ୍ତ ନିଶ୍ଚେଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିଥିବେ ଓ
 ଏହି ହେତୁରୁ ମୁଷ୍ଟିତମସ୍ତ ଛଦ୍ମବେଶୀ ବିଦେଶୀୟମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା
 କେଶରୀ ରାଜାଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଅଧିକୃତ ହୋଇଥିବ । ମୁଷ୍ଟିତମସ୍ତ
 ସୈନ୍ୟ ଛଦ୍ମବେଶରେ ଅସି ରାଜାମାନଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଅଧିକାର
 କରିଥିବାର ଉଦାହରଣ ଇତିହାସରେ ଭରଳ ନୁହେଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ
 ଖଲିଜି ମୁଷ୍ଟିତମସ୍ତ ଛଦ୍ମବେଶୀ ଅଶ୍ୱାରୋହୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିଜୟଦେଶ
 ଅଧିକାର କରିଥିବାର ଓ ହୋସାଙ୍ଗାହ ଘୋଡ଼କ ବ୍ୟବସାୟୀ
 ବେଶରେ ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣ କରିଥିବାର ଐତିହାସିକ ପ୍ରମାଣମାନ
 ରହିଛି । କେଶରୀ ରାଜାଙ୍କୁ ପଦଚ୍ୟୁତ କଲପରେ ବାସୁଦେବ
 ବାହନପତି ଓ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ବିଷ୍ଣୁରୂପ ଜନମତକୁ ଶ୍ରାନ୍ତ କରିବାପାଇଁ
 ଭିନ୍ନପ୍ରକାର ପ୍ରଚାର ଚଳାଇବା ଲାଗି ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିବେ । ଏହି
 ପ୍ରଚାରରେ ଭୁବନେଶ୍ୱରଦେବଙ୍କ ଆଜ୍ଞା, ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ
 କୁନ୍ତଳବଳ ଓ ତାଙ୍କ ପିତାମାତାଙ୍କ ଅତ୍ୟନ୍ତପୁଣିକତା ଇତ୍ୟାଦି
 ନିୟୋଜିତ ହୋଇଥିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସମ୍ଭବ । ଯେଉଁମାନଙ୍କ

ସିଂହାସନ ପାଇବାର କୌଣସି ଦାବୀ ନଥାଏ, ଅଥଚ ନିଜ ବନ୍ଧୁ-
ବଳରେ ଅପରର ସିଂହାସନ ଅଧିକାର କରନ୍ତି, ସେମାନେ ଦେବା-
ଦେଶରେ ଚାନ୍ଦା କଲେ ବୋଲି ପ୍ରଚାର ଚଳାଇବାକୁ ବାଧ୍ୟ
ହୁଅନ୍ତି । ଗୋଟିଏ ଶେଷ ରାଜା ୧୯୩୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟବ୍ଦକୁ ସିଂହାସନ
ରୁହେଇ କରି କଞ୍ଚିଲେନ୍ଦ୍ର ଦେବୀ ଓ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାତା ଦେବୀଙ୍କ ଦେବଙ୍କୁ
ନିର୍ଯ୍ୟାସ ଦାବୀରୁ ବଞ୍ଚିତ କରି ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ
ଆଦେଶରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜା ହେଲେ ବୋଲି ଯେଉଁ ପ୍ରଚାର
ଚଳାଇଥିଲେ, ତାର ପ୍ରମାଣ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଓ ଅନ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ
ଲେଖମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ପ୍ରଚାରହିଁ କନ୍ୟାଦାସ ମୂଳପିଣ୍ଡ
ହୋଇଥାଏ । ଏଣୁ ପ୍ରକୃତ ଐତିହାସିକ ଘଟଣା ସମ୍ବନ୍ଧ ତାର
ଅମେଳ ରହିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ବାଭାବିକ ।

ଲଙ୍ଗଲେଶ୍ୱର ଇତିହାସରେ ଯେଉଁ କୋଳାହଳ ନଗରୀ କଟାର
ଭାଙ୍ଗେଣ ଅଛି, ତାହା କାଳ୍ପନିକ ନୁହେଁ । ଗୌଡ଼ଲୋକ କୋଣ୍ଡି
ତାମ୍ର ଶାସନରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ତାଙ୍କର ଜଣେ ପୁତ୍ରପୁରୁଷ
କୋଳାହଳପୁର ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଫିଲିପ୍ପାହେବ ଏହି
କୋଳାହଳପୁରକୁ ମୟାଗୁରର କୁବଲପୁର ବୋଲି ଛିରି
କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଅଧ୍ୟାପକ ସୁବ୍ରତାବର୍ତ୍ତ ଗଞ୍ଜାମରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଗଙ୍ଗ-
ବର୍ମାୟ ପୁଥିବା ବର୍ମାଙ୍କ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ଏହି କୋଳାହଳପୁରରେ
ଭାଙ୍ଗେଣ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଦର୍ଶାଇ, ଏହା ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲାରେ ଅବସ୍ଥିତ
ଥିଲା ବୋଲି ଛିରି କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରମାଣ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ
ଅଧ୍ୟାପକ ସୁବ୍ରତାବର୍ତ୍ତଙ୍କ ସିଦ୍ଧାନ୍ତହିଁ ଗ୍ରହଣୀୟ ।

. ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଶ୍ନ ହେଉଛି—ଯେଉଁ କେଶରୀ ରାଜାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ
କରି ଗୌଡ଼ଲୋକ ଉତ୍ତଳ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ, ତାଙ୍କ ନାମ କ'ଣ

ଥୁଲୀ ? ୧୮୭୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସ୍କାଲିଂ ସାହେବ ଯେଉଁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ସାହାଯ୍ୟରେ ତାଙ୍କ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ ଲେଖିଥିଲେ, ସେହି ପାଞ୍ଜୀରେ ଏହି ଶେଷ କେଶରୀ ନାମ ଥିବା ସୁବର୍ଣ୍ଣ କେଶରୀ । ଏହିଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଉବାନାଚରଣ ବଦ୍ୟୋପାଧ୍ୟାୟ, ହଣ୍ଡର, ପ୍ୟାଗମୋହନ ଅଗ୍ରୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ରାଧାନାଥ ରାୟ ପ୍ରଭୃତି ଐତିହାସିକ ଓ ଲେଖକମାନଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହି ସୁବର୍ଣ୍ଣକେଶରୀ ନାମଟିହିଁ ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ୧୯୦୦ ମସିହାରେ ଅଧ୍ୟାପକ ଅଭିବନ୍ଧୁ ମହାନ୍ତି ତନୋଟି ଗୋଥୁ ସାହାଯ୍ୟରେ ଯେଉଁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରକାଶ କରୁଛନ୍ତି ସେଥିରେ ଶେଷ କେଶରୀ ରଜାଙ୍କ ନାମ ହେଉଛି ଶୂନ୍ୟକେଶରୀ ଓରଫ୍ ସିଂହଲକ କେଶରୀ । ମାଦଳା-ପାଞ୍ଜୀରେ ବିଭିନ୍ନ ସମୟର ଓ ବିଭିନ୍ନ ହାତର ଲେଖା ଗୋଥୁ-ମାନଙ୍କରେ ରଜାମାନଙ୍କ ନାମମାନ ବିକୃତ ହୋଇ ବିଭିନ୍ନ ଅକାର ପାରଣ କରୁଛି; ଯଥା :— ହଣ୍ଡରଙ୍କ ଗୋଥୁର ସେବକଦେବ ମହାନ୍ତିଙ୍କ ଗୋଥୁର ସଶୋକ ଦେବରେ, ସ୍କାଲିଂଙ୍କ ଗୋଥୁର ସରଫଂସଦେବ ହଣ୍ଡରଙ୍କ ଗୋଥୁର ନରସିଂହ ଦେବରେ, ସ୍କାଲିଂଙ୍କ ଗୋଥୁର ମର୍ଦ୍ଦକେଶରୀ ହଣ୍ଡରଙ୍କ ଓ ମହାନ୍ତିଙ୍କ ଗୋଥୁମାନଙ୍କରେ ଯଥାକ୍ରମେ ମକର ଓ ମର୍ଦ୍ଦ କେଶରୀରେ ପରିଣତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏହିପରି ଅନୁର ଅନେକ ଉଦାହରଣ ଦିଆଯାଇପାରେ । ଏଣୁ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ବା ସୁର୍ଣ୍ଣକେଶରୀ ନାମଟି ଯେ ଶେଷବେଳକୁ ଶୂନ୍ୟ-କେଶରୀରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି, ଏପରି ଅନୁମାନ ଅସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ ।

ରୈଡ଼ରଙ୍ଗ ଯେଉଁ କେଶରୀ ରଜାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ଓଡ଼ିଶା ଦଖଲ କଲେ, ତାଙ୍କ ନାମ ତାମ୍ରଶାସନମାନଙ୍କରୁ ମିଳେ ନାହିଁ;

କିନ୍ତୁ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ କୋଣ୍ଡି ତାମ୍ରଶାସନରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ସେ ପଡ଼ତ ଉତ୍କଳ ନୃପତିଙ୍କୁ ପୁନଃ ସମ୍ଭାଷନ କରିଥିଲେ । ଅଦୃଶ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଦାର୍ଯ୍ୟାଣୀ ନାମକ ସ୍ଥାନରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଗୋଟିଏ ଦାଢ଼ ଶିଳ୍ପଲେଖରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ପିତା ଦେବେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମଣ ରାଜରାଜଙ୍କ ସେନାପତି **ବନପତି** ଉତ୍କଳର ରାଜାକୁ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ । ସନ୍ଧ୍ୟାକର ନଦୀଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ରଚିତ ରାମଚରିତ ନାମକ ସଂସ୍କୃତ-ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ତାର ଟୀକାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ବଙ୍ଗର ରାଜା ରାମପାଳ ଦେବଙ୍କ ସେନାପତି ବା କରଦ ରାଜା ଜୟସିଂହ ଉତ୍କଳର ପଡ଼ତ ଯୋମବଂଶୀ ରାଜା କର୍ଣ୍ଣ କେଶରୀକୁ ସାହାଯ୍ୟ ଦେଇ ଅନୁଗ୍ରହ କରିଥିଲେ । ଏହି ସବୁ ଲେଖାରୁ କେଶରୀ ବା ସୋମବଂରେ ପଡ଼ତ କାଳୀନ ଘଟନାବଳୀର ମୋଟାମୋଟି ଧାରଣା କରାଯାଇ ପାରେ । ପ୍ରକୃତର ସ୍ଵାଭାବିକ ନିର୍ଦ୍ଦେଶାନୁସାରେ ଏହି ବଂଶ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇ ପଡ଼ବାବେଳେ ଉତ୍କର ଓ ଦକ୍ଷିଣରୁ ପ୍ରବଳ ଗଜାମାନେ ଉତ୍କଳକୁ ଅଧିକାର କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଦକ୍ଷିଣର ପ୍ରବଳ ପ୍ରତାପୀ ରାଜା ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ଶେଷରେ ବିଜୟୀ ହୋଇ ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟ ଅଧିକାର କଲେ ।

ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ପିତା ଦେବେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମଣ ରାଜବଳ ୧୦୭୧ ଖ୍ରୀ: ରୁ ୧୦୭୭ ଖ୍ରୀ: ଓ ସ୍ଵୟଂ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ୧୦୭୫ରୁ ଖ୍ରୀ: ରୁ ୧୧୦୭ ଖ୍ରୀ: ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ଵ କରିଥିବା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ଜଣା-ପାଇଛି ; କିନ୍ତୁ ବଙ୍ଗର ରାଜା ରାମପାଳଙ୍କ ରାଜତ୍ଵ କେବେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ କେବେ ଶେଷ ହେଲା, ତାହା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ଜଣାଯାଇ

ନାହିଁ । ତେବେ ତାଙ୍କର ରାଜତ୍ବ ୧୦୯୦ ଖ୍ରୀ: ବେଳକୁ ଶେଷ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ମୋଟାମୋଟି ଭାବରେ ଧରାଯାଇଛି । ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟିତ ତାରାମାନଙ୍କରୁ ଦେଖାଦିବ ଯେ ଦେବେନ୍ଦ୍ରବର୍ମଣ ରାଜକେ, ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ଓ ରାମପାଳ ସମସାମୟିକ ଥିଲେ । ଏଣୁ ଯେଉଁ ସାମବଂଶୀ ରାଜା କର୍ଣ୍ଣକେଶ୍ବରଙ୍କୁ ରାମପାଳଙ୍କ ସେନାପତି ଜୟସିଂହ “ଅନୁଗ୍ରହ” କରିଥିଲେ, ସେହୁ କର୍ଣ୍ଣକେଶ୍ବରଙ୍କୁ ଯେ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ “ପୁନଃ ସ୍ଥାପନ” କରିଥିଲେ, ଏପରି ଅନୁମାନ ଥାଏ ଯେ ଅସଙ୍ଗତ ହେବ ନାହିଁ ; କାରଣ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ଓ ରାମପାଳ ସମସାମୟିକ ଥିବାରୁ ଉତ୍କଳର କର୍ଣ୍ଣକେଶ୍ବରୀ ମଧ୍ୟ ଉଭୟଙ୍କ ସମସାମୟିକ ହୋଇଥିବେ । କେଶ୍ବରୀ ରାଜାଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଲେଖା ରାମଚରିତ କହେ ଯେ ଜୟସିଂହ ଯେଉଁ ଉତ୍କଳର ରାଜାଙ୍କୁ ଅନୁଗ୍ରହ କରିଥିଲେ, ତାଙ୍କ ନାମ ଥିଲା କର୍ଣ୍ଣକେଶ୍ବରୀ ଓ ମାଦଳା-ପାଞ୍ଜି କହେ ଯେ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ଯେଉଁ କେଶ୍ବରୀ ରାଜାଙ୍କୁ ପବସ୍ତ କରି ଓଡ଼ିଶା ଦଖଲ କରିଥିଲେ, ତାଙ୍କ ନାମ ଥିଲା ସ୍ବର୍ଣ୍ଣକେଶ୍ବରୀ ବା ଶୂନ୍ୟକେଶ୍ବରୀ । ଏଣୁ କର୍ଣ୍ଣକେଶ୍ବରୀ, ସ୍ବର୍ଣ୍ଣକେଶ୍ବରୀ ଓ ଶୂନ୍ୟକେଶ୍ବରୀ ଯେ ଏକ ରାଜାଙ୍କ ପ୍ରଜ୍ଵଳିତ ଓ ବିଜ୍ଵଳିତ ନାମ ଏହା ଏକ ପ୍ରକାର ନିଶ୍ଚିତ ।

ତେବେ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେଉଁଟି ପ୍ରଜ୍ଵଳିତ ନାମ ଓ କେଉଁଟି ବିଜ୍ଵଳିତ ନାମ, ତାହାହିଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ବିରୁଦ୍ଧ । ଶତ୍ୟ ବେଶ୍ବର ପ୍ରଜ୍ଵଳିତରେ ବିଜ୍ଵଳିତ ନାମ, ଏଣୁ ଏହାକୁ ବାଦ୍ ଦେଲେ ସ୍ବର୍ଣ୍ଣକେଶ୍ବରୀ ବା କର୍ଣ୍ଣକେଶ୍ବରୀ ଶେଷ କେଶ୍ବରୀ ରାଜାଙ୍କ ପ୍ରଜ୍ଵଳିତ ନାମ ହୋଇଥିବ । ମାତ୍ର ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଛଡ଼ା ଉତ୍କଳର ଅନ୍ୟ କୌଣସି କନ୍ଦକନ୍ଥାରେ ସ୍ବର୍ଣ୍ଣକେଶ୍ବରୀ ବା ସୁବର୍ଣ୍ଣକେଶ୍ବରୀ ନାମଟି

ମିଳି ନାହିଁ । ଝୋମରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଯେଉଁ ଅନ୍ୟ ଏକ ପାଣ୍ଡୀକୁ ଅଧ୍ୟାପକ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ସହିତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି, ସେହି ପାଞ୍ଜୀ ରେ ଲେଖାଅଛି —

“କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀ ଭୋଗ କଲେ ଚନ୍ଦ୍ରବନ ବର୍ଷ (ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ପୃ ୧୦୪ ଷ୍ଟ) ।” ଏହି ପାଞ୍ଜୀରେ କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀଙ୍କ ନାମ ମିଳେ ନାହିଁ । ତା’ଛଡ଼ା ଶାରଳାଦାସ ତାଙ୍କ ମହାଭାରତରେ କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀ ନାମଟି ଏକାଧିକ ଥର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ବନପର୍ବରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗାରେ ମାୟାମାନର ଫଳ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ କୃତାନ୍ତକ ନଗରରେ କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀ ରାଜା ଥିଲେ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଅଶ୍ଵମେଧ ପର୍ବରେ ଅର୍ଜୁନ ଅଶ୍ଵ ଧରି ପଶ୍ଚିମଦେଶର ରାଜା କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀଙ୍କ ରାଜ୍ୟରେ ପହଞ୍ଚି ଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଅବଶ୍ୟ କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀ ଯେ ଉତ୍କଳର ରାଜା, ଏକଥା ଶାରଳାଦାସ ଲେଖି ନାହାନ୍ତି । ଶାରଳାଦାସ ମହାଭାରତ ସହିତ ଯେଉଁ ମାନେ ପୁସ୍ତକରଚ, ସେମାନେ ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତେ ଯେ ଶାରଳାଦାସ ଓଡ଼ିଶାର ଅନେକ ଐତିହାସିକ ଓ ବୌଦ୍ଧୋଲ୍ଲିଖ ନାମ ଓ ଘଟନାମାନଙ୍କୁ କାଲ୍ପନିକ ଓ ପୌରାଣିକ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନାକରି ଯାଇଛନ୍ତି । ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ଲେଖା ହେବାର ଦେଢ଼ଶହ ବର୍ଷରୁ ଅଧିକ କାଳପୂର୍ବେ ଶାରଳାଦାସ ମହାଭାରତ ଲେଖା ହୋଇଥିଲା । ଏହି ମହାଭାରତ ଲେଖା ହେବାବେଳେ କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀ ନାମଟି କମ୍ବଦନ୍ତୀରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଏହି ହେତୁରୁ ଶାରଳାଦାସ ଏହି ନାମଟି ବାରମ୍ବାର ବ୍ୟବହାର କରିଥିବା ଗୁରୁ ସମ୍ଭବ ।

ତାମ୍ରଶାସନମାନଙ୍କରୁ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ଯେତେ ନାମ ମିଳେ, ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀରେ ସେ ସମସ୍ତ ନାମ ଓଲଟ ପାଲଟ ଭାବରେ ରହିଛି । ତାମ୍ର ଲେଖର ସୋମବଂଶ ଓ ମାଦଳା-ପାଞ୍ଜୀର କେଶରୀବଂଶ ଯେ ଏକ ଓ ଅନ୍ୟ ରାଜବଂଶ ସୁବର୍ଣ୍ଣୀ ଅଲେକନାରେ ଏହାର ସମସ୍ତ ପ୍ରମାଣ ଦିଆଯାଇଛି । ହିମଚଳରେ ଥିବା ସୋମବଂଶୀ ରାଜା କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀଙ୍କ ନାମଟି ମଧ୍ୟ ମାଦଳା-ପାଞ୍ଜୀରେ ବକ୍ତିରାଜଙ୍କ ରାଜତ୍ବରେ ଯେଉଁଥିବାରୁ ଏଠାରେ ଆଦିଅରେ ଭବିଷ୍ୟ ଭବାଦାନରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ରାଜାମାନଙ୍କ ନାମ ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା ।

ତାମ୍ରଲିପି ଓ ରାମ ଚରିତରୁ
ପ୍ରାପ୍ତ

ମାଦଳା ପାଞ୍ଜୀରୁ
ପ୍ରାପ୍ତ

ସୋମବଂଶ	କେଶରୀ ବଂଶ
ଜନମେଜୟ	ଜନେଜୟ କେଶରୀ
ପ୍ରଥମ ଯଯାତି	ଯଯାତିକେଶରୀ
ସ୍ୱାମରଥ	ସ୍ୱାମକେଶରୀ
ଧର୍ମରଥ	ଧର୍ମକେଶରୀ
ନନ୍ଦିଷ ଇନ୍ଦ୍ରରଥ	ଇନ୍ଦ୍ରକେଶରୀ
ଦ୍ୱିତୀୟ ଯଯାତି ଚଣ୍ଡୀହର	ଯଯାତି କେଶରୀ
ଉଦ୍ୟୋତ କେଶରୀ	ଅନନ୍ତ କେଶରୀ
କର୍ଣ୍ଣ କେଶରୀ	ସୁବର୍ଣ୍ଣ କେଶରୀ
	ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ କେଶରୀ, ଶୂନ୍ୟ କେଶରୀ

ମୌଳିକ ମାଦଳା ପାଞ୍ଜୀରେ କେଶରୀ ବଂଶର ତାଲିକା ଦିଆଯାଇଛି, ତାହା କହିବା କଠିନ ; କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମ୍ଭ-

ମାନଙ୍କୁ ଯେଉଁ କେଶରୀ ବଂଶରେ ତାଲୁକା ମିଳେ ତାହା ଯେ ପୁରୀର “ଭୂଲସା ମାଳ” ପର, ଏହା ପୁରୀବର୍ତ୍ତୀ ଆଲୋଚନା-ମାନଙ୍କରେ ପ୍ରମାଣ ସହଜ ବିଶଦ ଭାବରେ ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀର ମୌଳିକତାକୁ ନାନା ଭାବରେ ଧ୍ୟାନ କରାଯାଇଛି; ତଥାପି ଅସତ୍ୟ ସତ୍ୟକୁ ଧ୍ୟାନ କରିଯାନ୍ତି । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ବ (୧୪୧୭ ଖ୍ରୀ—୧୫୩୦ ଖ୍ରୀ:) ଯନ୍ତ୍ରଣା ଆନୁମାନକ ଦେଶର କିନ୍ନଦନ୍ତୀ ଓ କାର୍ଯ୍ୟକବିତାରେ ଉଦ୍ୟୋଗ କେଶରୀ ନାମଟି ଯେ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଭାବରେ ଥିଲା, ତାହା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ସଭାପଣ୍ଡିତ କବିଭଣ୍ଡି ମଜାବଦେବଙ୍କ ଚକ୍ରସ୍ତବତ ମହାକାବ୍ୟର ନିମ୍ନଲିଖିତ ଶ୍ଳୋକରୁ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ।

ଉଦ୍ୟୋଗ କେଶରୀକୁଳସ୍ୟ ଗୁରୁବଞ୍ଚୁବ
ତେଷୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧମହିମା ଉଦୟବ ନାମା(୩) ॥

କିନ୍ତୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀରେ ଏହି ନାମଟି ବିକୃତ ହୋଇ ଅନନ୍ତକେଶରୀରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ରାମଚନ୍ଦ୍ର, ଗଞ୍ଜାମରୁ ପ୍ରାନ୍ତ ପାଞ୍ଜୀ ଓ ଶାରଳାଦାସ ମହାଗରବରେ କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀ ନାମଟି ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଭାବରେ ରହିଛି; କିନ୍ତୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀରେ ତାହା ବିକୃତ ହୋଇ ସ୍ବର୍ଣ୍ଣକେଶରୀ ବା ଶୂନ୍ୟକେଶରୀରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ଯେଉଁ ଗୁରୁ ବାରମ୍ବାର ବିଭିନ୍ନ ହାତରେ ଲେଖା ହୁଏ, ତହିଁରେ ଥିବା ନାମ ଇତ୍ୟାଦି ବିକୃତ ହେବା ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇପଡ଼େ । ସମ୍ଭବ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଚିହ୍ନି ଦେଖାଯାଏ । ନାନା-

ଘାଟର ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଅର୍ଦ୍ଧ ଶତବାହାନ ଲେଖକର ପ୍ରାପନ କର୍ତ୍ତାଙ୍କ ନାମଥିଲା ସିମ୍ବଳ, କିନ୍ତୁ ଏହି ନାମଟି ପୁରାଣ-ମାନଙ୍କରେ ଶିଶୁଳ, ସିମ୍ବଳ ଓ ଚିସ୍ମକରୁରେ ଦେଖାଯାଏ । ଏହିପରି ଅନୁଗି ଅନେକ ନାମ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ବିକୃତ ହୋଇଛି ।

ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ସହିତ ଜଡ଼ିତ ଥିବା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ବର୍ତ୍ତମାନ ବିଶେଷ କର୍ତ୍ତାଙ୍କ । କବିବର ରାଧାନାଥ ତାଙ୍କ ‘ନନ୍ଦିକେଶ୍ବରୀ’ କାବ୍ୟରେଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଶେଷ କେଶରୀ ତାଙ୍କ କନ୍ୟାର ନାମ ଥିଲା ନନ୍ଦିକା ଓ ଏହି ନନ୍ଦିକାଙ୍କ ପ୍ରେମ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାତ ହେବାରୁ ସେ ଅହୁତ୍ୟା କରୁଥିଲେ । ଏପରି କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ନାହିଁ କିମ୍ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନାହିଁ । ଅଲ୍ଲଦିନ ତଳେ ଅଧ୍ୟାପକ ରଞ୍ଜିତ ପ୍ରମାଣି କରୁଛନ୍ତି ଯେ ନନ୍ଦିକେଶ୍ବରୀ କାବ୍ୟର ପରିଚଳନାଟି ଗ୍ରୀସିୟ ସାହିତ୍ୟରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ବୁଝାତ ହୋଇଛି (୧୯୫୪ ମସିହା “ସିକାର”ର ଇସ୍ମର ସଂଖ୍ୟା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ) । ତେବେ ରାଧାନାଥ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟର ଗୌରବ ଓ ସୁବର୍ଣ୍ଣକେଶରୀ ନାମ ଦୁଇଟି ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରୁ ପାଇଥିଲେ ଓ ନନ୍ଦିକେଶ୍ବରୀ ନାମଟି କଟକରେ ଥିବା ପଠାବଶେଷର ନାମରୁ ଧାଇଁଥିଲେ । ପଠାଟିର ମୌଳିକ ନାମ ନନ୍ଦିକେଶ୍ବର ପଠା ଥିଲା ; କିନ୍ତୁ କାଳକ୍ରମେ ତାହା ନନ୍ଦିକେଶ୍ବରୀ ହୋଇଛି । ଅତି କଟକ ସହରର ଯେଉଁ ଅଂଶ ‘ନନ୍ଦିକେଶ୍ବରୀ ପଠା’ ନାମରେ ଅଭିହିତ, ସେଠାରେ ଯେ ନନ୍ଦିକେଶ୍ବର ମହାଦେବ ଥିଲେ, ତାହା ଶାରଳାଦାସ ମହାଶୟର ଅଶ୍ଵମେଧ ପର୍ବରେ ଥିବା ନିମ୍ନଲିଖିତ ପଦ୍ୟାଂମାନଙ୍କରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ।

ନନ୍ଦବନେ ପାଇଁ ଚିଜେ କଲେ ସବ୍ୟସାଚୀ
 ନନ୍ଦକେଶର ଯେ ତହିଁ ଚିଜେ କରନ୍ତି ।
 ନନ୍ଦିକେଶର ଯେ ହୁଏଇଲେ ଅର୍ଜୁନକୁ
 ଅମୃତପାନ ଗ୍ରୋଜନ ଦେଲେକ ତାହାକୁ ॥

ଶିବଙ୍କ ବାହାନ ‘ନନ୍ଦୀ’ ବା ନନ୍ଦୀବ ଶବ୍ଦରୁ ନନ୍ଦିକେଶର ନାମଟି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବ । ବିରଜା ମହାହ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଜାଳପୁରରେ ମଧ୍ୟ ନନ୍ଦିକେଶର ନାମକ ମହାଦେବଙ୍କ ପିଠ ଥିଲା ।

ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ ପଞ୍ଚକଟକ ଅଧିକାର କରିଥିବା କଥା ମାଦଳାପାଣ୍ଡୀରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଅଛି । ଏହାର ବିଶଦ ଅଲୋଚନା ଆଗରୁ କରାଯାଇଛି ; ଏଣୁ ଏଠାରେ ତାହା ସ୍ମରଣରୁ ଅନାବଣ୍ୟକ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ଧର୍ମମତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମାଦଳାପାଣ୍ଡୀରେ ଯାହା ଲେଖାଅଛି, ତାହା ଏଠାରେ ଅଲୋଚନା କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ହେଉଛି । ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ ତାଙ୍କ ବଂଶ ପରମ୍ପରା ଅନୁସାରେ ପରମ ଶିବଭକ୍ତ ଥିଲେ ; କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳକୁ ଅଧିକାର କରିବାପରେ ସେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବାପାଇଁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କ ମାରି ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଏପରି ଅପ୍ରତିଦ୍ୱୀତୀ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା ଯେ ସେହି ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର ନ କଲେ ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜାରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ ହେବା ମଧ୍ୟ କାହାର ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ ନଥିଲା । ଏଣୁ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଦଖଲ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ମେତେରୁଡ଼ିଏ ତାମ୍ରଶାସନ ଦାନ କରିଥିଲେ, ସେଗୁଡ଼ିକରେ ତାଙ୍କର “ପରମ-

ମାତୃଶୂର” ଉପାଧି ଦେଖାଯାଏ ; କିନ୍ତୁ ରଜଲକୁ ଦଣ୍ଡାଳ
କରିବାପରେ ସେ “ପଞ୍ଚସବେନ୍ଦ୍ରବ” ଉପାଧି ଧାରଣ କରିଥିବା
ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର କେତେକ ଜାମିନ ଲେଖରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ମାତ୍ର
ଅମଦେଶର ସମସ୍ତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ତାଙ୍କୁ ଶାନ୍ତମତ ବଞ୍ଚେପାଲୁପେ
ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଛି । ଅଧ୍ୟାପକ ମହାନ୍ତି ତନୋଟି ଘୋଡ଼ା
ସାହାଯ୍ୟରେ ପେଡ଼ି ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ପୁସ୍ତକ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି, ସେଥି
ମଧ୍ୟରୁ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଥମ ପାଞ୍ଜିରେ ଅଛି—“(ସେ)
ଓଡ଼ିଆ ଗୋସାଣୀମାନ କଲିଲେ ।” ଦ୍ଵିତୀୟ ପାଞ୍ଜିରେ ଅଛି—
‘ତତ୍ ଅପି ଓଡ଼ିଆ ଗୋସାଣୀଙ୍କୁ ସମସ୍ତ କଲିଲେ ।’ ମାଦଳା
ପାଞ୍ଜି ଛଡ଼ା ଗଣିମରୁ ପ୍ରାୟ ପାଞ୍ଜିରେ ଅଛି—“ଗୁଡ଼ଘଦେବ
ଭୋଗକଲେ ୨୪ ବାସ । ଏ ରଜା ସମସ୍ତ ଗୋସାଣୀମାନଙ୍କୁ
ବନ୍ଦୀ କଲେ । ବିରଜା, ଗୋସାଣୀ, କାଳିକା, କାମଗଣି,
ସୁବମାଳା ଏ ପାଞ୍ଜିକୁ ବନ୍ଦୀ କରି ନ ପାରିଲେ ।” ଶେଷ-
ଦ୍ଵାଦଶ ମଧ୍ୟ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କୁ ଶାନ୍ତମତର ବଞ୍ଚେପାଲୁପେ ବର୍ଣ୍ଣନା
କରିଛନ୍ତି । ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ଗଡ଼ଜାତର ଶାନ୍ତ ନାମକ ଉପାଧ୍ୟାୟଙ୍କର
ଶାରଳା ଦାସ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଭାବରେ ଚକ୍ରାକାର ରମଚଣ୍ଡୀଙ୍କୁ
ବନ୍ଦନା କରିଛନ୍ତି ।

ପ୍ରଥମେ ବନ୍ଦନ ମାଗୋ ଜୋତ୍ସ୍ନାରକ ଚଣ୍ଡୀ
ମୁଖଗୋଟି ଶୋଭା ତାର ସିନ୍ଦୁରରେ ମନ୍ତ୍ରି ।

X X X X X

ମୁଦୁସୁଲୁହେ ମାଗୋ ମଠିଅ କାଶର
ମାକଣା ନିମନ୍ତେ ମାଗୋ ହୋଇଲ ବାହାର ।

ତେ ନୃତ୍ୟକୁ ମାଗୋ ଭଣ୍ଡିତୁ ଅରନ୍ଧ
 ହାତେ ହାତେ ବଢ଼ି ମାଗୋ ସମୁଦ୍ରେ ପଶିଲୁ ।
 ଅନାଦି ଅପଣ୍ଡି ମାଗୋ ଜଗଜ୍ଜନ ମାଏ
 ଜିବନ୍ତ ଜନ୍ମେ ଦେବା ମାଗୋ ରାମଚଣ୍ଡୀ ଗାୟେ ॥

କୋଣାର୍କରେ ଆଜି ମର୍ଦ୍ଦନ୍ତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି ଯେ
 ରାମଚଣ୍ଡୀ କଳାପାହାଡ଼କୁ ଭଣ୍ଡିଦେଇ କଲସୀ କାଶରେ ଲିଆଖିଆ
 ମୁହାଣକୁ ଚାଲିଲେ । କିମ୍ବଦନ୍ତୀଟି ପଦ୍ୟାକାରରେ ପ୍ରଚଳିତ
 ଅଛି ଓ ତାହା ସ୍ୱର୍ଗୀୟ କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର ତାଙ୍କ କୋଣାର୍କ ସ୍ତୁତରେ
 ଲିପିବଦ୍ଧ କରାଇଛନ୍ତି —

ଭଲ ରାମଚଣ୍ଡୀ ଭଲ ରେ
 କଳାପାହାଡ଼କୁ ଦୁଆରେ ବସାଇ
 ଭଲ ପାଣିପାଣି ଚଲ ରେ ।

ଶାରଳାଦାସ ମହାଭାରତ ଲେଖା ହେବାର ବେଳେ ବର୍ତ୍ତମାନ
 ଅଧିକ କାଳପରେ କଳାପାହାଡ଼ ଡେଇଁ ଯାଇଥିଲେ । ସେ
 ଆସିବାପରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ସେ ଯାହା ଅବକାଶ କରିଥିଲେ,
 ସେ ସମସ୍ତ ଚାଂଚୋରେହିଁ ଆସିପିତ ହେଲା ।
 ବହୁତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଶେଷବେଳକୁ ଯଯାତିକେଶରୀଙ୍କୁ ସମସ୍ତ
 ଗଠନମୂଳକ କାର୍ଯ୍ୟର ଓ କଳାପାହାଡ଼କୁ ସମସ୍ତ ଧୂସମୂଳକ
 କାର୍ଯ୍ୟର ପ୍ରତୀକରୂପେ ଧରିନେଇ ସମସ୍ତ ଭବତ୍ବାସକୁ ଲେଖିପାଳିତ
 କରିଦେଲା । କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ଏହି ପରି ବଚନ ରତ ! ଶାରଳାଦାସ
 ମହାଭାରତର ଉଲ୍ଲିଖିତ ପଦମାନଙ୍କରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ

ସମଗ୍ରୀକର ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ହେବାର କାରଣ ହୋଇଥିଲେ ବଡ଼ରୁଡ଼ଙ୍କ ଦାୟିତ୍ୱ ସମ୍ପାଦନ ଶ୍ରେୟଶୀଳତା । ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ଦେବଙ୍କ ସାନସାନ ପ୍ରମାଣଦେବ (ପରପଦ୍ୟ ଦେବ)ଙ୍କ ପେଣ୍ଡୁ ପୁତ୍ର ଥିଲେ ତାଙ୍କ ନାମ ମଧ୍ୟ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ଥିଲା ଓ ଏହି ସାନ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ତାଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠତାତଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଜଣେ ପ୍ରାଦେଶିକ ଶାସନ କର୍ତ୍ତା ମଧ୍ୟ ଥିଲେ । ଏହି ହେତୁରୁ ଶାରଳାଦାସ ସମ୍ରାଟ, ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କୁ ବଡ଼ ରୁଡ଼ଙ୍କ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ଏ ସମସ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣିତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ଦେବ ଶାଳୁ ମତର ବିରାଜି ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ମାନେ ଅଲେଚନା କଲପରେ, ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀର ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ଦେବ ଓ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର ଦେବ ଏକ ଓ ଅନ୍ୟତା ବ୍ୟକ୍ତି କି ନା ତାହାହିଁ ବିଚାର କରାଯାଉ । ତାମ୍ର-ଶିଳା ଲେଖର ପ୍ରମାଣ ସାହାଯ୍ୟରେ ଆମେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ଦେବଙ୍କ ଅନ୍ତତଃ ଗୁରୋଟି ନାମ ଥିଲା, "ପଥା ଗୁରୁକ୍ୟ ଗଙ୍ଗ, ବିହମ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର, ବାର ବଜେନ୍ଦ୍ର, ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ଓ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର ଦେବ । କିନ୍ତୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀରେ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ଓ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର ନାମ ଦୁଇଟି ଦୁଇଜଣ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନାମ ରୂପେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଛି । ଅର୍ଥାତ୍ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଗଙ୍ଗବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ପୁତ୍ରରୂପେ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଯାଇଛି । ଏହା ଏକ ବିଶେଷ ପ୍ରକାର ଲୁପ୍ତ, ତଥାପି ଏହି ଲୁପ୍ତ ଓଢ଼ଗାର ଇତିହାସରେ ବହୁଦିନ ଧରି ଗୁଲି ଥାଏ । ଏହି ଲୁପ୍ତ ହେତୁରୁ କବିର ରାଧାନାଥ ନନ୍ଦକେଶରୀ କାବ୍ୟରେ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କୁ ପରମ ଜିତେନ୍ଦ୍ରପୁରୁଷେ ଓ ପାବନୀ କାବ୍ୟରେ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ପରମ କାମୁକରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ପରସ୍ପରବିରୋଧୀ ମତ ସୃଷ୍ଟି

କରିଛନ୍ତି । ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ କମ୍ବଦନ୍ତୀ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଓ ଏହା
 ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ଦେବଙ୍କ ପ୍ରାୟ ପାଞ୍ଚଶତ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଲିଖିତ । ଏଣୁ
 ଏହା ଲୁପ୍ତହୀନ ହେବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ୱାଭାବିକ । ତଥାପି ସୁଦ୍ଧା ଭ୍ରମ
 ମଧ୍ୟରେ କେତେ ଲୁକ୍କାୟିତ ହୋଇ ଶେଷ ହେଇଛି । ଅଧ୍ୟାପକ ମହାନ୍ତି
 ଯେଉଁ ତିନେଟି ପୋଥି ସାହାଯ୍ୟରେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ସୁସ୍ଥକ ପ୍ରକାଶ
 କରିଛନ୍ତି, ସେଥି ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମ ପୋଥିଟି ଅନୁକ ବିଶ୍ୱାସ ଯୋଗ୍ୟ ।
 ଏହି ପେଥିରେ ଅଛି ଯେ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ଓ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର ଯଥାକ୍ରମେ ୫୫
 ବର୍ଷ ଓ ୯ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଅତଏବ ଉଭୟ ରାଜା
 ସର୍ବମୋଟ ୬୪ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ତାମ୍ର ଶିଳାଲେଖରୁ
 ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ୭୮ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ ।
 ଏଣୁ ରାଜତ୍ୱ କାଳ ଗଣନାରେ ଉଭୟ ଉପାଦାନର ପ୍ରାୟ ଅମେଳ
 ନାହିଁ । ପାଞ୍ଜିକାର ଜଣେ ରାଜାଙ୍କ ଦୁଇଟି ନାମକୁ ଦୁଇଜଣ
 ରାଜାଙ୍କ ନାମ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିନେବା ପରେ ଜଣେ ରାଜାଙ୍କ
 ରାଜତ୍ୱ କାଳକୁ ଦୁଇଜଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବାଣ୍ଟି ଦେବାଦ୍ୱାରା ବାଧ୍ୟ
 ହୋଇଛନ୍ତି ।

ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ଓ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର ଏକ ଓ ଅନ୍ୟତମ ବ୍ୟକ୍ତି ହୋଇ
 ଥିବାରୁ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱରଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀରେ ଯେଉଁ କୁହା
 କମ୍ବଦନ୍ତୀ ରହିଛି, ତାହା ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ ବିଚାରଯୋଗ୍ୟ । ପାଞ୍ଜୀରେ
 ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱରଙ୍କ ତାଙ୍କ କନ୍ୟା ସହିତ ପାପପ୍ରଣୟ
 ଥିଲା ଓ ତାହାର ଫଳରେ କନ୍ୟାର ପାପଗର୍ଭ ହେଲା । ତାପରେ
 ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରୟଶ୍ଚିତ୍ତର ବିଧାନ ଅନୁସାରେ କନ୍ୟାର
 କାଶରେ ପାଣିକଳସୀ ଦେଇ ଓ ତାକୁ ଚଳାଇ ନେଇ ତା
 ପାଦରୁ ପେଉଁଠାରେ ରକ୍ତ ବାହାରି ଥିଲା, ରାଜା ସେଠାରେ

ଗୋଟିଏ ପୁଷ୍କରିଣୀ ଶୋଲାଇଥିଲେ ଓ ତାର ଦ୍ଵୀପରେ କନ୍ୟାକୁ ରଖାଇ ଥିଲେ । ଏହି ପୁଷ୍କରିଣୀର ନାମ ବର୍ତ୍ତମାନ କୌଲ୍ୟା ଗଙ୍ଗ ହୋଇଛି ।

ଏହି କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅବଳମ୍ବନରେ କବିବର ଗୁପ୍ତାଧିପ ପାଟଣା କାବ୍ୟ ଲେଖିଛନ୍ତି ଓ ତାହା ତୋଘାବ୍ୟାସି ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟରେ ବିଦ୍ୟାମୟ ଶୁଭିକର । ଏହି କିମ୍ବଦନ୍ତୀ କେତେଦୂର ସତ୍ୟ ? ସାମାନ୍ୟ ଚିନ୍ତାକଳେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହି କିମ୍ବଦନ୍ତୀ କଦାପି ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ନୁହେଁ । ଧଉଳ ପାହାଡ଼-ନିକଟସ୍ଥ କୌଶଲ୍ୟାଗଙ୍ଗ ଗୋଟିଏ ପୁଷ୍କରିଣୀ ନୁହେଁ, କିମ୍ବା ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ବର୍ଣ୍ଣିତ ଦ୍ଵୀପତଣ୍ଡୀ ସେଠାରେ ନାହିଁ, କିମ୍ବା ପାଞ୍ଜି-ବର୍ଣ୍ଣିତ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର କନ୍ୟା ପାଇଁ ନିର୍ମିତ ବାସଗୃହର ଭଗ୍ନାବେଶ ଏହି ତଥା କଥିତ ଦ୍ଵୀପତଣ୍ଡୀରେ ନାହିଁ । ଏଣୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର କାହାଣୀ ମୂଳରୁ ଅସତ୍ୟ ବୋଲି ଧ୍ୟାନପାତ୍ର । କୌଶଲ୍ୟାଗଙ୍ଗ ଗୋଟିଏ ଶୁଦ୍ର, ପ୍ରାକୃତିକ ହ୍ରଦ ଓ ଏହାର ମଧ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ ଗୋଟିଏ ଶୁଦ୍ର ପ୍ରାକୃତିକ ଚଢ଼ା ରହିଛି । ଚନ୍ଦ୍ରବର୍ଷପୁରୋ ଏହା ଦୟାନଦୀର ଅଂଶ ବିଶେଷ ଥିବା ବୋଲି ମନେ ହୁଏ ! ଅଲ୍ପଦିନ ପୁରୋ ଓଡ଼ିଶା ସରକାରଙ୍କ ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲସନ ବିଭାଗ କୌଶଲ୍ୟା ଗଙ୍ଗର ଜାଣି ସମ୍ଭାର କଲିବେଳେ ଏହାର ଚଢ଼ାରୁ ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିରର କେତେକ ଅଂଶ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି । ମହା ଚଢ଼ା ମଧ୍ୟରେ ବାସଗୃହର କୌଣସି ଭଗ୍ନାବେଶ ନାହିଁ । ନିର୍ଜନ ଚଢ଼ା ଓ ପାହାଡ଼ ଇତ୍ୟାଦିରେ ସବୁ ଦିନେ ହିଁ ମନ୍ଦିର-ମାନ ନିର୍ମିତ ହୋଇ ଅସିଛି ; କୌଶଲ୍ୟାଗଙ୍ଗର ଚଢ଼ାରେ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ଭାବରେ ମନ୍ଦିରଟିଏ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ବାସଗୃହର ଉଦ୍ଧବର୍ଷ ନାହିଁ ।

ଏହି ପ୍ରଭୃତିଭାବେ ପ୍ରଥମେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଏହି କନ୍ୟାଦାସର ଅସାରତା ପ୍ରତିପାଦନ କରୁଛି । ତାହା ଛଡ଼ା ପାଞ୍ଜୀରେ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱରଙ୍କ ପାପର ଯେଉଁ ବିକଳାବସ୍ଥା ଅଛି, ତାହା ଗୋଟିଏ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସମ୍ଭବ କଥା । ଲୋକଲୋଚନ ଅନ୍ତରାଳରେ କନ୍ୟାଦାସୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ ପାପ ପର ବହୁ ପାପ ଦୁଏତ ଘଟିଯାଇଛି ବା ପାରିଛି, କିନ୍ତୁ କୌଣସି ପାପୀ ସ୍ୱତଃ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇ ଲୋକ-ସମାଜରେ ତାହା ପ୍ରକାଶ କରିନାହିଁ । ଗଙ୍ଗାଧୀଶ୍ୱର ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱରଙ୍କ ପ୍ରେମ ପାଇଁ କଅଣ ପତ୍ନୀର ଅଭାବ ଥିଲା ଯେ ସେ ତାଙ୍କ ନିଜ କନ୍ୟା ସହିତ ପାପ ପ୍ରଣୟ କରୁଥିଲେ ? ଯଦି ଯୁକ୍ତିଛଳରେ ଧର୍ମାଧାର ଯେ ସେ ତାହା କରୁଥିଲେ, ତାହାହେଲେ ସେ ଉନ୍ନତ ମ ବଢ଼ାଇ ବାହୁଣ ଡକାଇ, କନ୍ୟାକୁ ଚଳାଇ, ଯୋଗେ ଖୋଲାଇ, ତାଙ୍କ ପାପର ବିସ୍ମୃତ ବିକଳାବସ୍ଥା ଦେଖିଥିଲେ କାହିଁକି ? ବଳିଷ୍ଠେଶ୍ୱର ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱରଙ୍କ କଥା ଦୁରେ ଥାଉ, ଶୁଦ୍ଧ ଓ ବର୍ତ୍ତମାନର କୌଣସି ସାମାନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି ସୁଦ୍ଧା ଏପରି ପାପର ଏପରି ବିକଳାବସ୍ଥା ଦେଖି ଥିବାର କୌଣସି ଇତିହାସ ବା କନ୍ୟାଦାସରେ ଅଛି କି ? ଏଠାରେ ଅର ଗୋଟିଏ ବିଷୟ ମଧ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର କଥା । ଶ୍ରେଷ୍ଠଗଙ୍ଗ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ଠାରେ ନିଜର ପାପ ପ୍ରକାଶ କରିବା ପରେ ମାଦଳା ପାଞ୍ଜୀ ଅନୁସାରେ ତାଙ୍କୁ ତାଙ୍କର “ଉପସ୍ଥ” ଛେଦନ କରି ହୋମ କରିବାକୁ ଓ ନିଜ କନ୍ୟାକୁ ନିବାସନ କରିବାକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବିଧାନ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପାଞ୍ଜୀକାର କୌଲ୍ୟାଗଙ୍ଗ ନାମଟି ପାଇ ଗାଲି କନ୍ୟାର ନିବାସନ କଥାଟା ଲେଖିଦେଇଛନ୍ତି ; କିନ୍ତୁ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱରଙ୍କ “ଉପସ୍ଥ” ଛେଦନ କରି ହୋମ କରି ଗଲା କି ନା ଏବସ୍ଥରେ କିଛି କହି ନାହାନ୍ତି । ଯେଉଁ ପାଞ୍ଜୀ କହେ ଯେ ରଣ୍ଡୀ ପୁଅ ଶ୍ରେଷ୍ଠଗଙ୍ଗ ପିଲାଙ୍କ ଖେଳରେ

ରାଜା! ଦେଉଁ ଦେଉଁ ସତରେ ରାଜା ହୋଇଗଲା; ସେଉଁ ପାଞ୍ଜୀ କହେ
ଯେ ଗୌରଗଙ୍ଗ ତା ମାତୃସୀ ନେତାରି ଧୋବଣୀ ପାତ୍ରେ ଭା-
ବେଲେ ଧୋବଣୀ ବୁଝି ଭିତରେ ଗୋଡ଼ ଜାଲୁଥିଲା ଓ ଗୌରଗଙ୍ଗର
ଡାକ ଶୁଣି କୋଡ଼ପୁଅକୁ ବୁଝିଭିତରେ ଦେଇ ତା ସଙ୍ଗରେ କଥା
କହିଲା; ସେଉଁ ପାଞ୍ଜୀ କହେ ଯେ ନେତାରି ଧୋବଣୀ ବାଡ଼ର ଅଠ-
ରକ୍ଷା କଲେ ଶାଈଲ ପରେ ଗୌରଗଙ୍ଗର ଅସ୍ତ୍ରାଦି ବିଦ୍ୟା ହାସଲ
ହୋଇଗଲା ଓ ସେଉଁ ପାଞ୍ଜୀ କହେ ଯେ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ
ପୁତ୍ର ଥିଲେ, ସେହି ମାତଳାପାଞ୍ଜୀ ସେ ଗୌରଗଙ୍ଗ ଓରଫ ଗୁଡ଼ଳ
ଓରଫ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗ ଓରଫ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱରଙ୍କୁ କୁଣ୍ଡିତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ
ସନ୍ନିତ ଜନ୍ମିତ କରିବ, ଏଥିରେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେବାର କାରଣ ନାହିଁ ।

ତାମ୍ର ଓ ଶିଳାଲେଖ କଥାଦିରୁ ଗଙ୍ଗବଂଶର ହ୍ରାସପୂର୍ଣ୍ଣତା
ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ମସ୍ତକରେ ସେଉଁ ସାମାନ୍ୟ ଇତିହାସ ମିଳେ,
ସେଥିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ରଞ୍ଜନେପର ମହାବୀର ଫେଡ଼େରକ୍
ବା ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ, ପର ସେ ଜଣେ ଅଦ୍ଭୁତାତ୍ମ୍ୟ ବୀର ଯୁଦ୍ଧ
ଥିଲେ ; ପ୍ରସାର ମହାମନ୍ଦର ନିର୍ମାଣ କରି ଅସଂଖ୍ୟ ଜାତ୍ ରଖିଥିଲେ;
ସୁମାର୍ ୭୦ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କରି ରାଜ୍ୟକୁ ଦୁର୍ଭେଦ୍ୟ
ଦୁର୍ଗମାଳାରେ ଭୂଷିତ କରିଥିଲେ ଓ ଲଙ୍କାଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ
ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୂଖଣ୍ଡ ଅଧିକାର କରି ଦମ୍ଭିତ ପୁର ଗରତରେ
ଏକାଙ୍କ ଚନ୍ଦ୍ରବର୍ଣ୍ଣୀ ହୋଇଥିଲେ । ସଦା କେହି ତାମ୍ରଶିଳା-
ଲେଖରେ ଥିବା ତାଙ୍କର ଏହି ଇତିହାସକୁ ଶ୍ରଦ୍ଧାସ ନ କରି
ମାତଳାପାଞ୍ଜୀରେ ଥିବା ତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଉଲ୍ଲେଖିତ ଲେଖ ଓ
ବ୍ରହ୍ମମାନ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି, ତାହାଲେଲେ ସେ ପାଞ୍ଜୀରେଥିବା
ଏହି କୁଣ୍ଡିତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀକୁ ମଧ୍ୟ ବିଶ୍ୱାସ କରି ପାରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହି

କୁହୁତ କନ୍ୟାଦନ୍ତୀ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ଅମଳରେ ଘଟିଥିବା କୌଣସି ପ୍ରକୃତ ଘଟଣା ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବୋଲି କହିବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ ।

କୌଣସି କନ୍ୟାଦନ୍ତୀ ପ୍ରାୟ ଉତ୍କଳରୁ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଜଣେ ଯାହା କଥାଟାଏ, କନ୍ୟା ଜଣକନାମରେ ଯାହା ଶୁଣାଯାଇଥାଏ, କାଳକ୍ରମେ କନ୍ୟାଦନ୍ତୀ ତାହା ଅନ୍ୟ ନାମରେ ଯୋଡ଼ିଦିଏ । ଉଲ୍ଲିଖିତ ଆଲୋଚନାରେ ଦେଖା ଯାଉଛି ଯେ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗ ସମରଣୀଙ୍କ ସ୍ଥାନାନ୍ତରତ ହେବାର କାରଣ ହୋଇଥିଲେ ; କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କନ୍ୟାଦନ୍ତୀ ତାହା କଳାପାହାଡ଼ ନାମରେ ଯୋଡ଼ି ଦେଇଛନ୍ତି । ଚୌଶଲ୍ୟାଗଙ୍ଗ କନ୍ୟାଦନ୍ତୀର କିପରି ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଲା ଓ ତାହା ଗଙ୍ଗଶୂରଙ୍କ ନାମରେ କିପରି ଜଡ଼ିତ ହେଲା, ଏହାର ଆଲୋଚନା ଏଠାରେ ସମ୍ଭବପରି ହୁଏ । ବର୍ତ୍ତମାନ କବିବର ରାଧାନାଥଙ୍କ ପାବତୀ କାବ୍ୟ ସମୟରେ କେତେକ କଥା କହିବା ସମ୍ଭବନା ମନେ ହେଉଛି । ରାଧାନାଥ ପାବତୀ କାବ୍ୟ ଲେଖି ଜାତୀୟ କଳାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ତାଙ୍କୁ ଅନେକେ ଦୋଷୀ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ କବିବରଙ୍କ ପାବତୀ କାବ୍ୟ କପୋଳ କଳ୍ପିତ ହୁଏ ; ତାହା ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀ ଅବଲମ୍ବନରେ ଲିଖିତ । କବିର କଳ୍ପନା ଓ ସ୍ୱାଧୀନତା ସେଥିରେ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀର ମୂଳନାମ ଓ ଘଟଣାବଳୀକୁ ସେ ଯଥାସାଧ୍ୟ ଅନୁସରଣ କରିଛନ୍ତି । ପାବତୀ କାବ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କପୋଳକଳ୍ପିତ ହୋଇଥିଲେ, କବିବରଙ୍କୁ ଦୋଷୀ କରିବାର ଯଥେଷ୍ଟ କାରଣ ଥାଆନ୍ତା । କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳର ବହୁ ଲେଖକ ଓ ଐତିହାସିକ ମାଦଳାପାଞ୍ଜୀକୁ ଜାତୀୟ ଇତିହାସରୂପେ ଗ୍ରହଣ କର ; ତାକୁ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ, ଅତି ମୌଳିକ ଓ ଅଭ୍ରାନ୍ତ

ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରବା ଯାହି ଶତାବ୍ଦୀ ବ୍ୟାପି ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିବା
ବେଳେ, ସେହି ପାଞ୍ଜି ଅବଲମ୍ବନରେ ଲିଖିତ ଗୋଟିଏ କାବ୍ୟର
କବିଙ୍କୁ ଦୋଷୀ କରିବାରେ କୌଣସି ନ୍ୟାୟ ନାହିଁ ।

ଚନ୍ଦ୍ରପରିଚୟ

ପଞ୍ଚ କୃଷକ ମଧ୍ୟରୁ ଜାଜପୁର କଟକରେହିଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ବେଶୀ ଭାବରେ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ପଦ ରହିଛି । ଏ ପୁସ୍ତକରେ ସମ୍ପନ୍ନବେଶିତ ଚନ୍ଦ୍ର ସମୂହ ଜାଜପୁର ଓ ତାର ଅଖପାଖ ଛାନର ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ମନ୍ଦିର-ଇତ୍ୟାଦିର ଚନ୍ଦ୍ର । ଜାଜପୁର କଟକର ଇତିହାସ ଅଲେକନା କଲବେଳେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଏଠାରେ ଯେଉଁ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ପଦ ଅଛି, ସେଥିରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୫ ମ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ସୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହାର ଧାରାବାହିକ ଇତିହାସର ସୂଚନା ମିଳେ । ଏହି ଚନ୍ଦ୍ର ପରିଚୟଦ୍ୱାରା ଏହି ଉକ୍ତି ଅନେକାଂଶରେ ସମର୍ଥିତ ହେବ । ଚନ୍ଦ୍ରପରିଚୟରେ ପ୍ରାଚ୍ଛନ୍ନତତ୍ତ୍ୱକ ବସ୍ତୁର ନାମ, ତାର ପ୍ରାପ୍ତି ସ୍ଥାନ ଓ ନିର୍ମାଣକାଳର ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି ।

୧ । ଚନ୍ଦ୍ରାଣୀ । ଏସ୍. ଡି. ଓ. କମ୍ପାନୀ, ଜାଜପୁର । ୧୦ ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୨ । ଗୁମୁଣୀ । ଏସ୍. ଡି. ଓ. କମ୍ପାନୀ, ଜାଜପୁର । ୧୦ ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୩ । ବାସନ୍ତୀ । ଏସ୍. ଡି. ଓ. କମ୍ପାନୀ, ଜାଜପୁର । ୧୦ ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୪ । ଗୁରୁତ୍ୱ । ଏସ୍. ଡି. ଓ. କମ୍ପାନୀ, ଜାଜପୁର । ୧୦ ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୫ । ବୁଦ୍ଧଦେବ । ବିଦ୍ୟାମାନ ବିରଜାମନ୍ଦର କାନ୍ଥରେ ରକ୍ଷିତ, ଜାଜପୁର । ୭ ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୬ । ଧ୍ୟାନୀ ବୁଦ୍ଧ । ଏସ୍. ଡି. ଓ. କମ୍ପାନୀ, ଜାଜପୁର । ୮ ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୭ । ଅବଲେକିତେଶ୍ଵର ପରୁଷାଣି । ରେଲେନସା କଲେଜ ନିକଟ-
ଗୌଁ ଗୋଟିଏ ଶୁଦ୍ର ମନ୍ଦିରରେ ଏହା ବର୍ତ୍ତମାନ ରହିତ
ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ କଟକର କମିସନର୍ ବମ୍ସ୍ ସାହେବ ଏହାକୁ ଲଳିତ ଗିରିରୁ କଟକକୁ ଘେନି ଆସିଥିଲେ ।
୮ ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୮ । ମୈସେୟ । ଲେଲେନ୍ ସା କଲେଜ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଗୋଟିଏ
ଶୁଦ୍ର ମନ୍ଦିରରେ ଏହା ବର୍ତ୍ତମାନ ରହିତ । କିନ୍ତୁ କଟକର
କମିସନର୍ ବମ୍ସ୍ ସାହେବ ଏହାକୁ ଲଳିତଗିରିରୁ 'କଟକକୁ
ଘେନିଆସିଥିଲେ । ୮ ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୯ । ପାର୍ଶ୍ଵନାଥ । ଜାଜପୁର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ନରସିଂହପୁର ଗ୍ରାମ ।
୯ ମ-୧୦ ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୧୦ । ଚନ୍ଦ୍ରନାଥ । ଜାଜପୁର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ନରସିଂହ ପୁର ଗ୍ରାମ ।
୯ ମ-୧୦ ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୧୧ । ନେମିନାଥ । ଅଶଶ୍ଵଶ୍ଵେର ମନ୍ଦିରରେ ରହିତ ଜାଜପୁର ।
୯ ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୧୨ । ଜୁମା ମସଜିଦ୍ । ଜାଜପୁର । ୧୨ ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୧୩ । ଶୁଭଦ୍ରା । ଜାଜପୁର । ୧୦ ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୧୪ । ଅରଣ୍ୟର ଦୃଶ୍ୟ । ଦଶାଶ୍ଵମେଧଘାଟ ପାଶ୍ଵର୍ଷ୍ଠ ଗୋଟିଏ
ମନ୍ଦିର କାନ୍ଥରେ ରହିତ, ଜାଜପୁର । ୧୦ ମ ଶତାବ୍ଦୀ ?

୧୫ । ଗଜସିଂହ । ଦଶାଶ୍ଵମେଧ ଘାଟ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଜଗନ୍ନାଥମନ୍ଦିର,
ଜାଜପୁର, । ୧୫ ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୧୬ । ବ୍ରହ୍ମ । ବରହ ମନ୍ଦିର, ଜାଜପୁର । ୧୫ ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୧୭ । ଶିବ ଓ ଅକ୍ଷୟଣୀ । ବରହ ମନ୍ଦିର କାନ୍ଥରେ ରହିତ,
ଜାଜପୁର । ୨ ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୧୮ । ଦୁର୍ଗା । ବରହ ମନ୍ଦିର ଗାନ୍ଧରେ ରକ୍ଷିତ, ଜାଜପୁର । ୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୧୯ । ଦୁର୍ଗା । ବରହ ମନ୍ଦିର ଗାନ୍ଧରେ ରକ୍ଷିତ, ଜାଜପୁର ।

୨୦ । ଗାନ୍ଧିକ ଗଣ । ଅଶ୍ୱତ୍ଥଲେଖର ମନ୍ଦିରରେ ରକ୍ଷିତ, ଜାଜପୁର । ୭ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୨୧ । ଗଣେଶ । ଅଶ୍ୱତ୍ଥଲେଖର ମନ୍ଦିରରେ ରକ୍ଷିତ, ଜାଜପୁର । ୮ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୨୨ । ଗଣେଶାନା । ଅଶ୍ୱତ୍ଥଲେଖର ମନ୍ଦିରରେ ରକ୍ଷିତ, ଜାଜପୁର । ୧୦ମ-୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୨୩ । ପାଞ୍ଚୋଟି “ସହସ୍ର ଲିଙ୍ଗ” । ଅଶ୍ୱତ୍ଥଲେଖର ମନ୍ଦିରରେ ରକ୍ଷିତ, ଜାଜପୁର । ୯ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୨୪ । ସୂର୍ଯ୍ୟ । ଅଶ୍ୱତ୍ଥଲେଖର ମନ୍ଦିରରେ ରକ୍ଷିତ, ଜାଜପୁର । ୯ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୨୫ । ବୈତାଳିକ ଗଣ । ବିଦ୍ୟମାନ ବିରଜା ମନ୍ଦିରର କାନ୍ଥରେ ଖଚିତ । ୧୦ମ-୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୨୬ । “ନିଶା ପାବତୀ” । ବିଦ୍ୟମାନ ବିରଜା ମନ୍ଦିରର କାନ୍ଥରେ ଖଚିତ, ଜାଜପୁର । ୭ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୨୭ । ଭୈରବ । ବିଦ୍ୟମାନ ବିରଜା ମନ୍ଦିରର କାନ୍ଥରେ ଖଚିତ, ଜାଜପୁର । ୫ଷ୍ଠ-୭ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୨୮ । କାର୍ତ୍ତିକେୟ । ବିଦ୍ୟମାନ ବିରଜା ମନ୍ଦିରର କାନ୍ଥରେ ଖଚିତ ୭ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।

୨୯ । ତୁଳ୍ଲେଚନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର, ଜାଜପୁର । ୧୦-୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ, ମାତ୍ର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ବହୁ ଭାବରେ ପରବର୍ତ୍ତିତ ।

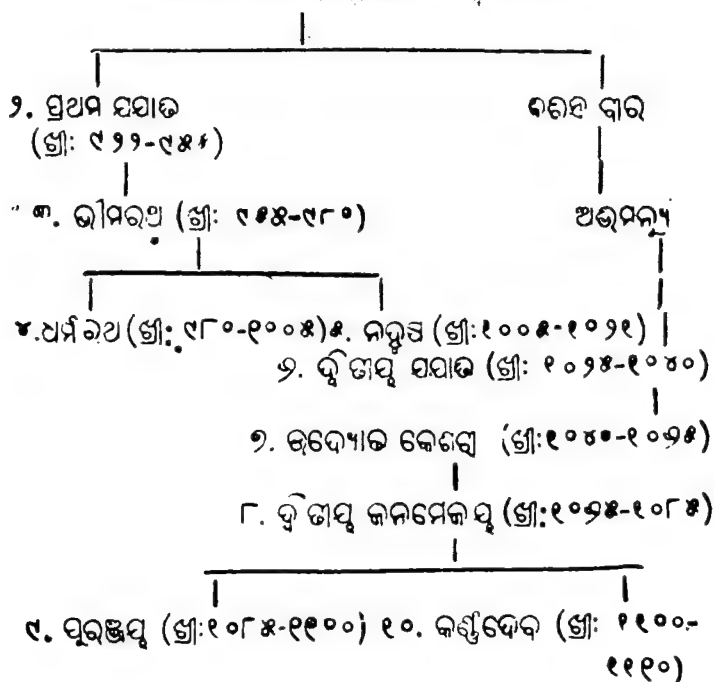
- ୩୦ । ଭୁଲ୍ଲେଚନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ଅଂଶ ବିଶେଷ, ଜାଜପୁର ।
୧୮ ମ-୧୧ ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ।
- ୩୧ । ଶୁମୁଣ୍ଡା । ସୋମେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ ରହିତ,
ଜାଜପୁର । ଏହାର ପଦ୍ମଲେ ଯେଉଁ ଶିଳାଖଣ୍ଡ ଅଛି,
ତାର ପାଠ ଦେଖନ୍ତୁ “ଓଁ ଶ୍ରୀ ବସା ଦେବ୍ୟାୟୈ ନାମଃ” ।
ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ ।
- ୩୨ । ବୃଷାସିଂହ । ସନ୍ତୋଷ୍ଟର ମହାଦେବଙ୍କ ନିକଟରେ ରହିତ,
ଜାଜପୁର । ୦ମ-୧୦ ଶ ଶତାବ୍ଦୀ
- ୩୩ । ଗଙ୍ଗା । ଗୋପନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଗାନ୍ଧରେ ଶଗଡ଼ । ଜାଜପୁର
୧୦ ମ-୧୧ ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ।
- ୩୪ । ଲୀଳାରବିନ୍ଦ ଧାରଣୀ ଅଳସ କନ୍ୟା । ବ୍ରହ୍ମକୁଣ୍ଡ ପୁଷ୍କରିଣୀର
ସୋପାନରେ ଶଗଡ଼ । ୧୦ ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।
- ୩୫ । ମହାକଳା ନଦୀର ଅଠରନଳା ପୋଲର ଗୋଟିଏ ଅରବ
ବା ତୋରଣର ଅଳତ । ଜାଜପୁର, ୧୭ ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ।
- ୩୬ । ମିଥୁନ ଓ ଲତାୟମାନ ପୂଜା ସହିତ ମୟୂର । ଅଠର
ନଳାରେ ନିଯୋଜିତ । ୭ ମ-୮ ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।
- ୩୭ । ଶିବ ବିବାହ ଯାହାର ଅଂଶ ବିଶେଷ, ଅଠର ନଳାରେ
ନିଯୋଜିତ । ୭ ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ।
- ୩୮ । ବୃଷ ମୁଳରେ ଜଳଦାନରତ ତପସ୍ୱୀ । ଅଠରନଳାରେ
ନିଯୋଜିତ । ୭ଷ୍ଠ-୭ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।
- ୩୯ । ମିଥୁନ-ବିଗ୍ରହ । ଗୋପନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଗାନ୍ଧରେ ଶଗଡ଼,
ଜାଜପୁର । ୮ମ-୯ମ ଶତାବ୍ଦୀ ।
- ୪୦ । ବ୍ରହ୍ମା । ଜଟେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ ରହିତ, ଜାଜପୁର,
୧୦ମ-୧୧ ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ।

ପରିଶିଷ୍ଟ

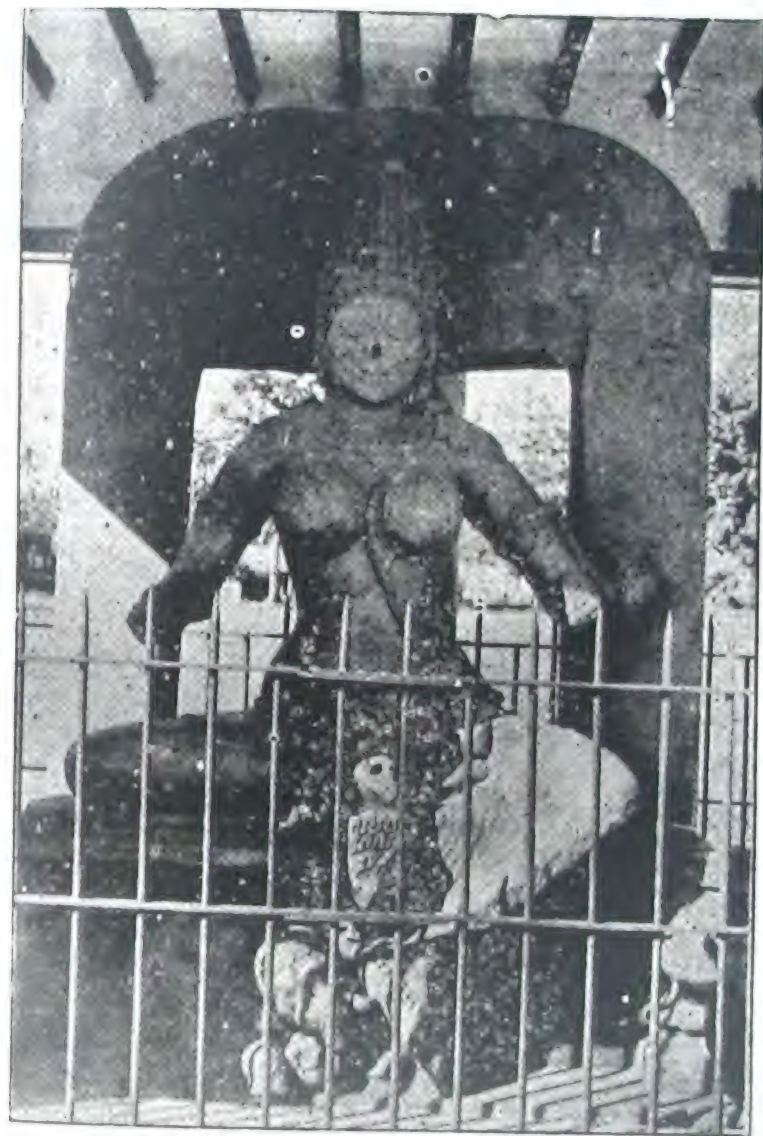
ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧଟି ଯେତେବେଳେ ଲେଖା ହୋଇଥିଲା, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୋମବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ଯେଉଁ ବଂଶାବଳୀ ମିଳିଥିଲା, ସେହି ବଂଶାବଳୀ ସହିତ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ବେଳରୀ ବଂଶର ଫେଉଁ ରାଜାମାନଙ୍କ ନାମ ମେଳ ଖାଉଯାଏ, ତାହା ଏସ୍ପିକ୍ସର ପୃ ୧୭ ଓ ୧୮ ଷ୍ଟା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ଇତିମଧ୍ୟରେ ସୋମବଂଶୀ ରାଜା କର୍ଣ୍ଣଦେବଙ୍କ ରତ୍ନଚିତ୍ରି ତାମ୍ରଶାସନର ଅବଶିଷ୍ଟ ଅଂଶ ମିଳିଯାଇଛି ଓ ତାହା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ଏହି ତାମ୍ର ଶାସନର କର୍ଣ୍ଣଦେବ ଏବଂ ରମଚରିତ ଓ ଗଞ୍ଜାମରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ପାଞ୍ଜିର କର୍ଣ୍ଣକେଶରୀ ଯେ ଏକ ଓ ଅଭିଳାଷିନୀ, ଏଥିରେ ସମେତର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ରତ୍ନଚିତ୍ରି ତାମ୍ର ଶାସନରେ ସୋମବଂଶର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବଂଶାବଳୀ ରହିଛି । ତାଛଡ଼ା ବ୍ରହ୍ମେଶ୍ୱର ଶିଳାଲେଖରୁ ୨ୟ ଯଯାତିଙ୍କ ପୁରୁଷୋତ୍ତମମାନଙ୍କ ନାମ ମିଳୁଛି । ଏଣୁ ଏହି ଭିତ୍ତି ଲେଖ ସାହାଯ୍ୟରେ ସୋମବଂଶର ସମସ୍ତରାଜାଙ୍କ ନାମ ଓ ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ସେମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଜଣାପଡ଼ିଛି । ଇତି ମଧ୍ୟରେ ଆଉ ଯେଉଁ ସବୁ ନୂତନ ଆବିଷ୍କାର ଉପାଦାନ ମିଳିଛି, ସେଥିରୁ ସୋମବଂଶର ଓ ତତ୍ତ୍ୱପୁରୁଷବଂଶୀ କୌମବଂଶର ରାଜତ୍ୱକାଳ ମଧ୍ୟ ନିଃସନ୍ଦେହରେ ଛିଣ୍ଡିତ ହୋଇଯାଇଛି । ଲେଖକ ଏହି ସବୁ ଉପାଦାନକୁ ତାର ନବପ୍ରକାଶିତ Chronology of the Bhauma Karas and the Somavamsis of Orissa (Madras Law Journal Press, 1961) ପୁସ୍ତକରେ ବହୁଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରିଛି । ଅବଶ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜାର ଯେଉଁ ରାଜତ୍ୱକାଳ ହିର କରାଯାଇଛି, ସେଥିରେ କେତେକ ବର୍ଷ ଏପଟ ସେପଟ ହୋଇଯିବାର ସମ୍ଭାବନା ରହିଛି, କିନ୍ତୁ ଏହି ବିଭିନ୍ନରାଜବଂଶର ରାଜତ୍ୱକାଳସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଯେଉଁ ଶତ ଶତ ବର୍ଷର ବ୍ୟବଧାନ ସୃଷ୍ଟି

କରାଯାଇଥିଲା, ଚଳନ୍ତିନି ପାଇଁ ତାର ଅବସାନ ଘଟିଛି । ଏଠାରେ
 ଡକ୍ଟର ଯୋଗ୍ୟ ମେ ୧୮୯୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସ୍ଥାନୀୟ ପାହେବ ତାଙ୍କ
 ପୁତ୍ରଙ୍କ ଲେଖିବା ଦିନଠାରୁ ୧୯୭୧ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଭିନ୍ନ ମତାନୁଯାୟୀ
 କେତେବେଳେ ପଞ୍ଚମ, କେତେବେଳେ ଅଷ୍ଟମ, କେତେବେଳେ
 ଦଶମ, କେତେବେଳେ ଏକାଦଶ ଓ କେତେବେଳେ ଦ୍ଵାଦଶ
 ଡୋଲାରକୁ ସୋମବଂଶୀ କେଶରୀମାନଙ୍କ ଗଜକୁ କାଳରୂପେ ନିର୍ଣ୍ଣୟ
 କରାଯାଇଥିଲା । ଏଣୁ ଏମାନଙ୍କ ଭିତ୍ତିସ୍ଥ-ସଂକଳନ ଏକ ପ୍ରକାର
 ଅସମ୍ଭବ ବ୍ୟାପାରରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ଉଲ୍ଲିଖିତ ଇଂରାଜୀ-
 ପୁସ୍ତକର ପୃ ୧୬୫ରେ ସୋମବଂଶୀମାନଙ୍କ ପୈତୃବଂଶବଳୀ ତଥା
 ରାଜତ୍ଵ-କାଳ ଦିଆଯାଇଛି, ତାହା ନିମ୍ନରେ ଉଲ୍ଲେଖ ହେଲା ।

୧. ପ୍ରଥମ ଜନମେଳୟ (ଖ୍ରୀ: ୮୮୨-୯୦୨)

ଉତ୍କଳିତ ବଂଶାବଳୀରୁ ଦେଖାଯିବ ଯେ ସୋମବଂଶରେ ଯେଉଁ ରାଜାମାନଙ୍କ ନାମ ଅଛି, ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର କେଶରୀ ବଂଶରେ ସେହିରାଜାମାନଙ୍କ ନାମମାନ ମଧ୍ୟ ସାମାନ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଅକାରରେ ଏବଂ ଓଲଟପାଲଟ ଭାବରେ ରହିଛି । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କେଶରୀ ନାମଟି ମଧ୍ୟ କେଶରୀବଂଶ ତାଲିକାରେ ଅଛି ଓ ସେ କୋଣାର୍କର ସୂର୍ଯ୍ୟ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରୁଥିଲେ ବୋଲି ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । କୋଣାର୍କର ବିଦ୍ୟାଧାନ ସୂର୍ଯ୍ୟମନ୍ଦିର ଲଙ୍ଘନ ନରସିଂହଦେବ ବା ପ୍ରଥମ ନରସିଂହଦେବଙ୍କ (ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରକାଳ ଖ୍ରୀ: ୧୨୩୮-୧୨୭୪) ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ତାହା ପୂର୍ବରୁ ସେଠାରେ ଯେଉଁ ମନ୍ଦିର ଥିଲା, ତାହା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସମ୍ଭବ ।

୧ ଭଦ୍ରାଣୀ
 ଶ୍ରୀ. ଡି. ଓ. କମ୍ପାନୀ, କଟକ, ୧୦ ମ ଶତାବ୍ଦୀ

୨। ଶ୍ଵେତା

ଏସ୍. ଡି. ଓ. କମ୍ପାନୀ, କାକଟିଆ, ୧୦୮ ଶତାବ୍ଦୀ

୩ । ବାରାହୀ

ଏଚ୍. ଡି. ଓ. କମ୍ପାନୀ, କାକପୁର, ୧୦ ମ ଶତାବ୍ଦୀ

୪ ଗରୁଡ଼
ଏସ୍. ଡି. ଓ. କମ୍ପାନୀ, କାମାର, ୧୦ ମ ଶତାବ୍ଦୀ

୫ । ବୁଦ୍ଧଦେବ
ବିରଜାମନ୍ଦର, ଜାକପୁର, ୨ମ ଶତାବ୍ଦୀ

୨ । ଯମାଳୀବୁଦ୍ଧ
ଏସ୍. ଡି. ଓ. କମ୍ପାଉଣ୍ଡ, ଜାଜପୁର, ୮୮ ମ ଶତାବ୍ଦୀ

୨। ବୋଧିସତ୍ତ୍ବ
କଟକ, ୮ମ ଶତାବ୍ଦୀ

୮ । ଶୈବେଶ୍ଵର
କଟକ ୮ମ ଶତାବ୍ଦୀ

୧। ପାର୍ବତୀ

ଜାକପୁର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ନରସିଂହପୁର ଗ୍ରାମ, ୧୨ ଶତାବ୍ଦୀ

୧୦ । ଚନ୍ଦ୍ରନାଥ

କାଳପୁର ନକଟବର୍ତ୍ତୀ ନରସିଂହପୁର ଗ୍ରାମ, ୧-୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀ

୧୧ । ଦେବିନାଥ

ଆଖଣ୍ଡଲେଖର ମନ୍ଦିର, ଜାଜପୁର, ଏମ ଶତ ବା

୧୭। ଭୁମା ମସଜିଦ୍
କାକପୁର, ୧୭ଶ ଶତାବ୍ଦୀ

୧୩ । ଶୁଭ୍ରସ୍ତମ୍ଭ
ଜାକପୁର, ୧୯ମ ଶତାବ୍ଦୀ

୧୪ । ଅରଣ୍ୟର ଦୃଶ୍ୟ

ଦଶାଶ୍ୱମେଧାୟ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ମନ୍ଦିର, ଜାଜପୁର, ୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀ

୧୫ । ଗଜସିଂହ

କରନ୍ଦାଥ ମନ୍ଦିର, କଟକପୁର, ୧୮-୧୯୧୭ ଶତାବ୍ଦୀ

୧୭। ବିଷ୍ଣୁ
ନରସିଂହ, କାଳପୁର, ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀ

୧ । ଶିବ ଓ ଅନ୍ନପୂର୍ଣ୍ଣା

ନିକଟସ୍ଥାନ ନିକଟସ୍ଥାନ ଉପରେ

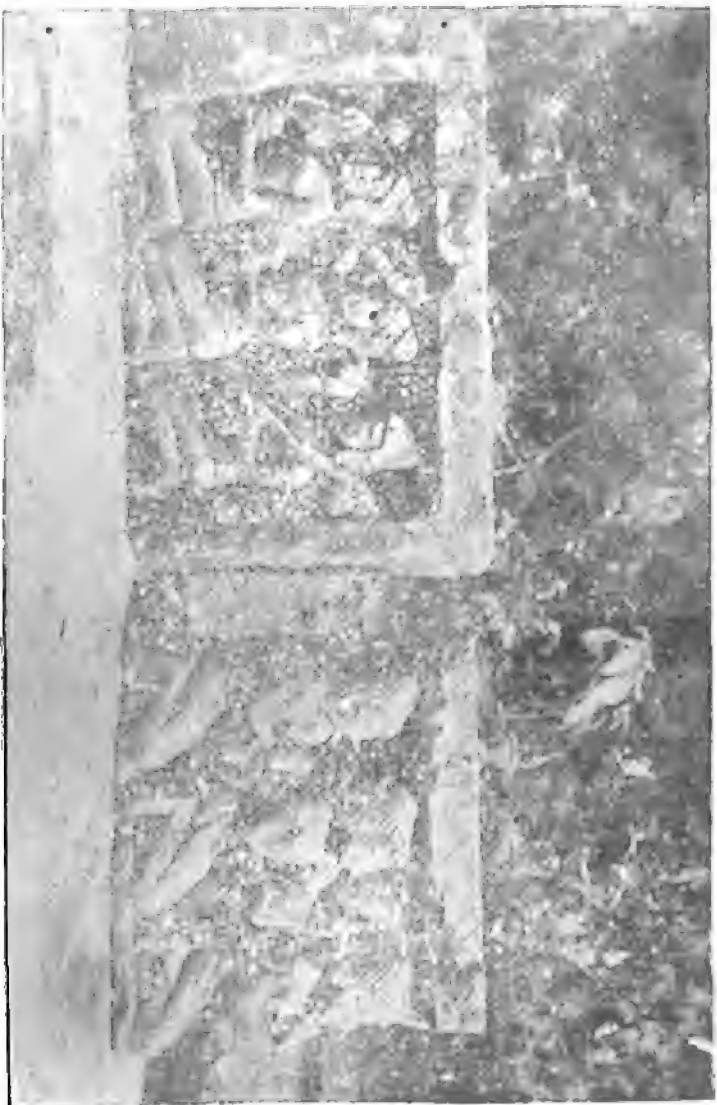
౯౮ | కృష్ణ

అంతర్గతము. శివమును, ౧౦౮ అక్షరములు

୧୯ । ଦୁର୍ଗା

ବିଗ୍ରହମାନଙ୍କର ଚିତ୍ରାବଳୀ, ୧୯୧୮

୨୦ । ତୀର୍ଥ ବରଣ

ଅଗ୍ନିଶିଖର ମନ୍ଦିର, କାଳହସ୍ତ, ୧ମ ଭୋଗ]

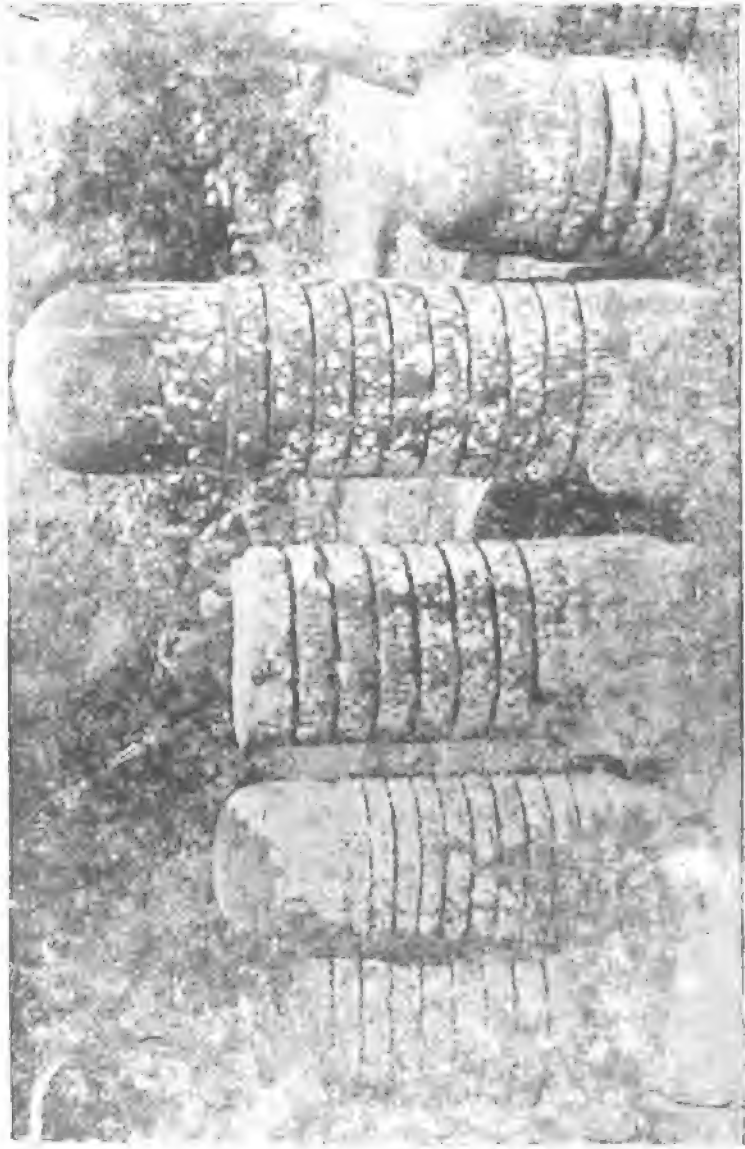
୨୨ । ଗଣେଶ

ଅମ୍ବୁବେଲ୍‌ରେ ମନ୍ଦିର, ଜାଲ୍‌ପୁର, ~~କେ~~ ଚୋରୀ

୨୨ । ଗଣେଶାଳୀ

ଆଶାଘୋଷର ଡିଜିଟାଲ, କାଳକ୍ରମ, ୧୦୦-୧୧୫ ବର୍ଷାଦି

୨୩ । ପାଣ୍ଡିଆଁ ଚନ୍ଦ୍ରପୁର
ଅଗ୍ନିଲେଖର ମନ୍ଦିର, କି ଜୟର ମନ୍ଦିର

୨୪ । ଶ୍ରୀ

ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ୍ ଗୀତା, ଭାଗ ୩ ମ ଶ୍ଳୋକ

୨୫ । ବୈତାଳିକଗଣ
 ବିରଜାପୁର, ଗଞ୍ଜାମ, ୧୮୫୬ ଓ ୧୮୬୦

୨୭ । “ନିଶାପାବତୀ”
 ବିଲ୍ଲିମ୍ପାଳ, ଜାମସୁର, ୨୨ ଇଡାହା

୨୭ । ଭୈରବ
ବରଦାମ୍ବର, ଜାଜ୍ଞାପୁର, ~~ସମ୍ବଲପୁର~~ ଶିବପୁରୀ

୨୮ । କାର୍ତ୍ତିକେୟ
 ବିଜା ପିଣ୍ଡ, କାକପୁର, ୨୨ ଯାଦାବୀ

୨୯ । ଭିକ୍ଷୁଚକ୍ରେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର
ଲୀଳା ପୁରୀ, ୧୮୮-୧୯୧୩ ଶତାବ୍ଦୀ

୩୦। ଭିଲେବେନଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ଅଂଶ ବିଶେଷ
ଜାନୁଆରୀ, ୧୦୨-୧୧: ଗଜାଦୀ

୩୧ । ରଘୁଶ୍ରୀ

'ବିଶାଖେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ନିକଟ, କାଳିଙ୍ଗ ଯାତ୍ରା କୋଣାର୍କ'

୩୨ । ଝରାଝିଝି
ସବୁଜର ମଧୁର ନିକଟ, କାଳପୁର, ୧୯୫୫ରେ ଗଢାଯାଇ

୩୩ । ଶଙ୍କର

ଗୋପନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର, ଜାତି ଚାନ୍ଦିନୀ ଓ ଶିଳାଦି

୩୪ । ଲୀଳାଭବିନ୍ଦ୍ରାଦିଶ୍ରୀ ଅଳସା କନ୍ୟା
 ଗୁରୁକୃଷ୍ଣ ପ୍ରାଚୀନ, ଗୋପାଳ, କାଳିଙ୍ଗ, ୧୦୯ ଶତାବ୍ଦୀ

୩୩। ମହାବିଜା ନୟାପୁର ସଂଗ୍ରହାଳୟରେ ଗୋଟିଏ ସଂଗ୍ରହ ଦୃଶ୍ୟ
ଜାନୁଆରୀ, ୧୯୭୩

୩୭ ସିଂହ ଓ ଲତାମୁଖୀଙ୍କୁ ସହିତ ମୟୂର
 ଚିତ୍ର, ଧର୍ମପୁର, ମାଲଭାଗ, ମାଲଭାଗ ଜିଲ୍ଲା

୩୭ । ଶିବ-ବିବାହ-ସାତ୍ରାର ଅଂଶବିଶେଷ
ଅଠନେଳା ପୋଲ, ଜାଲୁର, ୨୪.୭ମ ଡିସେମ୍ବର

୩୮ । ବୃଷମୂଳରେ ଭଳଦାନନ୍ତ ତପସ୍ୱୀ
 ଅବତାର ଶାଳ ଗଜପତି, ଶ୍ରୀ-ରାମ-ଦେବୀ

୩୯ । ମୁଖ୍ୟ ବିଗ୍ରହ
 ଗୋପନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର, ବାଲିସ୍ତର, ୧୨-୧୨ ଶତାବ୍ଦୀ

୪୦। ବ୍ରହ୍ମା,
ଜଗନ୍ନାଥର ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ ଖୋଦିତ, ଭାଗ୍ୟୁର, ୧୦ମ-୧୧ମ ଶତାବ୍ଦୀ